

Ս. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՆ
ԻՐԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ**

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

С. Х. СТЕПАНЯН

АРМЯНСКАЯ ТОРГОВАЯ
БУРЖУАЗИЯ
В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ
ИРАНА
(КОНЕЦ XIX—НАЧАЛО XX ВВ.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1992

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ

Ս. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՆ
ԻՐԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

(XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲ)

A II
82762

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1992

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԽԴ 63.3 (22) 52+63.3 (5 Իրան)

U 887

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱ արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Մ. Եզանյան

Գիրքը հրատարակության են ներառվում զբախուսների՝
պատմական գիտությունների թեկնածուներ
Ա. Գ. Ստամբուլյանը և Հ. Լ. Փանկևյանը

Ստեփանյան Ս. Խ.

U 887 Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի
տնտեսական կյանքում / (Պատ. խմբ.՝ Հ. Մ.
Եզանյան; ՀԳԱ արևելագիտ. ին-տ.—Եր.։ ՀԳԱ
հրատ., 1992.—174 էջ;

Գրքում քննության են առնվում XIX դ. վերջին XX դ.
սկզբին Իրանի տնտեսական կյանքում հայ բուրժուազիայի
գործունեության հետ առնչվող հարցերը։ Լուսաբանվում է նրա
տեղն ու դերը Իրանի արտաքին առևտրում, հատկապես
ռուս-իրանական առևտրաժողովրդական հարաբերությունների
զարգացման գործում, ինչպես նաև Իրանի ներտնտեսական
կյանքի տարբեր ոլորտներում՝ արդյունաբերության մեջ, ներ-
քին առևտրում, ֆինանսական գործում։ Վերլուծության է են-
թարկվում նաև իրանահայ համայնքի ժողովրդագրական և սո-
ցիալ-տնտեսական վիճակը։

Գիրքը հասցեագրվում է արևելագետներին և ընթերցող
լայն շրջաններին։

0503020913

U ————— 26—91

703(02)—02

ISBN 5—8080—0234—6

ԳԽԴ 63.3 (22) 52+63.3 (5 Իրան)

Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1992

Ա Ռ Ա Զ Ա Ռ Ա Ն

XIX դարի վերջը XX դարի սկիզբն Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում նշանավորվեց ղզալի տեղաշարժերով: Դրանք ոչ միայն Իրանի ներքին զարգացման, այլև երկրի համաշխարհային շուկա ներքաշվելու արդյունք էին: Արևմտյան Եվրոպայի երկրների և Ռուսաստանի հետ տնտեսական կապերի զարգացումը, արտաքին առևտրի ծավալի նշանակալի աճը խթանեցին իրանական գյուղում ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացումը: Երկիրը մշտապես ավելացնում էր գյուղատնտեսական ապրանքների արտահանումը, դրանով իսկ դառնալով զարգացած կապիտալիստական երկրների հումքային կցորդը:

Մյուս կողմից արևմտանվրոպական երկրների և Ռուսաստանի հարաճուն առևտրատնտեսական էքսպանսիան կործանաբար հետևանքներ ունեցավ իրանական տնայնագործական արդյունաբերության ավանդաբար զարգացած ճյուղերի համար, որոնք չգիմանալով եվրոպական էժան արդյունաբերական ապրանքների մրցակցությանը լիակատար անկում էին ապրում:

Երկրում սկսված տնտեսական տեղաշարժերը ղզալի փոփոխություններ առաջացրին Իրանի սոցիալական կառուցվածքում: Գյուղում ընթացող կապիտալի նախասկզբնական կուտակման գործընթացն ուղեկցվում էր գյուղացիական լայն խավերի ունեզրկմամբ և մասնավոր հողատերերի ձեռքում հողի կենտրոնացմամբ:

Առևտրաարհեստագործական խոշոր կենտրոններում տեղի էր ունենում արհեստավորների քաղմահադարանոց քանա-

կի քայքայման և առևտրական ու դրամական կապիտալի կենտրոնացման ուժգին գործընթաց:

Այս ամենը օբյեկտիվ նախադրյալներ էր ստեղծում քաղաքում և գյուղում նոր արտադրական հարաբերությունների զուրգացման և կապիտալիստական հասարակության երկու հիմնական դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի ձևավորման համար: Սակայն երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանների յուրահատկությունը, նրա կիսագաղութային վիճակն իրենց կնիքն էին թողնում բուրժուազիայի և պրոլետարիատի կազմավորման գործընթացի վրա, պայմանավորում նրա առանձնահատկությունները:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում իրանական բուրժուազիան թե՛ տնտեսական և թե՛ սոցիալական առումով գեռու չափազանց թույլ էր: Սակայն նա աստիճանաբար ուժ էր սեփական և ավելի ու ավելի ակտիվորեն էր մասնակցում երկրի տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական կյանքին:

XIX դարի երկրորդ կեսից հայերն ուրիշ ազգությունների հետ միասին կարևոր դեր էին խաղում իրանի տնտեսական կյանքում: Հայ բուրժուազիան ամուր դիրքեր էր նվաճել իրանի արտաքին և ներքին առևտրում, ֆինանսների բնագավառում և արդյունաբերության մեջ:

Սույն աշխատության շրջանակներում քննության ենթ ենթարկում ոչ միայն իրանահպատակ, այլև ռուսահպատակ հայ վաճառականների գործունեությունը: Հարցի այդօրինակ լուսարանումը բացատրվում է հետևյալ նկատառումներով:

Առաջին. Պատմական պայմանների բերումով հայ բուրժուազիայի և ընդհանրապես հայ ազգի ձևավորումն ընթանում էր միաժամանակ Օսմանյան կայսրությունում, իրանում և Ռուսաստանում: Իհարկե, այդ երկրների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման տարբեր մակարդակները, նրանցում գոյություն ունեցող պատմական պայմանների յուրահատկությունները կանխորոշում էին հայ բուրժուազիայի առանձին խմբերի ձևավորման առանձնահատկությունները: Միևնույն ժամանակ հայ բուրժուազիայի կազմավորումն իրենից ներկայացնում էր միասնական գործընթաց: Նրա առան-

ձին հատվածների առևտրական, ֆինանսական և արդյունաբերական գործունեության ձևերն ու եղանակներն այնքան նման էին, որ անհնար է նրանց տարբերել: Այդ մասին վկայում են նաև ժամանակակից հեղինակները: Այսպես, Ռուսաստանի Առևտրի և մանուֆակտուրաների ղեկարարամենտի հատուկ հանձնարարությունների պաշտոնյա Մ. Տոմարան, որը 1893—94 թվականներին գործուղվել էր Իրան ռուս-իրանական առևտրի վիճակն ուսումնասիրելու համար, նշում է.

«Եվ սրանց, և նրանց* առևտրի հնարքները և սովորությունները, նրանց բարոյական և արդյունաբերական բնույթն այնքան նման է, որ հնարավոր չէ նրանց միջև որևէ տարբերություն գնել»¹:

Երկրորդ. Իրանահայատակ և ռուսահայատակ հայ ձեռնարկատերերն Իրանի տնտեսության բոլոր ոլորտներում սերտ համագործակցություն էին հաստատել: Նրանց առևտրաֆինանսական գործարքները, որպես կանոն, այնքան միաձուլված էին, որ հնարավոր չէ դրանք քննության առնել առանձին-առանձին: Հատկանշական է, որ Իրանում առևտրաֆինանսական լայն գործունեություն ծավալած հայկական առևտրական ընկերությունները նույնպես միավորում էին ինչպես իրանահայատակ, այնպես էլ ռուսահայատակ ձեռնարկատերերին:

Երրորդ. Պակաս կարևոր հանգամանք չէ նաև այն, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում այս կամ այն ձեռնարկատիրոջ հպատակությունը զգալի չափով պայմանական բնույթ էր կրում: Ռուսահայատակ հայ ձեռնարկատերերի նշանակալի մասն ալեկի սերտորեն կապված էր Իրանի, քան թե Ռուսաստանի հետ: Նրանցից շատերն ամբողջ կյանքում ապրում էին Իրանում, հիանալի գիտեին տեղի լեզուն և սովորությունները: Մյուս կողմից, զգալի թվով իրանահայատակ հայ ձեռնարկատերեր ստիպված էին ձևականորեն ընդունել ռուսական հպատակություն և ազատվել տեղական իշխանու-

* Հեղինակը նկատի ունի իրանահայատակ պարսիկներին, հայերին, արաբներին, թաթարներին և Ռուսաստանի, Օսմանյան կայսրության, Անգլիայի և Մոսկովի սուլթանի հպատակության տակ գտնվող նույն ազգությունների ներկայացուցիչներին:

թյունների կամայականություններից: Բնորոշ է, որ այդ միջոցին էր դիմել նաև Իրանում հայտնի այնպիսի խոշոր մի ընկերություն, ինչպիսին էր «Թումանյանց եղբայրներ» առևտրական տունը, որի երկու անդամներ ռուսական հպատակություն էին ընդունել:

Իրանահպատակ և ռուսահպատակ հայ ձեռնարկատերերի գործունեությունը մեկ ընդհանուր համալիրում քննության առնելով հանդերձ, մենք միաժամանակ տարբերակված մոտեցում ենք հանդես բերել նրանց գնահատման հարցում, հաշվի առնելով, որ ռուսահպատակ հայերի առևտրաֆինանսական և արդյունաբերական գործունեությունն Իրանում սերտորեն կապված էր ռուսաստանյան կապիտալի Իրան ներթափանցման հետ և այդ ներթափանցման ուղղակի արդյունք էր:

Իրանում հայ բուրժուազիայի տնտեսական գործունեության համալիր ուսումնասիրությունը կարևոր գիտական նշանակություն ունի, քանի որ հնարավորություն է տալիս բազմակողմանիորեն քննարկել ռուս-իրանական հարաբերությունները, ինչպես նաև բացահայտել հայ-իրանական բազմադարյան փոխհարաբերությունների նոր, չլուսաբանված էջեր: Մինևույն ժամանակ այն թույլ է տալիս հետևել իրանական բուրժուազիայի կազմավորման գործընթացին, վեր հանել Իրանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման առանձնահատկությունները: Մասնավորապես, արդյունաբերության բնագավառում իրանահպատակ և ռուսահպատակ հայերի ձեռնարկատիրական գործունեության համագործակցության հնարավորություն է տալիս պատասխանել այն հարցին, թե ինչու էր Իրանում գերիշխում առևտրաֆինանսական բուրժուազիան, իսկ արդյունաբերական բուրժուազիան չափազանց թույլ էր և դեռևս գտնվում էր սաղմնավորման փուլում:

Հետազոտության ժամանակագրական շրջանակներն ընդգրկում են XIX դարի վերջը XX դարի սկիզբը, ավելի կոնկրետ, XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև նորագույն շրջանի սկիզբը: Ինչպես արդեն նշվել է, այդ ժամանակաշրջանը բնութագրվում է Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում

տեղի ունեցող կարևոր տեղաշարժերով, կապիտալիս-տական հարարերությունների ծագմամբ և զարգացմամբ, ազգային արդյունաբերության ստեղծման առաջին լուրջ փորձերով: Հայ բուրժուազիայի գործունեության ակտիվացումը դիտվում է հենց այս պատմական ֆոնի վրա:

Սույն աշխատության համար հիմնական աղբյուր են հանդիսացել նախկին ԽՍՀՄ Արտաքին գործոց նախարարութանը կից Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվի (ՌԱՔԱ), Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ԿՊՊԱ), Վրաստանի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ՎԿՊՊԱ) և ՀՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ՀԿՊՊԱ) ֆոնդերի նյութերը, որոնց ղեկավար մասն առաջին անգամ է դրվում շրջանառության մեջ: Դրանք հիմնականում հյուպատոսների ղեկույցներ են, Իրանի տարբեր շրջանների տնտեսական վիճակի մասին տեղեկանքներ, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանի տնտեսական կյանքի տարրեր ոլորտներում՝ արտաքին առևտրում, արդյունաբերական շինարարության և հողատիրության բնագավառներում հայ բուրժուազիայի ծավալած բազմաբնույթ գործունեության մասին:

Այդ նյութերի նշանակությունը դժվար է գերադնահատել, քանի որ նրանցում բերվող վիճակագրական և այլ տվյալները, որպես կանոն, ստացվել են սկզբնաղբյուրներից և ավելի արժանահավատ են, քան ուրիշ նյութեր:

Հատկապես կարևոր են ուսսական Հաշվապարկային բանկի նյութերը: Բանկի դրամարկղային գրքերը, ծառայողների կողմից կազմված տարբեր տեղեկանքները, բանկի բաժանմունքների և գործակալությունների ամսական և տարեկան հաշվետվությունները և տեղեկագրերը կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հայկական տարբեր առևտրական տների և վաճառականների ֆինանսական դրության, նրանց առևտրական գործարքների, արդյունաբերության բնագավառում կապիտալների ներդրման և այլնի մասին:

Եղակի վիճակագրական տվյալներ ենք քաղել ՎԿՊՊԱ Ֆոնդերից: Դրանք գլխավորապես ուսու-իրանական առևտրի մասին անդրկովկասյան մաքսատների տեղեկագրերն են, որոնք որոշակի պատկերացում են տալիս այս կամ այն վաճառականի առևտրական շրջանառության մասին:

ՀԿՊՊԱ Ֆոնդերից օգտագործված նյութերը կարևոր նշանակություն ունեն իրանահայ բնակչության տեղաբաշխման և նրա սոցիալ-տնտեսական դրուժյան ուսումնասիրության համար:

Իրանի տնտեսական կյանքի, ուսու-իրանական առևտրական հարաբերությունների զարգացման, Իրանի տնտեսության տարբեր ոլորտներում հայ բուրժուազիայի գործունեության կարևոր աղբյուր են հյուպատոսական ղեկույցների ժողովածուները:

Որոշակի փաստական նյութ են պարունակում մինչհեղափոխական շրջանի ուսու հեղինակների աշխատությունները: Նրանցից շատերը երկար տարիներ կարևոր պաշտոններ էին զբաղեցրել Իրանում և լավատեղյակ էին երկրի տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերին:

XIX դարի վերջի Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրուժյան ուսումնասիրության արժեքավոր աղբյուր է զընդամենը Վ. Կոստզովսկու օրագիրը², որը հրատարակել է խորհրդային գիտնական Գ. Պետրովը: Լինելով քաջատեղյակ անձնավորություն, իրանական կազակական բրիգադի հրամանատար Վ. Կոստզովսկին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում երկրի ֆինանսական դրուժյան, պետական ապարատում լայնորեն տարածված կաշառակերության, կենտրոնական կառավարության թուլության և տեղական կառավարիչների անկախության ուժեղացման վերաբերյալ:

Հիշատակության արժանի է Ֆ. Բակուլինի աշխատությունը³: Լինելով Աստրաբադում Ռուսաստանի հյուպատոսը, նա հնաքավորություններ ի մի հավաքել և համակարգել Աստրաբադի և նրա հարակից շրջանների տնտեսական դրուժյան վերաբերյալ հյուպատոսությունում եղած հարուստ վիճակագրական նյութերը: Եթե դրան ավելացնենք նաև այն, որ նա

անձնական սերտ կապեր ուներ հայ վաճառականների հետ և նրանցից նույնպես որոշակի ինֆորմացիա էր ստանում, ապա պարզ կզատնա, որ նրա հաղորդած տեղեկությունները Մազանդարանում և Աստրաբադում հայ վաճառականների ծավալած գործունեության, նրանց առևտրական շրջանառության, գնվող և վաճառվող ապրանքների վերաբերյալ միանգամայն արժանահավատ են: Մասնավորապես, չափազանց կարևոր են հեղինակի տեղեկությունները հայ և իրանահայատակ ու ուսսահայատակ մահմեդական վաճառականների առևտրական շրջանառության մասին, որոնք որոշակիորեն վկայում են, որ հայ վաճառականներն առևտրական շրջանառության ընդհանուր ծավալով գերազանցում էին մահմեդականներին, շնայած թվական առումով զգալիորեն դիջում էին նրանց⁴:

Որոշակի արժեք է ներկայացնում Ժ. Կասիսի աշխատությունը⁵: Լինելով Հաշվավարկային բանկի Սարգևարի գործակալության կառավարիչը, հեղինակը հանգամանորեն ուսումնասիրել է խորասանի նահանգի առևտրատնտեսական կյանքը: Ուստի պատահական չէ, որ նրա աշխատությունը հարուստ փաստական նյութ է պարունակում բամբակազտման գործում հայ բուրժուազիայի արդյունաբերական ձեռնարկատիրության, բամբակի առևտրի հղանակների, իրանական բամբակի, բրդի, շոր մրգի և այլ ապրանքների արտահանման գործում հայ վաճառականների դերի մասին: Մեր կարծիքով բերված փաստական նյութի արժանահավատությանը չպետք է կասկածել, քանի որ դրանք ստացվել են գերազանցապես սկզբնաղբյուրներից: Օրինակ, Ռուսաստանի հետ Սարգևարի առևտրի մասին բազմաթիվ տվյալները հեղինակը ստացել է հայկական ընկերությունների լիազորների հարցման ճանապարհով:

Ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Գլխավոր շտաբի զննապետ Բենդերևի աշխատությունը⁶: Հեղինակը հանգամանորեն ուսումնասիրել է Իրանի Աստրաբադ-Բաստամի շրջանը և բազմաթիվ վիճակագրական տվյալներ է հաղորդում Շահրուդի, Բանդար Գյազի և շրջակայքի առևտրի մասին: Աշխատության հավելվածում հեղինակը տվյալներ է հաղորդում Բանդար Գյազում և Շահրուդում գործող հայ վա-

ճառականների առևտրական շրջանառության մասին: Այս, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ տվյալներ հեղինակը ստացել է ռուսական հյուպատոսության գործակալների միջոցով: Պակաս կարևոր չեն կասպից ծովում առևտրական նավերի շարժման մասին տեղեկությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս եզրակացնել, որ հայ վաճառականներից և արդյունաբերողներից շատերը սեփական առևտրական նավեր ունեն և իրենք էին իրականացնում կասպից ծովով ապրանքների արտահանումը և ներմուծումը:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Պ. Օգորոդնիկովի աշխատությունները:

1874 թվականին մոսկվացի վաճառական Գլուխովսկու ջանքերով հանդերձավորվեց և Իրանի վրայով Աֆղանստան ուղարկվեց հատուկ քարավան՝ այդ երկրներում առևտրի պայմաններն ուսումնասիրելու նպատակով: Քարավանի հետ Իրան մեկնեց նաև Ռուսաստանի աշխարհագրական ընկերության ներկայացուցիչ Օգորոդնիկովը: Աշխարհագրական ուսումնասիրություններին զուգընթաց նա ուսումնասիրում էր նաև ռուս-իրանական առևտրի կազմակերպման պայմանները և հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Մազանդարանում, Աստրաբադում և Խորասանում հայ վաճառականների գործունեության, նրանց առևտրական կապերի, ինչպես նաև Ռուսաստանի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտրի մասին:

Բանդար Գյազում, Շահրուզում և Խորասանի հյուսիսային շրջաններում հայ վաճառականների ծավալած գործունեության մասին հարուստ նյութ կա Լ. Կ. Արտամոնովի աշխատություններում: Ուշադրության արժանի է հատկապես հեղինակի այն վկայությունը, որ հայ վաճառականները Խորասանից Ռուսաստան էին արտահանում ոչ միայն իրանական, այլև աֆղանական, հնդկական և անգլիական արտադրության ապրանքներ:

Մինչհեղափոխական շրջանի ռուս հեղինակների որոշ աշխատություններ կարևոր նշանակություն ունեն Իրանի ձկնարդյունաբերության մեջ հայ բուրժուազիայի դերի հար-

ցի ուսումնասիրման համար: Ն. Շավրոժի, Ն. Սոլովկինի աշխատությունները¹⁰ հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում Լիանոզովներին պատկանող ձկնորսարանների տեխնիկական հագեցվածության, ձկնորսության եղանակների, աշխատանքային պայմանների, աշխատողների ազգային կազմի վերաբերյալ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ռուս հեղինակների ոչ բոլոր աշխատություններն են հավաստի տեղեկություններ պարունակում: Մասնավորապես, Գ. Կայեմը զգալի փաստական նյութ պարունակող իր աշխատության մեջ¹¹ միտումնավոր մոտեցում է հանդես բերում Իրանում հայ վաճառականների առևտրաարդյունաբերական գործունեության գնահատման հարցում: Այսպես, խոսելով XX դարի 10-ական թվականներին վերոհիշյալ ձկնորսարաններից Լիանոզովների ստացած շահույթի չափի մասին, նա անհիմն պնդում է, որ ձեռնարկատերերի շահույթը միայն Կարասուի ձկնորսարաններից ստացվող վերլայի վաճառքից կազմում էր ավելի քան 500 հազար ռուբլի, իսկ վարձակալի տարեկան մաքուր շահույթը հասնում էր մի քանի միլիոն ռուբլու¹²:

Հեղինակը զգալիորեն չափազանցել է նաև Բանդար Գյալում «Բեդլարյանց և Կարապետյանց» և «Նասիրյանց և Տեր-Պետրոսյանց» առևտրական տներին պատկանող բամբակազտիչ գործարաններից ստացվող շահույթի չափերը:

Զգալի փաստական նյութ են պարունակում նաև մյուս հեղինակների՝ Ա. Սախարովի, Ն. Շավրոժի, Լ. Սոբոցինսկու, Ն. Զեյդլիցի, Պ. Ռիտիխի, Ս. Օստապենկոյի, Պ. Ավերյանովի, Ս. Լոմնիցկու և այլոց աշխատությունները¹³:

Իրանահայ բնակչության տեղաբաշխման, նրա սոցիալ-տնտեսական դրությունը վերաբերող հարցերի լուսաբանման համար կարևոր աղբյուր են հայ հեղինակների գործերը, որոնք վիճակագրական հարուստ տվյալներ են պարունակում: Նթե նկատի ունենանք, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Իրանում բացակայում էր պաշտոնական և ոչ պաշտոնական վիճակագրությունը, ապա պարզ կդառնա, որ հաճախ հայ հեղինակների գործերը հայ համայնքի կյանքին

վերաբերող այս կամ այն հարցի լուսաբանման միակ հա-
վաստի աղբյուրն են:

Մասնավորապես, Իրանի կենտրոնական և հարավային շրջանների հայ բնակչության թվաքանակի և տեղաբաշխման, նոր Զուղայի հայ համայնքի սոցիալական կառուցվածքի, արհեստավորների և առևտրականների տարբեր կատեգորիաների մասին արժեքավոր վիճակագրական տեղեկություններ է պարունակում և անգնահատելի աղբյուր է Հաբուսյուն Տեր-Հովհաննյանցի աշխատությունը¹⁴:

Իրանի հյուսիսային շրջանների, մասնավորապես Ատրպատականի թեմի հայ բնակչության թվակազմի, նրա տնտեսական դրության ուսումնասիրման համար մեծ արժեք է ներկայացնում Ծ. Ֆրանգյանի աշխատությունը¹⁵: Այն հավաստի փաստական նյութ է պարունակում բնակչության տեղաբաշխման և նրա տեղաշարժի, հայերի շրջանում տնայնագործական արհեստագործության տարածման մասին:

«Սալմաստ» գրքում¹⁶ մանրակրկիտ տեղեկություններ կան Սալմաստի շրջանի հայկական բոլոր բնակավայրերի բնակչության թվաքանակի, հայերի տարազնացության, հայ գյուղացիների դրության, հողատիրության տարբեր ձևերի մասին:

Օգտագործել ենք նաև Ատրպատի և Մկրտիշ Երկարակեցյանի աշխատությունները¹⁷:

Կարևոր աղբյուր է նաև XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի հայ պարբերական մամուլը: «Մշակ», «Արձագանք», «Նոր Զուղայի լրաբեր», «Ալիք», «Շավիղ» թերթերում հարուստ նյութ կա իրանահայ բնակչության թվաքանակի և տեղաբաշխման, նրա սոցիալ-տնտեսական վիճակի վերաբերյալ:

Նորհրդային պատմագրության մեջ Իրանում հայ բուրժուազիայի տնտեսական գործունեության հարցը հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի Ֆղել, ինչը, բնականորեն, դժվարացնում է մեր խնդիրը: Սակայն հարկ է նշել, որ այդ գործունեության առանձին կողմեր լուսաբանվել են խորհրդային իրանագետների ընդհանուր բնույթի աշխատություններում:

Խորհրդային պատմագրության մեջ Իրանի տնտեսության ուսումնասիրման առաջին լուրջ փորձը Ն. Բորինինի աշխատությունն է¹⁸։ Մասնագիտությամբ լինելով գյուղատնտես-տնտեսագետ և ձեռքի տակ ունենալով ինչպես ռուսական, այնպես էլ իրանական հավաստի աղբյուրներ, հեղինակը տալիս է Իրանի ժամանակակից տնտեսության համառոտ վերլուծությունը և հանգամանորեն լուսաբանում է Իրանի արտաքին առևտրի վիճակը 1901—1923 թվականներին։ Մեզ համար հատկապես հետաքրքիր են վիճակագրական տվյալները ռուս-իրանական առևտրի տարբեր բնագավառների վերաբերյալ, ինչպես նաև Իրանի բամբակադրյունաբերության մեջ հայ վաճառականների ծավալած գործունեությանն առնչվող փաստերը։

2. Արդուլակի աշխատությունը¹⁹ նվիրված է Իրանում արդյունաբերության զարգացման, կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման և բանվոր դասակարգի ծագման առանցքային հարցերի ուսումնասիրությանը։ Հանգամանորեն վերլուծելով Իրանի արդյունաբերության վիճակը, հեղինակը, բնականաբար քննության է ենթարկում նաև այդ բնագավառում հայ բուրժուազիայի ձեռնարկատիրական գործունեության հարցը։ Հեղինակը լուսաբանում է նաև Իրանի ձկնարդյունաբերության մեջ հայ առևտրական կապիտալի դերի հարցը։

XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի Իրանի սոցիալ-տնտեսական պատմության ուսումնասիրման գործում զգալի աճ է Բ. Սեիդուլի աշխատությունը²⁰, որտեղ քննության են ենթարկվում իրանական բուրժուազիայի ծագման, նրա զարգացման վրա օտարերկրյա կապիտալի թողած բացասական ազդեցության, ազգային արդյունաբերական կապիտալի թուլության և առևտրավաշխառուական կապիտալի գերազանցության հարցերը։

Աշխատության դրական կողմերից է այն, որ հեղինակը հանգամանորեն վերլուծում է իրանական բուրժուազիայի ազգային, մասնագիտական և գույքային կազմը։ Ցավոք, այդ

վերլուծությունը հիմնվում է հիմնականում Հաշվառարկային բանկի բանկային գրքերի նյութերի վրա և չի կարող տալ իրանական բուրժուազիայի կազմի ճշգրիտ և լիակատար պատկերը: Անշուշտ, հեղինակն անդրադառնում է նաև Իրանի տնտեսական կյանքին հայ բուրժուազիայի մասնակցության հարցին: Նա հիմնականում ճիշտ է գնահատում հայ բուրժուազիայի դերը, նշելով, որ հայերը պարսիկների և ադրեջանցիների* հետ միասին կազմում էին իրանական բուրժուազիայի առաջատար խումբը և կարևոր դեր էին խաղում Իրանի արտաքին առևտրում, արդյունաբերության մեջ և արհեստագործության բնագավառում:

Իրանում հայ բուրժուազիայի գործունեության հետ կապված հարցերն այս կամ այն չափով արծարծվել են նաև վ. Գլուխոգեդի, Լ. Կուլագինայի, Ն. Կուզնեցովայի աշխատություններում²¹:

Լիանոզովների ձևորոսարաններում ձևորոսության կազմակերպման եղանակների, վարձակալների ծախսերի և եկամուտների, աշխատողների թվաքանակի և տեխնիկական հագեցվածության վերաբերյալ հետաքրքրական փաստական նյութ կա Ա. Նևվրանի և Գ. Տեր-Հովհաննեսովի հոդվածներում²², Երկու հեղինակներն էլ մեծ չափով օգտագործել են Ի. Ֆարմանովի աշխատությունը²³, սակայն մեզ չհաջողվեց այն հայտնաբերել Մոսկվայի, Սանկտ-Պետերբուրգի, Թբիլիսիի և Երևանի գրադարաններում:

Օգտագործել ենք նաև Հ. Եգանյանի և Ա. Դյոմինի աշխատությունները²⁴, որոնք օգնել են ճիշտ գնահատել XIX դարի վերջին Իրանի ագրարային հարաբերություններում տեղի ունեցող տեղաշարժերը:

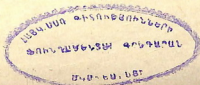
Աշխատության համար որոշակի արժեք են ներկայացնում արևմտահայրավայրային և ամերիկյան հեղինակների գործերը: Սակայն հարկ է նշել, որ չնչին բացառությամբ Իրա-

* Հեղինակը նկատի ունի ռուսահայտակ և իրանահայտակ թաթարներին:

նում հայ բուրժուազիայի գործունեության վերաբերյալ նրանց հաղորդած տեղեկությունները կցկատուր են և հաճախ կըրկնում են ռուսական սկզբնաղբյուրները:

Այս առումով բացատրություն է կազմում և մեզ համար հատկապես մեծ արժեք է ներկայացնում Չարլզ Իսալիի խմբագրած «Իրանի տնտեսական պատմությունը 1800—1914 թթ.» ժողովածուն²⁵, որտեղ ի մի են բերված ինչպես ռուսական, այնպես էլ արտասահմանյան հեղինակների աշխատություններից հատվածներ, անգլիական հյուպատոսների և այլ պաշտոնական անձանց ղեկուցադրեր: Այդ նյութերի մի մասը տարբեր պատճառներով մեզ չի հաջողվել օգտագործել բնագրով: Ժողովածուն հետաքրքիր փաստեր է պարունակում առևտրի պայմանների, ֆինանսների և արդյունաբերության բնագավառում հայ բուրժուազիայի գործունեության վերաբերյալ: Հատկապես կարևոր են անգլիական հյուպատոսների հաղորդած տեղեկությունները 70-ական թվականների կեսերին՝ Լիանոզովների ծախսերի և եկամուտների, ձկնորսարանների աշխատուժի թվաքանակի և աղգային կազմի մասին, որոնք լրացնում են ռուսական սկզբնաղբյուրների նյութերը: Որոշ ղեպերում ժողովածուի նյութերը հանդիսանում են միակ աղբյուրը: Այսպես՝ անգլիական հյուպատոսների ղեկուցագրերից մեկի շնորհիվ տեղեկանում ենք, որ դեռևս XIX դարի 80-ական թվականներին Օսմանյան կայսրության հայ առևտրաարդյունաբերական շրջանների ներկայացուցիչները դիմել էին իրանական կառավարությանը՝ Իրանի պետական բանկի ստեղծման խնդրանքով²⁶:

Գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում Իրանի լավագույն գիտականներից մեկի՝ անգլիացի Ջորջ Քերզոնի աշխատությունը²⁷: Հեղինակը մանրակրկիտ տեղեկություններ է հաղորդում արհեստագործական և տնայնագործական արտադրության, գյուղատնտեսության և ֆինանսների վիճակի վերաբերյալ: Մեզ համար հատկապես կարևոր են հեղինակի տվյալները իրանահայ բնակչության թվաքանակի և տեղաբաշխման, Սարգևարում և Խորասանի այլ քաղաքներում հայ

վաճառականների ծավալած գործունեության, Ռուսաստանի վրայով խորասանյան բրդի տարանցիկ առևտրի մասին:

Հայկական առևտրական տների և ընկերությունների առևտրական շրջանառության, տարբեր բնագավառներում նրանց ձեռնարկատիրական գործունեության մասին որոշ պատկերացում է տալիս Վ. Լիթթենի աշխատությունը²⁸:

Իրանի ագրարային հարաբերությունների վերաբերյալ հարուստ փաստական նյութ է պարունակում Ա. Լամբլոնի աշխատությունը²⁹: Հեղինակը հանգամանորեն վերլուծում է հողատիրության տարբեր ձևերի հարաբերակցության, մասնավոր հողատիրության զարգացման հարցերը: Աշխատության պարունակած փաստական նյութը հնարավորություն է տալիս հետևել գյուղացիության քայքայման, ֆեոդալական տնտեսությունները կիսաֆեոդալականի փոխարկվելու գործընթացին:

Օգտագործել ենք նաև Ե. Եղանեգիի, Զ. Բարիերի, Մ. Էնթեների, Բիշոփի և այլոց աշխատությունները³⁰, որոնք նվիրված են Իրանի պատմության ընդհանուր խնդիրներին:

Ցավոք, XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի Իրանի պատմությանը և տնտեսությանը վերաբերող պարսիկ հեղինակների գործերում չափազանց քիչ տեղեկություններ կան հայ բուրժուազիայի գործունեության վերաբերյալ: «Թումանյանց հղբայրներ» առևտրական տան բազմակողմանի գործունեությանը վերաբերող որոշ տվյալներ քաղել ենք «Իրանի ազգային բանկի երեսնամյա պատմություն (1928—1958)» գրքից³¹: Մեզ համար կարևոր են հատկապես ռուս-իրանական առևտրին վերահիշյալ ընկերության մասնակցությանը, առևտրական տան ֆինանսաբանկային գործունեությանը, Թումանյանցների կողմից զգալի հողային դանդաժների զընմանը վերաբերող փաստերը: Մասնավորապես զրբում եղած տեղեկություններից կարելի է հղբակացնել, որ XIX դարի վերջից առևտրական տան գործունեության մեջ գերակշռում էին ֆինանսաբանկային գործառքները:

Վերահիշյալ առևտրական տան ֆինանսական գործու-

նեության, նրան իրանական կառավարության պարտքի շա-
փերի վերաբերյալ հազվագյուտ տեղեկություններ է հաղոր-
դում պարսիկ հեղինակ Իսմայիլ Ռաինը³²:

Իրանական արդյունաբերության վիճակի, մասնավո-
րապես XIX դարի կեսերին Իրանում արդյունաբերական շի-
նարարության հարցերը քննելիս օգտվել ենք Ֆերիդուն Ազ-
միյաթի աշխատությունից³³: Հեղինակը հանգամանալի վեր-
լուծության է ենթարկում վարչապետ Միրզա Թաղի-խանի
գործունեությունը, որն ուղղված էր Իրանում ազգային ար-
դյունաբերության ստեղծմանը և կարևոր տեղեկություններ
է հաղորդում առաջին արդյունաբերական ձեռնարկույթյուն-
ների մասին:

Մուստաֆա Ֆաթեհի աշխատությունը³⁴ նվիրված է Իրա-
նի ֆինանսների և բանկային գործի վիճակի քննությանը:
Ջափազանց արժեքավոր են Իրանում և Ռուսաստանում «Թու-
մանյանց հեքայրներ» առևտրական տան ունեցած կապի-
տալի շափերի վերաբերյալ հեղինակի տեղեկությունները:

Օգտագործել ենք նաև Սեյիդ Մոհամեդ Ալի Ջամալզադեի
աշխատությունը³⁵, որն առ այսօր մնում է XIX դարի վերջի
XX դարի սկզբի Իրանի տնտեսական պատմության միակ
համահավաք հետազոտությունը:

ԽՐԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
 ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ
 XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԵԻՆ

XIX դարի կեսերին Իրանը տիպիկ միջնադարյան արեւելեյան պետութիւնն էր, որտեղ գերիշխում էին ֆեոդալական արտադրական հարաբերութիւնները: Բնակչության հիմնական մասի զբաղմունքը գյուղատնտեսութիւնն էր:

Ագրարային հարաբերութիւնների հիմքում ընկած էր հողի նկատմամբ ֆեոդալական սեփականութիւնը: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Իրանում տարածված էին հողատիրութեան հետեյալ հիմնական ձևերը՝ խալիսի, վակֆ, արբաբի, իլյաթի և օմումի: Վիճակագրական ճշգրիտ տվյալների բացակայութեւնը հնարավորութիւն չի տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել հողատիրութեան տարբեր ձևերի հարաբերակցութեան մասին, սակայն աղբյուրներում առկա տվյալները թույլ են տալիս ուրվագծել ագրարային հարաբերութիւնների զարգացման ընդհանուր օրինաչափութիւնները և անհլ որոշ ընդհանրացումներ:

XIX դարի երկրորդ կեսից Իրանի ագրարային հարաբերութիւններում տեղի էին ունենում զգալի տեղաշարժեր, որոնք պայմանավորված էին ինչպիս ներքին, այնպես էլ արտաքին գործոններով: Գյուղում ապրանքադրամական հարաբերութիւնների զարգացմանը զուգընթաց բնատնտեսութիւնն աստիճանաբար քայքայվում էր և նախադրյալներ էին ստեղծվում կապիտալիստական հարաբերութիւնների զարգացման և համազգային շուկայի ձևավորման համար:

Յակայն այդ գործընթացի բնորոշ առանձնահատկությունն այն էր, որ այն ընթանում էր զգալի շափով արտաքին գործոնի ազդեցության տակ: Անցյալ դարի 70-ական թվականներին սկսվում է Իրանի ինտենսիվ ներքաշումը համաշխարհային կապիտալիստական շուկա: Տեղի էր ունենում գյուղատնտեսության ապրանքայնացման գործընթաց, որը ըսկսում էր ավելի ու ավելի մեծ շափով աշխատել արտաքին շուկայի համար: Գյուղատնտեսական ապրանքների արտահանման աճը որոշակիորեն խթանում էր տնտեսության այդ ճյուղի զարգացումը: Հողի ապրանքային արժեքն անշեղորեն աճում էր: Ժամանակակից արդյունաբերության բացակայության պայմաններում այն դառնում էր կապիտալի ներդրման ամենաշահավետ ոլորտներից մեկը:

Այս ամենը նկատելիորեն փոխում էր հողատիրության տարբեր ձևերի հարաբերակցությունը: Եթե մինչև XIX դարի կեսերը հողատիրության հիմնական ձևերը խալիսեն՝ պետական հողեր և վակֆն էին՝ մզկիթապատկան հողեր, ապա հետագայում տիրապետող միտում է դառնում մասնավոր հողատիրության արագ զարգացումը, որի հետևանքով արբարի ֆոնդն անշեղորեն ընդլայնվում էր: Դա հիմնականում պայմանավորված էր հողի եկամտաբերության աճով: Սակայն պակաս կարևոր չէր նաև այն, որ իրանական կառավարությունը և Նասր էդ-Դին շահը մշտապես դրամի կարիք ունենալով ստիպված էին մասսայաբար վաճառել խալիսե հողերը: Ուստի խալիսե հողերի ֆոնդն արագորեն կրճատվում էր: Այսպես՝ XIX դարի 70-ական թվականների վերջին Մալայիրի շրջանի 236 գյուղերից 206-ը արբարի էին, 7-ը՝ մասնակիորեն արբարի, 16-ը՝ խալիսե, 5-ը՝ մասնակիորեն խալիսե և 2-ը՝ վակֆ¹:

1880-81 թվականներին Ղարաղանի շրջանում 46 գյուղեր արբարի էին, 13-ը՝ մասնակիորեն արբարի, և միայն մեկ գյուղի 1/3 մասն էր խալիսե: Մեկ գյուղի կեսը, մյուսի 1/3-ը և երրորդի 1/6-ը վակֆ էին²:

Նասր էդ-Դինի կառավարման շրջանում Սպահանի շրջափառի պետական բոլոր հողերը վաճառված էին և երբ Մո-

զաֆեր էդ-Դին շահն իշխանության գլուխ եկավ, միակ խա-
լիսն հողերը Բարապի ավերված գյուղերն էին՝:

Աստրաբադի շրջանում 229 բնակեցված գյուղերից 168-ը
կալվածատերերի մասնավոր սեփականությունն էին կազմում
և միայն 19-ն էր պատկանում սրտությունը⁴:

Հողատիրության տարբեր ձևերի հարաբերակցության
նման պատկերը բնորոշ է ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի
Իրանի համարյա բոլոր շրջաններին:

Արբաբի հողերի աճի հիմնական աղբյուրը պետական
հողերն էին: Սակայն այն տեղի էր ունենում նաև ի հաշիվ
հողատիրության մյուս ձևերի: Օրինակ, Իրանի խոշորագույն
մզկիթապատկան տիրույթներից էր Զահրին: Այդ վիթ-
խարի կալվածքը բաղկացած էր 330 գյուղերից, սակայն XX
դարի սկզբին կրոնական հաստատությունների ձեռքում
մնացել էր ընդամենը 12—15 գյուղ, մյուսներն անցել էին
մասնավոր հողատերերին⁵:

XIX դարի վերջին Մակվի խանությունում կար 14 մզ-
կիթապատկան գյուղ, մինչդեռ XX դարի սկզբին արդեն ոչ
մի մզկիթապատկան գյուղ չկար⁶:

Վերոհիշյալ փաստերը վկայում են այն մասին, որ հողի
մասնավոր սեփականատիրությունը զարգանում էր նաև
վակֆի՝ մզկիթապատկան հողերի հաշիվին: Նման միտումը
չափազանց հետաքրքիր է նաև այն առումով, որ գոյություն
ունեցող կարգի համաձայն մզկիթապատկան հողերի վա-
ճառքն արգելվում էր: Սակայն անցյալ դարի վերջից այդ
կարգն արդեն չէր պահպանվում, իսկ մահմեդական հոգևո-
րականներն ամեն անգամ որևէ պատճառ էին գտնում հողե-
րի վաճառքի համար:

Արբաբի հողերի ընդլայնումը տեղի էր ունենում նաև ի
հաշիվ խորդեմալեքային՝ մանրկալվածատիրական և հան-
րային հողերի: Օրինակ, XIX դարի 80-ական թվականների
սկզբին Ղարաղանի շրջանի 14 խորդեմալեքային գյուղերից
7-ը գտնվում էին արբաբի վերածման գործընթացում⁷:

Արտաքին առևտրական կապերի ընդլայնումը և ալ-
րանքադրամական հարաբերությունների արագ զարգացումը

տոցիալական խորը տեղաշարժեր առաջացրին իրանական գյուղում: Մինչև XIX դարի կեսերը գյուղում տիրապետող տարբեր ժառանգական խաներն էին, սակայն դարի վերջից իրադրությունը կտրուկ կերպով փոխվում է: Առևտրական կապիտալը ներթափանցում է գյուղ: Արտաքին առևտրի հետ կապված խոշոր վաճառականները որոշակի հետաքրքրություն են ցուցաբերում հողի նկատմամբ: Նրանք զգալի քանակությամբ հողեր են գնում Իրանի տարբեր շրջաններում և զարկ են տալիս առևտրային հողագործությունը: Մասնավորապես վիթխարի հողային տարածություններ էին ձեռք բերել առևտրադրամական կապիտալի այնպիսի խոշոր ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք էին Ջամշիդյանները, Ջահանջանները (փարսեր), Թումանյանցիները (հայեր) և այլք:

Առևտրական կապիտալի ներթափանցումը գյուղ երկակի նշանակություն ուներ: Մի կողմից այն խթանում էր գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը և ֆեոդալական տնտեսությունների փոխակերպումը կիսաֆեոդալականի: Մյուս կողմից, դա բացասաբար էր անդրադառնում ազգային արդյունաբերության զարգացման վրա, քանի որ խոշընդոտում էր առևտրական կապիտալը արդյունաբերականի փոխարկվելու բնականոն գործընթացը:

Խոշոր վաճառականները զգալի կապիտալ ներդնելով հողագործության բնագավառում վերածվում էին վաճառական-կալվածատերերի, ինչը բնորոշ էրևույթ է XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի Իրանի համար: Միևնույն ժամանակ տեղի էր ունենում հակադարձ երևույթը: Խոշոր ֆեոդալները և մյուս հողատերերը ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց սկսում էին սեփական տնտեսություն վարել և անմիջականորեն կամ միջնորդների միջոցով զբաղվել առևտրով:

«Գյուղատերերը սեփական տնտեսություն չունեին և բավարարվում էին ժողովրդից ստացած բերքի 1/10-րդ մասով: Սակայն, երբ մրգերն սկսեցին վաճառվել մեծ քանակությամբ, գյուղատերերն ընտրեցին լավագույն հողակտոր-

ները, ազգիներ հիմնեցին և գյուղացիներին ստիպեցին անվճար աշխատել իրենց ազգիներում»,—նշում է Ատրպետը⁹:

Նոր հողատերերի թվում նշանակալի տոկոս էին պազմում մահմեդական հողատերականները: Թեհրանի, Թավրիզի, Սպահանի շատ մոշթեհներն էին բերել 50—200 գյուղ և մրցում էին վաճառականների և դրամատերերի հետ¹⁰:

Գյուղատնտեսության մեջ տեղի էին ունենում զգալի կառուցվածքային փոփոխություններ: Հացահատիկային կուլտուրաների հաշվին, որոնք բավարարում էին հիմնականում ներքին շուկայի պահանջարկը, արագորեն ավելանում էր տեխնիկական կուլտուրաների արտադրությունը:

Ամբողջ Իրանում¹⁰ հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունները կրճատվում էին և ընդլայնվում էին բամբակի, ափրոնի, ծխախոտի և այլ տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածությունները: Մի շարք շրջաններում հացահատիկային կուլտուրաների արտադրությունն այնքան կրճատվեց, որ այլևս չէր բավարարում տեղական բնակչության պահանջարկը: Դա վերաբերում է հատկապես հարավային Իրանին, որը դարձել էր իրանական ափրոնի արտադրության հիմնական կենտրոնը:

«Այդ կուլտուրայի շահավետությունը, որը Զինաստանում միշտ նշանակալի պահանջարկ ունի, այնքան դաշթակղեց հարավային Իրանի հողագործներին, որ նրանք հրաժարվեցին հացահատիկի և բրնձի մշակությունից, որի պատճառով հաճախ սովի են մատնվում, քանի որ հողորդակցության լավ ճանապարհների բացակայության պայմաններում, հացի տեղափոխումն այլ շրջաններից անհնար է»,—նշում է Մ. Տոմարան¹¹:

Սպահանի շրջանում ափրոնի արտադրությունն, ի վնաս հացահատիկային կուլտուրաների, այնքան արագ էր զարգանում, որ սկսեց անհանգստացնել նույնիսկ տեղական իշխանություններին: Վերջիններս աշխատում էին ամեն կերպ արգելակել այդ գործընթացի հետագա խորացումը: Սպահանի նահանգապետը նույնիսկ հատուկ կարգադրություն հրապարակեց, որի համաձայն գյուղացիները պարտավոր էին

յուրաքանչյուր շորս մաս ափիոնի դիմաց ցանել մեկ մաս հացահատիկ¹²։

Իրանի տարբեր շրջաններում լայնորեն տարածված էր բամբակի մշակությունը։ Այդ կուլտուրայի մշակությամբ Իրանում զբաղվում էին նաև XIX դարի սկզբին, սակայն մինչև դարի կեսերը բամբակի արտադրությունն ուներ գերազանցապես տեղական նշանակություն և այն արտահանվում էր աննշան չափերով։ Իրադրությունն արմատապես փոխվեց դարի վերջին։ Ռուսաստանում տեքստիլ արդյունաբերության արագ զարգացումը որոշակիորեն խթանեց բամբակի արտադրությունն Իրանում։ Դրան մեծ շափով նպաստեց նաև ԱՄՆ-ում սկսված քաղաքացիական պատերազմը։ ԱՄՆ-ը բամբակի խոշորագույն արտահանողն էր ամբողջ աշխարհում, սակայն վերահիշյալ պատերազմի պատճառով այդ ապրանքի արտահանումն ԱՄՆ-ից խիստ կրճատվեց։ Պատերազմը ցույց տվեց Ռուսաստանի տեքստիլ արդյունաբերության կախումն ամերիկյան հումքից և նրան ստիպեց փրկություն փնտրել հումքի նոր աղբյուրներ։ Ամերիկյան բամբակի արտահանման կրճատումը խթանեց այդ կուլտուրայի մշակությունը մյուս երկրներում, այդ թվում նաև Իրանում։ Այդ փրկում բամբակի արտադրության և նրա արտահանման աճի կարևոր պատճառներից մեկը Ռուսաստանի աշխարհագրական դիրքն էր, նրա մոտիկությունն իրանական բամբակի արտադրության հիմնական կենտրոններին։ Պակաս կարևոր չէր նաև Ռուսաստանի մաքսային քաղաքականությունը, որը XIX դարի վերջից արտոնյալ մաքսային սակագին էր հաստատել իրանական բամբակի համար։

Այս ամենի հետևանքով XIX դարի կեսերից իրանական բամբակի արտադրությունն ու արտահանումն արագորեն ավելանում էր։ Այսպես, եթե 1858—67 թվականներին Իրանից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան միջին հաշվով 121.700 փութ բամբակ, ապա Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այդ թիվն աճել էր ավելի քան 12 անգամ և կազմում էր 1.553.620 փութ¹³։

Բամբակի արտադրության նման շեշտակի վերելքը, ինչպես նշվեց, պայմանավորված էր գլխավորապես արտաքին պահանջարկով և համաշխարհային կապիտալիստական շուկա Իրանի ներքաշման արդյունք էր։ Արտադրված բամբակի ճնշող մասն արտահանվում էր, իսկ երկրի ներսում մնում էր նրա միայն 1/6 մասը։ Օրինակ, 1912—14 թվականներին արտադրվում էր տարեկան միջին հաշվով 2 մլն. փութ բամբակ, որից 1.650.000 փութն արտահանվում էր գերազանցապես Ռուսաստան, իսկ 350.000 փութը մնում էր երկրի ներսում ներքին պահանջարկը բավարարելու համար¹⁴։

Իրանում վաղուց ի վեր զբաղվում էին շերամապահությանը։ Մի քանի դար շարունակ մետաքսը Իրանի արտահանման կարևորագույն ճյուղն էր։ Անցյալ դարի սկզբին շերամաբուծությունը դեռևս շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ Իրանի տնտեսական կյանքում։ Սակայն 60-ական թվականներից գյուղատնտեսության այդ կարևոր բնագավառն անկում էր ապրում, որը շերամորդի հիվանդության արդյունք էր։ Հինգ տարվա ընթացքում՝ 1864—69 թթ., Գիլանում մետաքսի արտադրությունը կրճատվել էր մոտավորապես 5 անգամ¹⁵։ Հետագայում ևս Գիլանում շերամաբուծությունը խորը ճգնաժամ էր ապրում։ Գիլանի շերամապահները մետաքսի արտադրությունը վերականգնելու բազմաթիվ անհաջող փորձեր կատարեցին։ Շերամի սերմեր ներմուծվեցին Խորասանից, Խանեկիից և Նուլնիսկ Ճապոնիայից, սակայն այդ փորձերից ոչ մեկը դրական արդյունք չտվեց¹⁶։

Գիլանում շերամաբուծության նոր վերելքը սկսվեց միայն անցյալ դարի 90-ական թվականներին։ 1893 թվականին հունական Պասխալիդիս ընկերության ներկայացուցիչ Բեդանոսը Գիլանի շերամապահներին բաժանեց Բուրսայից ներմուծված պաստերյան եղանակով պատրաստված 8.000 ունցիա (1 ունցիան հավասար է 29,86 գրամի) շերամի սերմ։ Առևտրական տան փորձն անմիջապես դրական արդյունք տվեց և մետաքսի արտադրությունը սկսեց արագորեն ափելանալ։

1893—34.549 կգ	1902— 865.912
1894— 76.068	1903—1529.400 ¹⁷
1895—107.035	1904— 44.500 փուլ
1896—101.984	1905— 46.400
1897—156.774	1906— 65.800
1898—294.500	1907— 77.800
1899—557.600	1908— 44.200
1900—765.496	1909— 60.400 ¹⁸
1901—585.200	

Բացի Գիլանից շերամաբուծությանը զբաղվում էին նաև Մազանդարանում, Խորասանում, իրանական Ադրբեջանում, Քաշանի, Սպահանի, Քիրմանի շրջակայքում և այլ շրջաններում:

Շերամորդի հիվանդության պատճառով Գիլանում զգալիորեն կրճատվեցին թթենու այգիները: Գյուղացիները զարկ տվեցին այլ կուլտուրաների մշակությանը: Հյուսիսային շրջաններում արագորեն ավելանում էր ծխախոտի, ձիթապտղի, բրնձի, հարավում՝ ափիոնի արտադրությունը¹⁹:

Սակայն XIX դարի վերջից շերամաբուծության նկատելի աշխուժացման հետևանքով այս ճյուղը լայն տարածում գտավ և ընդգրկեց նորանոր շրջաններ: Շերամաբուծությանը սկսեցին զբաղվել ոչ միայն մետաքսի արտադրության ավանդական շրջաններում, այլև Լահիջանում, Լանգերուդում, Էնդելիում, Աբ-Քենարում, Քեմում, Թոնկաբունում և այլուր²⁰:

Արտադրված մետաքսը և մետաքսարոժոժն արտահանվում էին գերազանցապես Ֆրանսիա և Իտալիա: Երկրում մնում էր ընդհանուր արտադրանքի չնչին մասը: Այսպես, 1906 թվականին Գիլանում հավաքված մետաքսարոժոժի ընդհանուր քանակի 3/4-ը արտահանվել էր, իսկ տեղում մնացել էր միայն 1/4 մասը²¹:

XIX դարի վերջից Իրանում արագորեն ավելանում էր բրնձի արտադրությունը, որը աստիճանաբար դառնում էր Իրանի արտահանման գլխավոր ճյուղերից մեկը: Բրնձի արտադրության գլխավոր շրջանները մերձկասպյան նահանգներն էին՝ Գիլանը, Մազանդարանը և Աստրաբադը, որտեղից բրինձն արտահանվում էր բացառապես Ռուսաստան: Պարսիկ հեղինակ Ջամալ-զադեի տվյալներով 1872—1910 թվականներին բրնձի արտահանությունը Ռուսաստան ավելացել էր 58 անգամ²²: XX դարի սկզբին բրինձն Իրանի արտահանման մեջ գրավում էր չորրորդ տեղը:

Այսպիսով, կապիտալի ներթափանցումն իրանական գյուղ հանգեցրեց գյուղատնտեսության ապրանքայնացմանը, հողատիրության տարբեր ձևերի միջև հարաբերակցության և գյուղատնտեսության կառուցվածքի փոփոխությանը: Գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը արագացրեց ֆեոդալական տնտեսությունը կիսաֆեոդալականի փոխարկվելու գործընթացը: Որոշ հետազոտողներ, ինչպես օրինակ Մ. Պավլովիչը, հակված էին դրանում տեսնել սոցիալական նոր կարգի հաղթանակը: Իրականում, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, իրանական գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունները դեռևս տիրապետող չէին:

«Կապիտալն աշխատանքն իրեն է ենթարկում ամենից առաջ այն տեխնիկական պայմանների հետ միասին, որոնց մեջ նա պատմականորեն գտնում է հիշյալ աշխատանքը: Այս պատճառով նա անմիջաբար չի փոխում արտադրության եղանակը»,—նշում է Կ. Մարքսը²³:

Կ. Մարքսի այս բնորոշումը լիովին կարելի է կիրառել նաև Իրանի ագրարային հարաբերությունների վիճակը բնութագրելիս: Անցյալ դարի վերջին և մեր դարի սկզբին իրանական գյուղում դեռևս գերիշխում էին ֆեոդալական արտադրական հարաբերությունները: Կապիտալիստական վերափոխումները մեծ չափով բնթանում էին արտաքին գործոնների ազդեցության տակ, որի պատճառով կիսատպոստ, ալյանդակ բնույթ էին կրում:

Առևտրական կապիտալի գյուղ ներթափանցման և մասնավոր հողատիրութեան զարգացման հետևանքով տեղի է բռնենում գյուղացիների ունեղրկման ուժգին գործընթացը։ Նորմալ պայմաններում դա պետք է նպաստեր կապիտալիստական ձեռնարկատիրութեան զարգացմանը, քանի որ ազատ բանվորական ուժի զգալի բանակ էր առաջանում։ Սակայն Իրանի պայմաններում, որտեղ շկար ձեռներեց արդյունաբերական կապիտալ և ընդհանրապես ժամանակակից արդյունաբերություն, գյուղացիների ունեղրկումը չէր կարող խթան ծառայել կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման համար։ Այդ պատճառով տեղի էր ունենում ստրկական պայմաններով հողի հետ գյուղացիների վերամիաժորում։ Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում իրանական գյուղացիութեան հիմնական մասը կազմում էին հողագործի և սակավահող գյուղացիները, որոնք չափազանց ծանր պայմաններով վարձակալում էին կալվածատերերին և այլ հողատերերին պատկանող հողը։ Անշուշտ, Իրանում գյուղացիների ճորտական կախվածությունը չստացավ այնպիսի սուր տեսք, ինչպիսին Ռուսաստանում էր։ Նրանք անձնապես ազատ էին, կարող էին տեղափոխվել մեկ հողատիրոջից մյուսի մոտ, ըզբաղմունք ընտրել և այլն։ Սակայն, փաստորեն, իրանական գյուղացիութեան մեծամասնութեան սոցիալական դրությունը քիչ բանով էր տարբերվում ռուսական ճորտ գյուղացու վիճակից։ Ողջ Իրանում հողատերերը սեփական տնտեսությունը վարում էին կիրառելով գյուղացիութեան շահագործման նախկին ֆեոդալական ձևերը, զուգորդելով հարկադրման տնտեսական և արտատնտեսական մեթոդները²⁴։

Ինչպես նշվեց, գյուղացիները հողը վարձակալում էին ստրկական պայմաններով։ Պահպանվում էր բերքի բաժանման միջնադարյան հնգանգամ բանաձևը, որի համաձայն բերքը բաժանվում էր հինգ հավասար մասի՝ հողի, ջրի, սերմացուի, քաշող ուժի և աշխատուժի համար։ Լավագույն դեպքում գյուղացին հողատիրոջը տալիս էր բերքի 1/5 մասը՝ վարձակալած հողի դիմաց։ Սակայն շատ հաճախ ֆեոդալին էր պատկանում ոչ միայն հողը, այլև ջուրը, քաշող ուժը և

անհրմացուն: Նման դեպքերում գյուղացին ֆեոդալին տալիս էր բերքի 2/5 մինչև 4/5 մասը: Օրինակ, Մեքվդաշտի, Շիրազի, Ֆիրուզաբադի շրջաններում գյուղացիները հողատիրոջն էին տալիս բերքի 2/3 մասը, Ջավականում՝ 1/2-ը²⁵:

Ապրանքային տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց քնամթերային ռենտային փոխարինելու էր գալիս դրամականը, որի չափերն անընդհատ աճում էին: Ընդհանուր առմամբ գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը բավականին դանդաղ էր ընթանում: Չնայած առևտրային հողագործության որոշ աշխուժացմանը, այն դեռևս չէր գերիշխում գյուղատնտեսության մեջ, իսկ ապրանքային արտադրանքի բաժինը տնտեսությունների ընդհանուր արտադրանքում այնքան էլ մեծ չէր:

Ինչպես նշում է Շ. Թադիկան «...գյուղատնտեսության ապրանքայնացման գործընթացը տեղական հայրենական արդյունաբերության հետ փոխադարձ կապի բացակայության պատճառով ընթանում էր միակողմանիորեն, արդյունաբերություն, որի զարգացումն ընթանում էր ավելի դանդաղ, քան ընդհանուր առմամբ հողագործության և գյուղատնտեսության զարգացումը»²⁶:

XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն օբյեկտիվ նախադրյալներ էր ստեղծում ազգային ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության առաջացման համար: Երկրում տեղի էր ունենում կապիտալի նախասկզբնական կուտակման գործընթաց, առևտրադրամային կապիտալի ներկայացուցիչների ձեռքում խոշոր միջոցներ էին կուտակվում: Քայքայված արհեստավորները և մասնավոր հողատիրության զարգացման հետևանքով ունեզրկված գյուղացիները ժամանակակից ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության զարգացման համար ազատ բանվորական ուժի զգալի բազա էին ստեղծում: Իրանն ուներ նաև հարուստ բնական ռեսուրսներ:

Մյուս կողմից, դեռևս անցյալ դարի սկզբին իրանական տնայնագործական արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում

արգեն գոյություն ունեին կապիտալիստական ապրանքային-արտադրության սաղմեր²⁷ :

Սակայն Իրանի ռեալ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանները չէին նպաստում ազգային արդյունաբերության զարգացմանը: Ավելին, դրանք զգալի չափով խոչընդոտում էին կապիտալիստական ուղիով երկրի առաջընթաց զարգացումը: Կապիտալիստական ձեռնարկատիրության առաջին անհրաժեշտ պայմանի՝ վաճառականի անձի և գույքի ան-ձեռնմխելիության, ինչպես նաև անհրաժեշտ հումքային և էներգետիկ բաղադրի, ժամանակակից փոխադրամիջոցների բացակայությունը, առևտրական կապիտալի դանդաղ փոխարկումն արդյունաբերականի, նրա սերտ կապը աշխա-ռության և հողի հետ, Իրանի քաղաքական պայմանները կան-խորոշեցին արդյունաբերության բնագավառում կապիտա-լիստական հարաբերությունների զարգացման դանդաղ տեմ-պերը: Այս ամենի հետևանքով անցյալ դարի վերջին Իրա-նում բացակայում էր ժամանակակից ֆարերկադործարանա-յին արդյունաբերությունը:

XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի Իրանի սոցիալ-տնտե-սական պատմության բոլոր հետազոտողները համամիտ են այն բանում, որ Իրանի արդյունաբերությունն ընդհանուր առ-մամբ տնայնագործական բնույթ էր կրում:

«Պարսկաստանի վերամշակող արդյունաբերությունը դեռևս գտնվում է զարգացման ստորին աստիճանում և իր բնույթով կարող է դասվել տնայնագործականի շարքը, որ-տեղ աշխատողն ընտանիքն է, իսկ սակավաթիվ դեպքերում արհեստավորների ամբողջ միավորումներ՝ նրանց միջև աշ-խատանքի հստակ բաժանմամբ»,—նշում է Պ. Ռիտիխը²⁸:

Արդյունաբերության վիճակը մոտավորապես նույն կերպ են բնութագրում նաև ավելի ուշ շրջանի հեղինակները: Լ. Սո-բոցինսկին, 1913 թ. հրատարակած իր աշխատության մեջ նշում է. «Խոսելով Պարսկաստանի արդյունաբերության մա-սին, հարկ է նշել, որ այն դեռևս գտնվում է տեխնիկական շատ ցածր մակարդակի վրա և դեռևս դուրս չի եկել տնայ-

նագործական և արհեստավորական արտադրության փուլից»²⁹։

Մեկ այլ ուսումնասիրող՝ Գ. Տեր-Ղուկասովը նույնպես վկայում է, որ «Պարսկաստանում բառի նեղ իմաստով ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերություն չկա...», և որ ավելի ճիշտ կլիներ այն դասել տնայնագործականի շարքը, որտեղ հենց իրենք՝ տերերը հանդիսանում են նաև աշխատողներ³⁰։

Իրանական տնայնագործական արդյունաբերության ամենազարգացած ճյուղը գորգագործությունն էր, որի հիմնական կենտրոններն էին Ֆարսը, Խորասանը, Ադրբեջանը, Քաշանը, Քիրմանը և Քուրդիստանը։ Այդ շրջաններում գործված գորգերը լայն հռչակ էին վայելում ինչպես Իրանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս։ Ճյուղի լայն տարածման մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ գորգագործությանը զբաղվում էին ոչ միայն խոշոր քաղաքներում, այլև գյուղական բնակավայրերում։

Առանձնապես հայտնի էին Սուլթանաբադի գորգերը, որոնք մեծ քանակությամբ արտահանվում էին արտասահման։ Զ. Քերզոնի վկայությամբ վերոհիշյալ շրջանի 150 գյուղերում հաշվվում էր մոտ 5 հազար գորգագործական հաստոց³¹։ Գորգագործությամբ զբաղվում էին հիմնականում կանայք և երեխաները։ Արհեստագործության այս ճյուղը մեծ տարածում ուներ նաև քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերի շրջանում։

Հատկանշական է, որ հենց գորգագործության մեջ, մյուս ճյուղերից ավելի վաղ, հանդես եկան կապիտալիստական ապրանքային արտադրության սաղմերը։ Ճյուղի արտադրանքի հիմնական մասը հանվում էր շուկա և միայն շնչին մասն էր պահվում սեփական կարիքների համար։ Արդեն անցյալ դարի վերջին գորգագործության բնագավառում հանդես եկան ցրված մանուֆակտուրաների և փոքրիկ ֆաբրիկաների տիպի առաջին ձևերը։ Օրինակ, XX դարի սկզբին Մաշհադում գործում էին 150 գորգագործական ֆաբրիկաներ և արհեստանոցներ։ Դրանց մի մասն ուներ մինչև 100 աշխատող³²։

Իրանական գորգերի պահանջարկը համաշխարհային շուկայում մշտապես աճում էր: Հիմնական գնորդներն ԱՄՆ-ի և Անգլիայի առևտրական ընկերություններն էին, որոնք իրենց ներկայացուցիչներն ունեին Իրանի գորգագործական բոլոր խոշոր կենտրոններում: Սակայն օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումն այս բնագավառ ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ: Բնական ներկերի համեմատությամբ էթան անիլինային ներկերի օգտագործումը զգալի շափով ազդում էր իրանական գորգերի որակի վրա: Մյուս կողմից, ժամանակի ընթացքում իրանական նախշերը դուրս էին մղվում Իվրոպականով, ինչն ուղղակի վտանգ էր ներկայացնում իրանական գորգերի յուրահատկության համար: Այդպիսի նախշերով գորգեր պատվիրում էին օտարերկրյա ընկերությունների գնորդ-գործակալները, որոնք սերտորեն կապված էին արտադրողների հետ:

Իրանական տնայնագործական արտադրության ավանդական զարգացած ճյուղերից էր ջուլհակությունը: Իրանական ջուլհակների արտադրանքը լայն հռչակ էր վայելում նաև Իրանի սահմաններից դուրս: Հատկապես բարձր էին գնահատվում մետաքսյա գործվածքները, որոնց արտադրության հիմնական կենտրոններն էին Ռաշտը, Քաշանը, Եզդը, Թավրիզը, Սպահանը և Մաշհադը: Սակայն XIX դարի 60-ական թվականների կեսերից Իրանում սկսված շերամաբուծության երկարատև ճգնաժամը կործանարար հետևանքներ ունեցավ մետաքսագործության համար: Մետաքսյա գործվածքների արտադրությունը կտրուկ անկում ապրեց, իսկ մետաքսագործական արհեստանոցները փակվեցին: Եթե անցյալ դարի 60-ական թվականներին Գիլանում մետաքսագործության մեջ զբաղված էր 30 հազար աշխատող³³, ապա 70-ական թվականների վերջին Գիլանի գլխավոր քաղաք Ռաշտում կար ընդամենը 6 մետաքսագործական արհեստանոց³⁴:

Համանման պատկեր էր տիրում նաև մետաքսագործական արտադրության մյուս կենտրոններում: Զ. Քերզոնի վկայությամբ, Եզդում, որտեղ «մետաքսագործությունը նախկինում տեղական արդյունաբերության գլխավոր ճյուղն էր»,

XIX դարի կեսերին գործում էին 1.800 մետաքսագործական արհեստանոցներ 9 հազար աշխատողներով³⁵;

Սակայն վերոհիշյալ ճգնաժամի պատճառով դրանց մեծ մասը փակվեց: Միայն դարավերջին այդ ճյուղն սկսեց կրկին վերելք ապրել: Ն. Շետալովի տվյալներով դարի վերջին այստեղ արդեն գործում էր մետաքսագործական 400 արհեստանոց 2 հազար հաստոցով³⁶:

Մետաքսագործական արտադրության մյուս կարևոր կենտրոնը Մաշհադն էր: Սակայն XIX դարի կեսերին այստեղ գործող 1200 մետաքսագործական հաստոցներից³⁷ դարի վերջին աշխատում էր 650-ը³⁸:

Մինչև դարի վերջը մետաքսեղենը զգալի տեղ էր զբաղում Իրանի արտահանման մեջ, սակայն եվրոպական երկրների հետ առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց արագորեն աճում էր արտասահմանյան մետաքսյա գործվածքների ներմուծումը, որի հետևանքով Իրանում նույնատիպ ապրանքների արտադրությունն աստիճանաբար կրճատվում էր:

Մեծ հեղինակություն էին վայելում իրանական շալերը, որոնց զգալի մասն արտահանվում էր: Լավագույն տեսակներն արտադրվում էին Քիրմանում, Քաշանում և Եզդում: Փ. Սալթսի տվյալներով, անցյալ դարի վերջին Քիրմանում կար մոտ 3 հազար հաստոց, որոնք արտադրում էին շուրջ 300 հազար թումանի շալ³⁹:

Մաշհադում ևս անցյալ դարի վերջին կար շալ արտադրող 320 հաստոց⁴⁰:

Իրանի շատ շրջաններում զարգացած էր բամբակյա և բրդյա գործվածքների արտադրությունը: Առանձնապես հայտնի էին Սպահանի, Եզդի, Բորուջերդի գործվածքները: Բաբոն Բոդեն, որը XIX դարի կեսերին այցելել էր Իրան, նշում է. «Բորուջերդը Պարսկաստանի իսկական Մանչեստրն է, այնտեղ կա բամբակյա գործվածքի ավելի քան 50 ֆարիկա»⁴¹:

Տեքստիլ արդյունաբերության մյուս կարևոր կենտրոն Եզդում, մեր դարի սկզբին գործում էին բամբակյա գործ-

վածքի շուրջ 800 արհեստանոցներ 2 հազար հաստոցներով, որոնց տարեկան արտադրանքը կազմում էր մոտ 100.000 թուման⁴²։ Դրանք հիմնականում փոքր ձեռնարկություններ էին 2—3 հաստոցներով, որոնցում կիրառվում էր վարձու աշխատանք։

Սպահանում ևս դարասկզբին կար բամբակյա գործվածք արտադրող ավելի քան 2 հազար հաստոց⁴³։

Սակայն արտասահմանյան տեքստիլ ապրանքների անընդհատ ուժեղացող ներմուծումը միակողմանի բացասական հետևանքներ ունեցավ տեղական տեքստիլ արդյունաբերության զարգացման համար։ Դարի սկզբից այս ճյուղի բոլոր խոշոր կենտրոններում զգալի անկում է նկատվում։ Այն հատկապես ակնհայտ էր Սպահանում, Քաշանում, Թավրիզում, Եղդում, Քիրմանում և Մաշհադում⁴⁴։

Քաղաքային արհեստագործության մեջ կարևոր տեղ էր գրավում կաշեգործությունը։ Արտադրության այս ճյուղը բավարարում էր հիմնականում շուկայի պահանջարկը և հենվում էր տեղական հումքի վրա։ Անցյալ դարի վերջից այստեղ ևս նկատելի էին կապիտալիստական արտադրության սաղմեր։ Տարածված էր հատկապես ցրված մանուֆակտուրան։ Հաճախ խոշոր վաճառականները գնում էին կաշվի հումքը և բաժանում արհեստավորներին՝ վերամշակելու համար։ Սակայն այս ճյուղը ևս զերծ չմնաց տնայնագործական արդյունաբերության մեջ նկատվող ընդհանուր ճգնաժամից։ Լ. Սորոցինսկու տվյալներով, 1909 թվականին Համադանում կար սեկի 400 ֆարրիկա և արհեստանոց, մինչդեռ 1912 թ. մնացել էր ընդամենը 300, Մաշհադում 500 արհեստանոցներից շարունակում էին արտադրանք տալ 50-ը⁴⁵։

Քաշանում, Սպահանում, Համադանում և այլ քաղաքներում զարգացել էր պղնձյա իրերի արտադրությունը։ Քիրմանը հռչակված էր զինագործ վարպետներով⁴⁶, Մաշհադը, Թավրիզը, Սպահանը և Շիրազը՝ ոսկերիչներով։ Իրանի շատ քաղաքներում զարգացած էին բրուտագործությունը, խեցեգործությունը, ճենապակուց, հախճապակուց պատրաստված իրերի արտադրությունը։

Ամփոփելով վերևում ասվածը, կարելի է նշել, որ XIX դարի վերջից իրանական տնայնագործական արդյունաբերության ավանդաբար զարգացած ճյուղերում սկսվել էր երկարատև սնկման ժամանակաշրջան: Արտասահմանյան մետաղյա, տեքստիլ և այլ արդյունաբերական ապրանքներն աստիճանաբար հեղեղում էին իրանական շուկան: Զղիմանալով Արևմտյան Եվրոպայից և Ռուսաստանից ներմուծվող էթան արդյունաբերական ապրանքների մրցակցությանը արհեստանոցներն ու ֆաբրիկաները փակվում էին, իսկ արհեստավորները՝ սնանկանում: Այդ էր պատճառը, որ անցյալ դարի վերջերին Իրանում զոյություն ունեցող կապիտալիստական արտադրության սաղմերը հետագա զարգացում չստացան: Արևմտաեվրոպական երկրների և ԱՄՆ-ի նորմալ սոցիալ-տնտեսական պայմաններում կապիտալիզմն անցավ զարգացման երեք աստիճան. ստորին ձևերից՝ արհեստավորական արհեստանոց, մանուֆակտուրա դեպի կապիտալիստական արտադրության բարձրագույն ձևը՝ ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերություն: Սակայն Իրանում, ինչպես նաև Արևելքի մի շարք այլ երկրներում, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կապիտալիզմի զարգացումը միջին օղակից՝ մանուֆակտուրայից, այն կողմ չանցավ: Ֆաբրիկագործարանային տիպի ձեռնարկությունների ստեղծման առանձին փորձերը, որպես կանոն, ձեռնարկվում էին «վերևից»՝ ազգային կամ օտարերկրյա առևտրադրամական կապիտալի ներկայացուցիչների կողմից: Սակայն բոլոր այդ փորձերը վաղ թի ուշ ավարտվում էին ձախողմամբ, ինչը պայմանավորված էր ինչպես Իրանի առանձնահատուկ սոցիալ-տնտեսական պայմաններով, այնպես էլ իմպերիալիստական տերությունների զաղութային քաղաքականությամբ:

Անցյալ դարի վերջից իմպերիալիստական խոշոր տերությունների միջև ուժեղանում է պայքարն աշխարհի տնտեսական բաժանման և տերիտորիալ վերաբաժանման համար: Ասիայի և Աֆրիկայի թույլ զարգացած երկրները դառնում են տնտեսական ու քաղաքական կատաղի պայքարի թատերաբեմ, որը հաճախ ավարտվում էր այդ երկրների զաղութաց-

մամբ: Սակայն, բնութագրելով իմպերիալիզմի գաղութային համակարգը, Վ. Ի. Լենինը գրում է, որ «այդ դարաշրջանի համար տիպական են ոչ միայն երկրների երկու հիմնական խմբերը՝ գաղութատեր երկրներն ու գաղութները, այլև քաղաքականապես ձևականորեն անկախ, բայց իրականում ֆինանսական և դիվանագիտական կախման ցանցերում կաշկանդված կախյալ երկրների բազմազան ձևեր»⁴⁷:

Նման բնորոշումը լիովին կարելի է կիրառել XIX դարի վերջի XX դարի սկզբի Իրանի վերաբերյալ:

Օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումն Իրան սկսվել էր դեռևս անցյալ դարի առաջին կեսին: Սակայն այն ժամանակ Իրանը դեռևս պաշտպանում էր իր տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույնությունը: Ավելին, մինչև դարի կեսին Իրանը հաճախ բացահայտորեն հանգես էր գալիս եվրոպական տերությունների դեմ: Սակայն 1826—1828 թվականների՝ ռուս-իրանական և, հատկապես, 1856—57 թվականների անգլո-իրանական պատերազմներում կրած պարտություններից հետո սկսվում է Իրանի այսպես կոչված «խաղաղ» նվաճման և նրա կիսազաղութի վերածման ժամանակաշրջանը, որը XX դարի սկզբին ավարտվում է նրա բաժանմամբ:

Դեռևս անցյալ դարի սկզբին նախ Ռուսաստանը և Անգլիան, ապա նաև ԱՄՆ-ը և Գերմանիան Իրանին փաթաթեցին անիրավահավասար պայմանագրեր, որոնցով իրավաբանորեն ձևակերպեցին իրենց աքտոնյալ վիճակն Իրանում: Դրան նպաստեց նաև կապիտալիզացիաների համակարգը, որն Իրանի գաղութացման գլխավոր միջոցն էր: Նրա ընձեռած արտոնություններից օգտվում էին նաև մյուս եվրոպական տերությունները, սակայն Իրանում գերիշխանություն հաստատելու համար պայքարն ընթանում էր հիմնականում Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև, որոնք այդ նպատակին հասնելու համար դիմում էին տնտեսական և քաղաքական ըստրկացման ամենատարբեր ձևերին: Իմպերիալիստական տերությունների գաղութային քաղաքականության համալիրում առանձնահատուկ տեղ էին զբաղում բազմաթիվ կոն-

ցեսիաները, որոնք կապիտալ ներդրումների կարևոր ձև էին: XIX դարի 60-ական թվականներից սկսած նախ Անգլիան, ապա և Ռուսաստանը Իրանից ստացան առաջին կոնցեսիաները՝ մասնավորապես հեռագրային ուղիների անցկացման համար: Այս ուղղությամբ առանձնահատուկ ակտիվություն էին ցուցաբերում անգլիական իմպերիալիստները, որոնք Իրանը դիտում էին որպես պաշտպանական պատենշ դեպի Հնդկաստան տանող ճանապարհին:

1872 թվականին բրիտանահպատակ բարոն Զուլիուս դը Ռեյտերը շահական կառավարությունից 70 տարի ժամկետով կոնցեսիա ստացավ, որը նրան երկաթուղային շինարարության, նավթային և այլ հանքային հարստությունների, անտառային տաքածությունների շահագործման, ոռոգիչ կառույցների շինարարության մենաշնորհ իրավունք էր տալիս: Այդ կոնցեսիան, փաստորեն, Իրանի տնտեսական ռեսուրսները լիովին դնում էր անգլիական կապիտալի հսկողության տակ: Սակայն Ռեյտերի պլաններն այդպես էլ չիրականացան, որովհետև նրան չհաջողվեց նախօրոք համաձայնեցված վեցամսյա ժամկետում հավաքել անհրաժեշտ գումարը: Մյուս կողմից, ռուսական դիվանագիտությունը ճնշում գործադրեց շահի վրա և վերջինս ստիպված էր չեղյալ հայտարարել կոնցեսիան: Սակայն 1889 թվականին Ռեյտերը որպես փոխհատուցում շահական կառավարությունից ստացավ Շահնշահական բանկի ստեղծման կոնցեսիա: Կարճ ժամանակում վերոհիշյալ բանկը դարձավ Իրանում բրիտանական իմպերիալիզմի գաղութային քաղաքականության գլխավոր լծակներից մեկը: Բանկն իր գործունեությունը չէր սահմանափակում զուտ ֆինանսական գործառնությամբ, քանի որ լայն լիազորություններ ուներ երկրի առևտրական և արդյունաբերական գործերում: Այն բաժանմունքներ և գործակալություններ ուներ Իրանի բոլոր խոշոր քաղաքներում՝ Թեհրանում (կենտրոն), Աբադանում, Բանդար Գյադում, Քիրմանում, Շիրազում, Սպահանում, Քերմանշահում, Եզդում, Բուշիրում, Թավրիզում, Ռաշտում, Էնդելիում, Ղազվինում և այլուր⁴⁸, իր հսկողության տակ պահելով երկրի ֆի-

նանսները: Բանկն ուներ նաև դրամահատարանին անսահմանափակ քանակությամբ արծաթի մատակարարման և բանկատոմսերի բաց թողման մենաշնորհ իրավունք: Փաստորեն, տնօրինելով պետական հաշիվները և վերահսկելով դրամահատարանը, բանկը սահմանում էր իրանական դրամի կուրսը, ներթափանցում առևտրի բնագավառ և իր գործունեությամբ նպաստում էր երկրի ֆինանսատնտեսական վիճակի հետագա վառարացմանը:

Իրանում բրիտանական իմպերիալիզմի կարևորագույն նվաճումներից մեկը զբ Սրսիի կոնցեսիան էր: 1909 թվականին դրա հիման վրա ստեղծվեց Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը, որն սկսեց անխնա ձեռով շահագործել հարավ-արևմտյան Իրանի նավթային հարստությունները, հսկայական շահույթներ ստանալով դրանից:

Իրանում բրիտանական իմպերիալիզմի գլխավոր մրցակիցը ցարական Ռուսաստանն էր: Իրանի հարեանությունը, ապրանքների տեղափոխման համեմատական հարմարությունը կանխորոշեցին Ռուսաստանի համար իրանական շուկայի կարևորությունը և ռուսական արդյունաբերական ապրանքներին հնարավորություն տվեցին հաջողությամբ մրցել արևմտակալական արտադրության ապրանքների հետ: Զգալի չափով հենց այս գործոններով էր պայմանավորված ռուս-իրանական առևտրի արագ զարգացումը: Հատկապես սրենթաց էր աճում ռուսական ներմուծումը: Կես դարի՝ 1840—1890 թվականների ընթացքում իրանական ապրանքների արտահանումը Ռուսաստան աճել էր մոտավորապես 3,5 անգամ, մինչդեռ ռուսական ներմուծումն Իրան ավելացել էր ավելի քան 12 անգամ: Նույն ժամանակահատվածում ռուս-իրանական առևտրի ընդհանուր ծավալը 4.117.018 ռուբլուց աճել և հասել էր 21.679.108 ռուբլու⁴⁹:

Զնայած ռուսական ներմուծման ավելի արագ աճին, ընդհուպ մինչև XIX դարի վերջը Ռուսաստանն Իրանի հետ առևտրական հաշվեկշռում բացասական հաշվեմնացորդ ուներ: Նման վիճակը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ մինչև անցած դարի վերջը Ռուսաստանի զարգացող

արդյունաբերությունը ղեկարությամբ էր ղեկառնում արևմտաեվրոպական ապրանքների մրցակցությանը, մինչդեռ Իրանից արտահանվող գյուղատնտեսական հումքը Ռուսաստանում սպառման լայն շուկա ուներ: Զի կարելի անտեսել նաև այն, որ Իրանը Ռուսաստանի վրայով վարում էր նաև տարանցիկ առևտուր՝ Ռուսաստան արտահանվող ապրանքների մի մասը հետագայում վերաարտահանվում էր Արևմտյան Եվրոպա: Ռուսաստանում արդյունաբերության զարգացմանը զուգընթաց վերջինս աստիճանաբար դարձավ Իրանի գլխավոր առևտրական գործընկերն ինչպես արտահանման, այնպես էլ ներմուծման բնագավառում: Օրինակ, 1909/10 տնտեսական տարում Ռուսաստանին բաժին էր ընկնում Իրանի արտահանման 70,6 և ներմուծման 51,2 տոկոսը, այն դեպքում, երբ Անգլիայի (Հնդկաստանի հետ միասին) բաժինը կազմում էր համապատասխանաբար 8,4 և 34 տոկոս⁵⁰:

Ուշագրավ է, որ մեր դարի սկզբին ևս ռուս-իրանական առևտրական հաշվեկշռում պահպանվում էր արտահանման և ներմուծման մոտավոր հավասարակշռությունը, մինչդեռ Անգլիան Իրանը ղիտում էր որպես սեփական արդյունաբերական ապրանքների սպառման շուկա: Պատահական չէ, որ Անգլիական (Հնդկաստանի հետ) արտահանումն Իրան մոտ 5 անգամ գերազանցում էր այդ երկրից նրա ներմուծումը⁵¹:

Արտաքին առևտուրն Անգլիայի և Ռուսաստանի կողմից Իրանի տնտեսական ստրկացման կարևորագույն, բայց ոչ միակ միջոցն էր: Իրանի վրա տնտեսական և քաղաքական ճնշում գործադրելու կարևոր լծակներից մեկն արտաքին փոխառություններն էին: XIX դարի 90-ական թվականներից շահական կառավարությունը փոխառություններ ստանալու նպատակով պարբերաբար ղեկում էր մերթ Անգլիային, մերթ Ռուսաստանին: Սակայն այդ փոխառությունները ոչ միայն չէին նպաստում երկրի տնտեսական զրույթյան և ֆինանսական վիճակի բարելավմանը, այլ, ընդհակառակը, ջլատում էին երկրի ֆինանսները, այն դնում Անգլիայի և Ռուսաստա-

նի լիակատար հսկողութեան տակ: Իրանին տրամադրված փոխառութիւնները բացահայտ գաղութային բնույթ էին կրում: Որպես կանոն, դրանք տրվում էին պետական եկամուտների որոշակի աղբյուրների, ամենից առաջ մաքսատուրքերից ստացվող եկամուտների դիմաց: Հարավային մաքսատուների եկամուտները երաշխիք էին ծառայում անգլիական փոխառութիւնների համար, հյուսիսային մաքսատուներին՝ ռուսականի: Արդեն XX դարի սկզբին արտաքին փոխառութիւնների դիմաց վճարումները հսկայական գումար էին կազմում և ծանր բեռ էին Իրանի տնտեսութեան համար: Պետական եկամուտների գլխավոր աղբյուրը կազմող մաքսատուրքերը ծախսվում էին հիմնականում արտաքին փոխառութիւնների տոկոսները վճարելու համար, իսկ մնացորդը բաշխվում էր շահի և նրա մեքծավորների միջև:

Իրանի բոլոր մաքսատուների կառավարչի վկայությամբ «...1898/99 թթ. մաքսատուրքերի ողջ մնացորդը ֆինանսների նոր նախարարի կողմից արդեն բաշխվել է շահի մեքծավորների, նրա հարեմի և ընդհանրապես շահական արքունիքի միջև... և ներկայումս այդ մաքսերից մնացել է ընդամենը 14 թուման...»⁵²:

Արտաքին փոխառութիւնների առանձնահատկութիւններից մեկն այն էր, որ դրանք, որպես կանոն, չէին ներդրվում արտադրական ոլորտ և ոչնչով չէին նպաստում Իրանի տնտեսական զարգացմանը, այլ բավարարում էին շահի և մեծատոհմիկների պահանջները: Ավելին, որոշ փոխառութիւններ ընդհանրապես երկիր չէին մտնում, այլ ծախսվում էին շահի ճանապարհորդութիւնների կամ նախկին փոխառութիւնների տոկոսները վճարելու համար:

Վերոհիշյալ երկրներն Իրանին փոխառութիւններ տրամադրելով առաջ էին քաշում բազմաթիվ քաղաքական պահանջներ, որոնք ավելի ու ավելի էին սահմանափակում Իրանի տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույնութիւնը: Այսպես, 1900 թվականին ցարական Ռուսաստանն Իրանին տրամադրեց 22,5 մլն. ռուբլու փոխառութիւն, որի համար

երաշխիք էին ծառայում իրանական բոլոր մաքսատներին՝ բացառությամբ հարավայինների, եկամուտները։ Իրանը պարտավոր էր այդ փոխառության հաշվին մարել Շահնշահական բանկի փոխառության պարտքը։ Սակայն Իրանի համար առանձնապես ստրկացուցիչ էր այն, որ նա պարտավորվում էր այդուհետ առանց Ռուսաստանի համաձայնության փոխառությունների համար շղիմել այլ երկրների, ինչն Իրանի քաղաքական անկախության էական սահմանափակում էր։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Իրանի արտաքին պարտքը հին փոխառություններից մնացած պարտքի մասնակի մարման հետ կազմում էր 6,6 մլն. ֆունտ ստեռլինգ, որից 4,6 մլն. Ռուսաստանին և 2 մլն. Անգլիային⁵։

Ռուսաստանը ևս բազմաթիվ անիրավահավասար կոնցեսիաներ էր փաթաթել Իրանին, ձգտելով նրա զաղութային ստրկացման հարցում ևս շմնալ բրիտանական իմպերիալիզմից։ Անգլիայից անմիջապես հետո Ռուսաստանը նույնպես շահական կառավարությունից ստացավ հեռագրային ուղիների անցկացման կոնցեսիաներ։

Դարավերջից Իրան է ներթափանցում ռուսական բանկային կապիտալը։ Շահնշահական բանկի ստեղծումից անմիջապես հետո՝ 1890 թվականին ռուսահպատակ Յակով Պոլչակովը շահական կառավարությունից ստացավ Հաշվավարկային բանկ կազմակերպելու կոնցեսիա՝ 75 տարի ժամկետով։ Դրա հիման վրա ստեղծված Իրանի Հաշվավարկային բանկը ձգտում էր ակտիվորեն ներազդել Իրանի հյուսիսային շրջանների ֆինանսատնտեսական կյանքի վրա և ամեն կերպ խոչընդոտել Շահնշահական բանկի ազդեցության հետագա աճը։

Բանկի կարևորագույն խնդիրներից մեկը Իրանում ռուսական արդյունաբերական ապրանքների համար շուկայի ապահովումն էր։ Այն ստեղծման օրից դարձավ Իրանում Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության ուժեղացման կարևոր գործոն։ Պատահական չէ, որ բանկը մըշ-

տապես զգում էր ցարական կառավարության և մասնավորապես ֆինանսների նախարարության աջակցությունը: Ավելին, 1898 թվականին վերոհիշյալ բանկի բոլոր արժեթղթերը հանձնվեցին Ռուսաստանի պետական բանկին և այն, փաստորեն դարձավ վերջինիս բաժանմունքը:

Հաշվավարկային բանկի ստեղծման հետ համարյա միաժամանակ՝ 1891 թվականին Լազար Պոլյակովը շահական կառավարությունից «Պարսկական ապահովագրական և տրանսպորտային» ընկերություն կազմակերպելու կոնցեսիա ստացավ: Կոնցեսիայի պայմանների համաձայն ընկերությանն էր պատկանում ողջ Իրանում ապահովագրության կազմակերպման և բեռների տեղափոխման մենաշնորհ իրավունքը: Կոնցեսիայի ժամկետը 75 տարի էր, ընկերության հիմնական կապիտալը կազմում էր 2 մլն. ֆրանկ:

Չնայած ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ռուս-իրանական առևտրի ծավալն անշեղորեն աճում էր, իսկ ռուս ձեռնարկատերերը շահավետ կոնցեսիաներ էին ստանում, այնուամենայնիվ Ռուսաստանի առևտրաարդյունաբերական շրջանների համար դեռևս չափազանց դժվար էր առանց պետական օգնության մրցել Անգլիայի հետ: Ահա թե ինչու ցարական կառավարությունը մշտապես ակտիվորեն աջակցում էր ռուս ձեռնարկատերերին և Իրանում զգալի ուղղակի ծախսեր էր կատարում: Դեռևս 1905 թվականին Ռուսաստանի և Իրանի ապագա հարաբերությունների հարցին նվիրված Հատուկ խորհրդակցությունն արձանագրել էր, որ Իրանում ռուսական պետական զանձարանի ուղղակի ծախսերը հսկայական չափերի են հասել՝ 69.526. 918 ռուբլի⁵⁴:

Հաջորդ տարի այդ գումարն արգեն կազմում էր 72.204. 754 ռուբլի⁵⁵: Անգլիայի և Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական մրցակցությունը մեծ չափով արգելակում էր Իրանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը: Ասվածի ցայտուն վկայությունն Իրանում երկաթուղային շինարարության հարցում այդ երկրների վարած քաղաքականությունն է: Ցարական կառավարությունը վախենում էր, որ Ռուսաստանի տնտեսա-

կան հետամնացութեան պայմաններում երկաթուղիների կառուցումը կհեշտացնի անգլիական ապրանքների ներթափանցումն Իրանի հյուսիսային շրջաններ, որոնք Ռուսաստանի գերիշխանութեան ուղղտն էին: Անգլիայի քաղաքականությունն այս հարցում արմատական փոփոխութիւնների էր ենթարկվել: Մինչև Սուեզի ջրանցքի բացումն Անգլիան շահագրգռված էր անդրիրանյան երկաթուղագծի կառուցմամբ, քանի որ այն կարճ ճանապարհ էր բացում դեպի Հնդկաստան: Վերոհիշյալ ջրանցքի բացումով Անգլիան Հնդկաստանի հետ կապող ծովային հարմար ուղի ստացավ և կորցրեց հետաքրքրութիւնն Իրանում երկաթուղիների կառուցման նկատմամբ: Ավելին, նա սկսեց ամեն կերպ խոչընդոտել անդրիրանյան երկաթուղու կառուցմանը, նպատակ ունենալով թույլ չտալ Ռուսաստանի ելքը Հնդկական օվկիանոս: Նույն ժամանակ Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսատնտեսական քաղաքականութեան հարցին նվիրված Հատուկ խորհրդակցութիւնը որոշեց «հակազդել Իրանում երկաթուղային շինարարութեան զարգացմանը»⁶⁶:

Այսպիսով, ցարական Ռուսաստանի և իմպերիալիստական Անգլիայի գաղութային քաղաքականութեան հետևանքով, Իրանը մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, փաստորեն, զրկված էր երկաթուղիների կառուցման հնարավորութիւնից:

XX դարի սկզբին անգլո-ռուսական մրցակցութիւնն Իրանում ավելի սրվեց: Երկու իմպերիալիստական գիշատիչների միջև հակասութիւնները, երբեմն, թվում էին անլուծելի: Սակայն դարի սկզբին միջազգային նոր իրադրութիւն էր ստեղծվել: Առաջին պլան էին մղվել անգլո-գերմանական հակասութիւնները: Երիտասարդ, բայց արագորեն առաջադիմող իմպերիալիստական գիշատիչը՝ Գերմանիան, աստիճանաբար դառնում էր բրիտանական իմպերիալիզմի գլխավոր հակառակորդը:

Անգլո-գերմանական և ռուս-գերմանական հակասութիւնների հետագա խորացումն Անգլիային և Ռուսաստանին ստիպում էր համաձայնութեան ուղիներ փնտրել Իրանի հար-

ցում: Արդեն անցյալ դարի վերջին անգլիական կառավարող շրջանները ցարական կառավարութանն առաջարկում էին բաժանել Իրանը: Սակայն Ռուսաստանն այդ առաջարկության հետ համաձայնվեց միայն մեր դարի սկզբին: 1906 թվականին հրավիրվեց Անգլիայի հետ համաձայնության հարցին նվիրված Հատուկ խորհրդակցություն, որը սկզբունքորեն համաձայնություն տվեց Իրանի բաժանման գաղափարին: Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Ա. Իզվոլսկին հիմնավորելով այդ որոշումը, հայտարարեց. «չպետք է մոռանալ, որ մենք պետք է ընտրություն կատարենք համաձայնության, որն ի վիճակի է հուսալիորեն ապահովել մեր շահերի թեկուղ մի մասը, և այնպիսի պայմաններում մերցակցության միջև, որի դեպքում մենք վստահ չենք, թե մեզ սերտորեն վերաբերող հարցերը չեն լուծվի առանց մեզ և ի վնաս մեր բոլոր շահերի»⁵⁷:

1907 թվականի օգոստոսի 31-ին Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև կնքված պայմանագրով իրավաբանորեն ձևակերպվեց Իրանի բաժանումն ազդեցության ոլորտների: Սակայն անգլո-ռուսական համաձայնության կնքումը լիովին չվերացրեց երկու երկրների միջև եղած հակասությունները և նույնիսկ դրանից հետո էլ նրանց տնտեսական ու քաղաքական մրցակցությունն Իրանում շարունակվում էր: Ցարական Ռուսաստանը տեք ու տնօրինություն էր անում Իրանի հյուսիսային շրջաններում, Անգլիան՝ հարավում: Միևնույն ժամանակ երկու երկրներն էլ ակտիվորեն գործում էին չեզոք գոտում: Անգլիայի կառավարող շրջանները պատրաստ էին բաժանել նույնիսկ չեզոք գոտին, քանի որ վախենում էին նրանում ռուսական ազդեցության ուժեղացումից:

«Ակնհայտ է դառնում, որ ռուսները կընդլայնեն և կամրապնդեն իրենց ազդեցությունը չեզոք գոտում: Նման պայմաններում չեզոք գոտու հետագա գոյությունը շահավետ կլինի նրանց համար և ոչ շահավետ՝ մեզ համար: Անգլիայի դիրքերի թուլությունը կայանում է նրանում, որ ռուսները պատրաստ են օկուպացնելու Պարսկաստանը, իսկ մենք՝

ոչ», — գրում էր է. Գրեյը Պետերբուրգում անգլիական դեսպան Բյուկենենին⁵⁸:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ռուսաստանը և Անգլիան հակառակ կապիտալ ներդրումներ էին կատարել Իրանում: 1913 թվականին Ռուսաստանի կապիտալ ներդրումներն այդ երկրում կազմում էին 163.750.000 ռուբլի (մոտավորապես 1005,4 մլն. դոլար), Անգլիայինը՝ 9,7 մլն ֆունտ ստեռլինգ (մոտ 597,5 մլն դոլար)⁵⁹:

Նման խոշոր կապիտալ ներդրումները վերահիշյալ տերություններին ստիպում էին կրքոտ կերպով պաշտպանել իրենց տնտեսական ու քաղաքական շահերն Իրանում: Սակայն եթե Անգլիայի և Ռուսաստանի նպատակներն այս հարցում հիմնականում համընկնում էին, ապա զաղութային քաղաքականության իրականացման ձևերն ու եղանակները զգալի չափով տարբերվում էին: Տնտեսապես ավելի հզոր և զաղութային քաղաքականության մեծ փորձ ունեցող անգլիական իմպերիալիզմը նախապատվությունը տալիս էր տնտեսական ստրկացման մեթոդին, մինչդեռ Ռուսաստանը տնտեսական ներթափանցմանը զուգընթաց ամրապնդում էր նաև իր քաղաքական ազդեցությունը: Ռուսական հյուպատոսները զգալի քաղաքական կշիռ ունեին հյուսիսային Իրանում, և հաճախ տեղական կառավարողները նրանցից ավելի էին վախենում, քան կենտրոնական կառավարությունից: Նման վիճակը ոչ միայն իմպերիալիստական տերությունների տնտեսական ու քաղաքական աճող ճնշման, այլև կենտրոնական կառավարության թուլության և կամազրկության արդյունք էր: Իրանի իշխող վերնախավն ավելի շատ մտածում էր իր անձնական, քան թե պետական շահերի մասին:

Դեռևս 1886 թվականին Գիլանում ռուսական հյուպատոսը գրում էր. «Պարսկաստանի ներկայիս կառավարիչներն իրենցից ներկայացնում են ամեն տեսակ միջակությունից ցածր ապաշնորհներ, անհատների մի շարք, որոնց միակ ընդունակությունը և հատկությունը չափ չճանաչող հարստահարությունն է»⁶⁰:

Նման քաղաքականության հետեանքով ծայրամասային կառավարիչների անկախությունն ավելի ու ավելի էր ուժեղանում: Նահանգապետները միայն անվանապես էին ենթարկվում Թեհրանին, իսկ իրականում իրենց նահանգներում լիիրավ տերեր էին և շատ հաճախ հրաժարվում էին կենտրոնական կառավարության հրահանգները կատարել:

«Ներկայումս նահանգապետները, զգալով թեհրանյան կառավարության թուլությունը և անկայունությունը, շնայած շահի բոլոր պահանջներին, սպասողական դիրք են գրավել և մինչև այժմ գավառների մալիաթի մնացած մասը Թեհրան չեն ուղարկում», — նշում է Վ. Կոստգովսկին⁶¹:

Որոշ նահանգներ ոչ միայն մալիաթ չէին վճարում, այլև կենտրոնական կառավարությունից լրացուցիչ միջոցներ էին պահանջում: Օրինակ, Աստրաբադի նահանգն իր մալիաթով չէր բավարարվում և այնտեղ լրացուցիչ միջոցներ էին ուղարկում խորասանից և մյուս նահանգներին⁶²:

Իմպերիալիստական տերությունները բոլոր միջոցներով խրախուսում էին ծայրամասային կառավարիչների անջատողական ձգտումները, քանի որ դա թուլացնում էր Թեհրանի կառավարության դիրքերը և նրան ավելի զիջող դարձնում: Անպիտան մշտապես աջակցում էր ռազմատենչ բախտիալների և լուրերի կառավարող վեհնախավին, կաշառում էր ազդեցիկ խաներին և նրանց հրահրում կառավարության դեմ:

Իր հերթին Ռուսաստանը ևս մշտապես ուժեղացնում էր իր քաղաքական ազդեցությունը հյուսիսային Իրանում: Ռուսական կառավարող շրջաններում նույնիսկ մշակվում էին Ռուսաստանի հովանավորության ներքո ինքնավար Ադրբեջանի կազմավորման հեռուն գնացող պլաններ:

Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունում կազմված և 1914 թվականի մարտի 5-ին թվագրված հատուկ «Գրություն» մեջ նշվում է. «Պարսկական գործերում մենք հավասարապես կարող էինք որոշ զիջումների հասնել անպիտաններից: Օրինակ, նրանք կարող էին պարտավորվել չխոչընդոտել Շոջա էդ-Դովլեի ցմահ ղեկավարության և մեծ

հովանավորության տակ փաստորեն ինքնավար Ադրբեջանի կազմավորմանը, նրան միացնելով նախկինում Ռուսաստանին պատկանող Գիլանը, Մազանդարանը և Աստրաբադը»⁶³։

Այսպիսով, իմպերիալիստական տերությանների տնտեսական և քաղաքական գերիշխանությունը, կենտրոնական կառավարության թուլությունը և անգործությունը հանգեցրին նրան, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Իրանը վերածվեց տիպիկ կիսագաղութի։ Օտարերկրյա կապիտալը, որը սկզբնական շրջանում խթանեց երկրում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, հետագայում դարձավ Իրանի սոցիալ-տնտեսական զլխավոր խոչընդոտը։

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ՏՆՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Իրանահայ համայնքը բազմադարյան և հարուստ պատմություն ունի: Դեռ վաղ ժամանակներից հայերը բազմակողմանի հարաբերություններ էին հաստատել այդ երկրի հետ: XV դարի վերջից Հայաստանը պայքարի թատերաբեմ է դառնում Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև: Այդ երկրների միջև անընդհատ պատերազմների հետևանքով երկիրն ամայանում էր, իսկ բնակչությունն՝ արտագաղթում: Հայ ժողովրդի համար հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցան XVI դարի վերջի XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմները: Դրանցից մեկի ժամանակ՝ 1603 թվականին, Արբաս 1-ին շահը, թուրքական զորքերի ճնշման տակ նահանջելով, հրամայեց ամայացնել Հայաստանի զրավված տարածքները և տեղի բնակչությանը բռնագաղթեցնել Իրան: Կարճ ժամանակամիջոցում Երևանի, Նախիջևանի և Վասպուրականի շրջաններից մոտ 350 հազար մարդ բռնագաղթեցին և տեղավորվեցին Սպահանի շրջակայքում, Մազանդարանում և Իրանի հյուսիս-արևմուտքում: Դրա հետևանքով Իրանում ստեղծվեց բազմահազարանոց հայ համայնք, որը հետագա դարերի ընթացքում կարևոր դեր էր խաղում երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում:

Բազմաշարժար հայ ժողովրդի և մասնավորապես իրանահայերի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցան XIX դարի սկզբի ռուս-իրանական պատերազմները: 1828 թվականի փետրվարի 10-ին թուրքմենշայում ստորագրվեց հաշ-

տության պայմանագիր, որի համաձայն Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսաստանին: Ընդհանուր առմամբ հայ ժողովրդի համար կարևոր նշանակություն ունեցող այս իրադարձությունը բացասական հետևանքներ ունեցավ իրանահայ համայնքի համար: Պայմանագրի համաձայն իրանում մնացած հայերն իրավունք ստացան վերաբնակվել Արևելյան Հայաստանում: Կարճ ժամանակում Թավրիզի, Մակվի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի և այլ շրջաններից ափսոսելի քան 45 հազար հայ տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստան: Նման զգալի արտագաղթի հետևանքով իրանի հայ բնակչությունը նկատելիորեն կրճատվեց:

Պատերազմի ավարտից հետո իրանական կառավարությունն սկսեց հայերի նկատմամբ վարել բռնությունների և հալածանքների քաղաքականություն՝ ի պատասխան պատերազմի ժամանակ ռուսներին ցույց տված օգնության: Նման քաղաքականությունը շարունակվեց ընդհուպ մինչև 50-ական թվականների սկիզբը, ուստի պատահական չէր, որ տեղական իշխանությունների հետապնդումների և տնտեսական ծանր դրության պատճառով հայ բնակչության արտագաղթը Ռուսաստան շարունակվում էր մինչև XIX դարի կեսերը:

Թավրիզում բրիտանական հյուպատոսը 1844 թվականին գրում էր, որ Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի շրջաններից մի քանի հազար հայեր մեկնել են Ռուսաստան: Նրանց մի մասը մի քանի ամսվա աշխատանքից հետո վերադարձել էր, մյուսները մնացել էին այնտեղ: Հյուպատոսի կարծիքով, եթե հայերին թույլտվություն տրվեր, ապա հնարավոր է, որ «...Սուլդուզի, Սոուջբուլաղի և Մարաղայի բոլոր հայերն անձնագրեր ձեռք բերեին և արտագաղթեին, փրկվելու համար այն ճնշումից, որին նրանք ենթարկվում էին այդ երկրում»¹:

Սակայն, չնայած հայերի մասսայական արտագաղթին, XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին իրանում բավականին մեծաթիվ հայկական համայնք կար: Ցավոք, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում իրանում բացակայում էին վի-

ճակագրական տվյալները, որի հետևանքով ինչպես Իրանի բնակչության ընդհանուր թվաքանակի, այնպես էլ նրանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների թվի վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ դժվար է հայթայթել: Պատահական չէ, որ տարբեր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները չափազանց հակասական են, իսկ երբեմն էլ իրարամերժ: Այսպես, անգլիացի Թոմսոնի տվյալներով 1868 թվականին Իրանում բնակվող հայերի թիվը 4.660 ընտանիք կամ 26.035 մարդ էր², ինչն ակնհայտորեն չի համապատասխանում իրականությանը:

Մեկ ուրիշ հեղինակ՝ Մաքսիմովիչ-Վասիլևիչին նշում է, որ XX դարի սկզբին Իրանում հաշվվում էր 70 հազար քրիստոնյա, որի 45,7 տոկոսը կազմում էին հայ լուսավորիչները: Դա կազմում է մոտավորապես 32 հազար մարդ³:

6. Աբրահամյանի հաշվումներով, 1850 թվականին Իրանում բնակվում էր շուրջ 110 հազար հայ: Սակայն մեր կարծիքով, հեղինակի տվյալները ղգալիորեն չափազանցված են:

Պաշտոնական վիճակագրական տվյալների բացակայության պայմաններում կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում հայկական աղբյուրները: Դրանք հիմնականում հոգևորականների հաշվետվություններ են, եկեղեցական վիճակագրություն կամ առանձին հեղինակների հավաքած վիճակագրական տվյալներ: Հայկական աղբյուրների տեղեկությունների համադրումն օտար և ռուսական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հետ հնարավորություն է տալիս որոշ ընդհանրացումներ անել Իրանի հայ բնակչության թվաքանակի և տեղաբաշխման հարցում:

1856 թվականին Պարսկաստանի և Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ սուրբ Թադևոսի հրամանով թեմում անցկացվեց հայ բնակչության հաշվադրում: Ըստ թվագրության, թեմի տարածքում (այն ընդգրկում էր Իրանի ողջ տարածքը, բացառությամբ հյուսիսարևմտյան շրջանների) բնակվող հայերի թիվը կազմում էր 3.123 տուն կամ 19409 հոգի⁵: Նրանցից 2.493 ընտանիք կամ 15.533 մարդ բնակվում էր Չարմահալի, Փերիայի, Բուրվառի, Քեամարայի, Քեաղազի,

Գլխավւոյի և Ղարաղանի շրջաններում: Մնացածը քաղաքա-
բնակներ էին, որոնք տեղաբաշխված էին Նոր Զուլայում,
Համադանում, Թեհրանում, Ռաշտում, Էնֆեխում և այլ քա-
ղաքներում: Տարբեր շրջանների բնակչության թիվն անընդ-
հատ փոխվում էր, սակայն հայ բնակչության հիմնական մա-
սը կենտրոնացած էր Փերիայի, Չարմահալի և Գլխավւոյի
շրջաններում:

Հետազայում թեմի հայերի թիվն արագորեն աճում էր և
կես դարի ընթացքում համարյա կրկնապատկվեց: Մեր դա-
րի սկզբին թեմի հայերի թիվն արդեն հասնում էր 36.305
մարդու՝ 5.678 տուն⁶:

Իրանահայ բնակչության մյուս կարևոր կենտրոնը հյուս-
սիսարևմտյան Իրանն էր, որը կազմում էր Ատրպատականի
թեմը: Այդ շրջանները, որոնք նախկինում մտնում էին պատ-
մական Հայաստանի Պարսկահայք և Վասպուրական նա-
հանգների մեջ վաղուց ի վեր բնակեցված էին հայերով: XIX
դարի սկզբի ուս-իրանական պատերազմներից հետո այդ
շրջաններում բնակվող հայերի զգալի մասն արտագաղթեց
Արեւելյան Հայաստան, սակայն հետազայում ևս հայերն այս-
տեղ նկատելի թիվ էին կազմում: Զ. Քերզոնի տվյալներով,
անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբին այստեղ հաշվ-
վում էր 4.815 տուն հայ: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր
ընտանիք բաղկացած էր 6 շնչից, ապա հայերի ընդհանուր
թիվը կկազմի 28.890 մարդ⁷: Ըստ հեղինակի, հայ բնակ-
չության հիմնական մասը տեղաբաշխված էր Սալմաստում,
Ուրմիայում, Ղարաղանում և Մակվում:

Հայկական աղբյուրները ևս մոտավորապես նույնպիսի
տվյալներ են պարունակում: Օրինակ, Ե. Ֆրանգյանի հաշ-
վումներով XX դարի սկզբին Ատրպատականում (Իրանի Ադր-
բեջան նահանգ—Ս. Ս.) բնակվում էր 34.000 հայ⁸:

Ատրպատականի թեմական առաջնորդ եպիսկոպոս Ներ-
սես Մելիք Թանգյանը կաթողիկոսին ուղղված 1913 թվակա-
նի դեկտեմբերի 11-ի ղեկուցագրում թեմում բնակվող հայե-
րի թիվը սահմանում է 30 հազար⁹:

Մեկ ուրիշ հայկական աղբյուրում նշվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Իրանի հյուսիսային շրջաններում հաշվվում էր 32.750 հայ¹⁰:

Այսպիսով, կարելի է վստահորեն ձգրակացնել, որ XX դարի սկզբին Ասորպատականի թեմում բնակվում էր 30—35 հազար հայ: Հարկ է նշել, որ այս շրջաններում հայերի թիվը չափազանց դանդաղ էր ավելանում, չնայած, որ XIX դարի վերջից Արևմտյան Հայաստանում իրադրության վատթարացման հետևանքով հարևան թուրքական տերիտորիաներից զգալի արտագաղթ է սկսվում Իրանի սահմանամերձ շրջանները:

Վերոհիշյալ թեմի տարածքում հայ բնակչությունն անհավասարաչափ էր տեղաբաշխված: Ամբողջ բնակչության մոտ 1/3 մասը կենտրոնացած էր Սալմաստում: Ե. Ֆրանգյանի տվյալներով, մեր դարի սկզբին Սալմաստի 23 գյուղերում բնակվող հայերի թիվը կազմում էր 1916 տուն կամ 10.250 մարդ¹¹:

Մեկ ուրիշ աղբյուրի համաձայն, Սալմաստի հայ բնակչությունը կազմում էր 1857 տուն կամ 10.085 մարդ¹²:

Հայ բնակչության թվով երկրորդը Ուրմիան էր: Արխիվային տվյալների համաձայն, 1913 թվականին Ուրմիայի շրջանի 31 գյուղերում հաշվվում էր 936 տուն հայ¹³: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք բաղկացած էր 6 շնչից, Ուրմիայի հայ բնակչության ընդհանուր թիվը կկազմի 5.600 մարդ: Բերված թվական տվյալների հավաստիությանը կարելի է չկասկածել, քանի որ մյուս աղբյուրները ևս նույնատիպ տվյալներ են պարունակում: Այսպես, ըստ Ե. Ֆրանգյանի, XX դարի սկզբին Ուրմիայի 32 գյուղերում բնակվում էր 5.624 հայ՝ 978 տուն¹⁴: Ինչպես տեսնում ենք, շրջանի հայ բնակչության թիվը տաս տարվա ընթացքում համարյա փոփոխության չի ենթարկվել: Դրա հիմնական պատճառը հայ բնակչության իրավազուրկ և տնտեսական ծանր վիճակն էր, որի հետևանքով մեծ քանակությամբ հայեր մշտապես արտագաղթում էին Ռուսաստան: Նման միտումը բնորոշ էր հատկապես Խոյի և Մակվի շրջաններին, որտեղ հայ բնակչ-

չության դրությունը հատկապես ծանր էր: Այդ շրջանները, որտեղ ժամանակին զգալի քանակությամբ հայեր կային, աստիճանաբար ամայանում էին: Շրջապատի մահմեդական բնակչության կրոնական մոլեռանդությունը և գյուղացիների անապահով վիճակը շատ հայերի ստիպում էր արտագաղթել Ռուսաստան կամ վերաբնակվել այլ շրջաններում: Երբեմն տեղափոխվում էին ամբողջ գյուղերով: Այսպես, 1906 թվականին Կամբեր-քենդի հայ բնակիչները՝ ընդամենը 15 ընտանիք, ուստա Շահբաղի գլխավորությամբ զաղտնի անցան Ռուսաստան¹⁵:

Մասսայական արտագաղթի պատճառով Խոյի և Մակվի հայ բնակչության թիվը XX դարի սկզբին մեծ չափով կորճատվել էր: Ե. Ֆրանգյանի տվյալներով, դարասկզբին Խոյի հայ բնակիչների թիվն ընդամենը 258 տուն էր կամ 1290 շունչ, իսկ Մակվինը՝ 180 տուն՝ մոտ 1000 շունչ¹⁶:

Հայերը զգալի թիվ էին կազմում նաև Ղարադաղում: Նրա 28 գյուղերում բնակվում էր շուրջ 3000 հայ¹⁷: Այստեղ ևս հայ բնակիչների վիճակը ծայրահեղ անբարենպաստ էր և պատահական չէ, որ նրանց թիվն աստիճանաբար կրճատվում էր:

Ընդհանրացնելով վերևում ասվածը, կարելի է եզրակացնել, որ անցյալ դարի կեսերին Իրանի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 35—40 հազար: Հետագայում այն համարյա կրկնապատկվեց և Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայ համայնքում արդեն հաշվվում էր ավելի քան 80 հազար մարդ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ իրանահայ համայնքի հիմնական մասը կազմում էին գյուղական բնակիչները: Քաղաքային բնակչությանը բաժին էր ընկնում հայ համայնքի ընդհանուր թվի մոտ 20 տոկոսը: Օրինակ, Պարոկաստանի և Հնդկաստանի թեմի հայ բնակչության ընդհանուր թվից 29,295 մարդ բնակվում էր թեմի 98 գյուղերում, մինչդեռ Թեհրանում, Սպահանում, Համադանում, Ռաշտում, Ղազվինում և այլ քաղաքներում բնակվող հայերի թիվը կազմում էր ընդամենը 7 հազար¹⁸:

Պատկերը նույնն էր նաև Ատրպատականի թեմում, որի խոշոր քաղաքներում հաշվվում էր ընդամենը մոտ 7 հազար հայ, ընդ որում քաղաքային բնակչության հիմնական մասը՝ մոտ 5 հազար մարդ, կենտրոնացած էր Թավրիզում:

Ընդհանուր առմամբ, նկատվում է քաղաքային հայ բնակչության աճի միտում: Օրինակ, եթե անցյալ դարի վերջին Թավրիզում կար ընդամենը 500 տուն հայ¹⁹, ապա մեր դարի սկզբին այդ թիվը հասնում էր 800-ի²⁰:

Արագոտեն աճում էր Թեհրանի հայ բնակչության թիվը: 1856 թվականի 75 տան դիմաց կես դար հետո այն հասավ 320 տան²¹:

Ավելի քան երկուսուկես անգամ ավելացել էր Համադանի հայ բնակչության թիվը²²:

Հատկապես արագ էր աճում այնպիսի խոշոր առևտրա-արհեստավորական կենտրոնների հայ բնակչության թվաքանակը, ինչպիսիք էին Թավրիզը, Թեհրանը, Ռաշտը, Համադանը և ուրիշներ:

Քաղաքային բնակչության աճը իրանում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերի արդյունք էր: Ինչպես նշվել է, գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով տեղի էր ունենում գյուղացիական լայն մասնատների ունեղրկման գործընթաց: Հողից զրկված և աղքատացած գյուղացիները փոխադրվում էին քաղաք, համալրելով աղատ աշխատուժի զգալի բանակը: Ե. Ֆրանգյանի վկայությամբ, Թավրիզի հայկական թաղամասերից մեկի՝ Ղալաջի, համարյա բոլոր բնակիչները Թավրիզ էին տեղափոխվել Մուժումբարից, Սոլուրից, Ալզամուլքից և Ղարադաղի գյուղերից:

Գյուղական բնակչության հաշվին քաղաքային հայ բնակչության աճը հանգեցրեց նրան, որ արդեն XX դարի կեսերին իրանահայ բնակչության հիմնական մասը կենտրոնացած էր առևտրաարդյունաբերական խոշոր կենտրոններում:

Սոցիալական առումով իրանահայ բնակչությունը միատարր չէր: Այն տարաբաժանվում էր դասակարգերի և սո-

ցիալական խմբերի, որոնք գտնվում էին սոցիալական տարբեր բեռններում: Վիճակագրական ստույգ տվյալների բացակայությամբ դժվարացնում է սոցիալական տարբեր խմբերի հարաբերակցության ճշգրիտ պատկերի բացահայտումը: Սակայն մեր տրամադրության տակ եղած նյութերը որոշ ընդհանրացումների հնարավորություն են տալիս:

Անշուշտ, չի կարելի համաձայնվել խորհրդային հետազոտող Ն. Կուզնեցովայի այն եզրահանգման հետ, թե Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց և Իրանի գյուղական հայ բնակչության զգալի կրճատումից հետո «հայերի հիմնական զբաղմունքը դարձան արհեստները և առևտուրը»²³: Իհարկե, արհեստավորները և առևտրականները նկատելի տեսակարար կշիռ ունեին իրանահայ բնակչության մեջ, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս վերոհիշյալ փաստերը, իրանահայ համայնքի հիմնական և ամենամեծաթիվ սոցիալական խումբը կազմում էր գյուղացիությունը, որի հիմնական զբաղմունքը հողագործությունը և անասնապահությունն էր: Հայ գյուղացիների սոցիալական վիճակը շափաղանց ծանր էր, որովհետև նրանց ճնշող մասը պատկանում էր հողազուրկ և սակավահող գյուղացիների կատեգորիային:

Ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման և մասնավոր հողատիրության աճի հետևանքով սկսված գյուղացիների ունեզրկման ընդհանուր գործընթացը շրջանցեց նաև հայ գյուղացիությունը: Նրա զգալի մասը կորցրեց սեփական հողերը և ստիպված էր ստրկական պայմաններով վարձակալել կալվածատերերի հողերը: Օրինակ, Չարմահալի շրջանի հայ գյուղացիների 95 տոկոսը պատկանում էր հողազուրկ գյուղացիների թվին²⁴:

Ղարաղանի բոլոր յոթ գյուղերը, որոնք բնակեցված էին հայերով, կալվածատերերի մասնավոր սեփականությունն էին²⁵:

Սալմաստի հայաբնակ 23 գյուղերի մեծ մասը ևս պատկանում էր կալվածատերերին, իսկ գյուղացիները ստիպված էին վարձակալել նրանց պատկանող հողերը²⁶:

Սովորաբար վարձակալները հողատերերին վճարում էին բերքի 1/3-ից մինչև կեսը: Պետական հողերը մշակող գյուղացիները վճարում էին 1/8-ից մինչև 1/10 մասը: Սակայն հաճախ գյուղատերերը և հարկահավաքները մալիաթը հավաքում էին կրկնակի կամ եռակի չափով ավելի: Սահմանված շափով մալիաթն ուղարկվում էր մայրաքաղաք, Կնացյալն օգտագործվում էր վերջիններիս կողմից: Օրինակ, Հոսեյնավայ գյուղի բնակիչները որպես մալիաթ վճարում էին 192 թուման, սակայն պետական դանձարան էր ուղարկվում միայն 110 թումանը²⁷:

Բացի ուղղակի պետական հարկերից, գյուղացիները վճարում էին նաև բազմաթիվ անուղղակի հարկեր: Այս առումով բնորոշ են վերոհիշյալ գյուղի բնակիչներից հավաքվող անուղղակի հարկերը: Ամբողջ գյուղը բաժանված էր 4 թուման որպես մալիաթ, ինչպես նաև ջրովի հողատարածությունների մասացվող հացահատիկի 1/3 և անջրդի դաշտերից մասացվող բերքի 1/5 մասը: Բացի դրանցից, գյուղացիները վճարում էին նաև բազմաթիվ այլ հարկեր, ինչպես, օրինակ, բանջարանոցի համար՝ 8 ղուան և մեկ բեռ բերքից, ձմեռվա ածուխ տեղափոխելու համար՝ 3 ղուան կամ մեկ անասուն մեկ օրով, խաղողի այգիների համար՝ 100 որթատունկից 5 ղուան, 2 տոպրակ կեր անասունի համար, 160 հատ աթար և մեկ բեռ ցախ: Տոնը շնորհավորելու համար նույնպես անհրաժեշտ էր դրամ վճարել՝ 1 ղուան, անկախ այն բանից գնում էին, թե ոչ: Գյուղացիները հատուկ հարկ էին վճարում նաև ջրատար ուղիները մաքրելու համար: Սուլթանաբազ կամ Ղում ցորեն կամ դարի ուղակելու համար գույգ եզ ունեցողը պարտավոր էր վճարել 9 ղուան կամ տալ երեք անասուն:

Կալվածատերերը բռնի կերպով բարձր գներով ցորեն էին վաճառում գյուղացիներին, ընդ որում դրամը վերցնում էին նախօրոք, իսկ ցորենը խոստանում էին տալ կալին²⁸:

Ինչպես տեսնում ենք այս, ինչպես և բազմաթիվ այլ նմանատիպ հարկերը գյուղացիների համար շատ ավելի ծանր էին, քան ուղղակի հարկերը:

Գյուղացիների սոցիալական ճնշման ամենածանր ձևը կոռն էր: Ինչպես արդեն նշվել է, Իրանում գյուղացիների ճորտական կախվածությունը ձևականորեն բացակայում էր, սակայն նրանք ստիպված էին աշխատել կալվածատիրոջ համար, քանի որ զրկված էին հողից և արտադրության մյուս միջոցներից, որի հետևանքով լիակատար կախման մեջ էին գտնվում կալվածատերերից: Օրինակ, Մակվի խանությունում հայ գյուղացիները ստիպված էին օրերով, երբեմն նույնիսկ շաբաթներով անվճար աշխատել խանի համար՝ վերանորոգել ճանապարհները և պարիսպները, աշխատել տիրոջ տանը և բանջարանոցում²⁹: Հատկապես խոստն է այն փաստը, որ խանի պահանջով գյուղացիները պարտավոր էին նման աշխատանքներ կատարել նաև հողագործական աշխատանքների ամենաեռուն պահին:

Տնտեսական ծանր կացության պատճառով շատ գյուղացիներ դիմում էին արտագնացության: Այն հատկապես մեծ չափեր էր ընդունել Սալմաստում: Ամեն տարի հազարավոր հայեր այս շրջանից մեկնում էին Ռուսաստան՝ գերազանցապես Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում, Աստրախան, Դոնի Ռոստով, Կիև, Օդեսա և Նոր Նախիջևան: Հայկական աղբյուրներից մեկի տվյալներով, 10 հազար հայ բնակչություն ունեցող Սալմաստից արտագնաց աշխատանքի էր մեկնում 2,5 հազար մարդ³⁰, որը կազմում էր Սալմաստի աշխատունակ հայ բնակչության մոտ 70 տոկոսը:

Արտագնացների թիվը հատկապես մեծ էր դուռ հայաբնակ գյուղերում՝ Հավթվանում, Փայաջուկում, Մահլամում, Ղալասարում, Սառնայում: Հավթվանից, որի բնակչությունը 2314 հոգի էր արտագնաց աշխատանքի էր մեկնել 597 մարդ: Դա կազմում էր գյուղի ողջ բնակչության 1/4 մասը³¹:

543 բնակիչ ունեցող Սառնա գյուղից Ռուսաստան աշխատանքի էր մեկնել 187 հոգի՝ մոտ 35 տոկոս³²:

Ականատեսի վկայությամբ, որոշ գյուղերում, ինչպես օրինակ, Փայաջուկում, Հավթվանում, Մահլամում, Ղկար մի տուն, որ արտագնաց շունենար³³,

Շատ հաճախ արտագնացները Ռուսաստանում մնում էին մի քանի տարի, ինչը չէր կարող շահգրադառնալ նրանց բնտանիքների տնտեսական դրուժյան վրա: Տղամարդու աշխատող ձեռքերից զրկված բնտանիքների մեծ մասն ի վիճակի չէր նորմալ տնտեսությունը վարել, իսկ արտագնացների վաստակը չէր բարելավում նրանց դրուժյունը: Հարկ է նշել, որ հայերի շրջանում արտագնաց աշխատանքի մեկնողների թիվն ավելի մեծ տոկոս էր կազմում, քան մյուս ազգությունների շրջանում: Այսպես, 1904 թվականին իրանական Ադրբեջանից Ռուսաստան արտագնաց աշխատանքի էր մեկնել 59.121 մարդ³⁴: Եթե նկատի ունենանք, որ միայն Սալմաստից տարեկան Ռուսաստան էր մեկնում 2,5 հազար հայ, ապա պարզ կդառնա, որ տոկոսային առումով արտագնաց աշխատանքի մեկնող հայերի թիվը մի քանի անգամ ավելի էր, քան մյուս ազգություններինը: Իհարկե, նման վիճակը կարելի է բացատրել «արհեստավորական և առևտրական բնակչության հատուկ ձեռներեցության»³⁵, որոնց շրջանում հայերը մեծ թիվ էին կազմում: Սակայն, մեր կարծիքով, պակաս կարևոր գործոն չէր նաև հայ գյուղացու տնտեսական ծանր վիճակը:

Գյուղական շատ վայրերում հայ բնակչությունը հողագործությունը և անասնապահությունը զուգահեռ զբաղվում էր նաև արհեստներով: Օրինակ, Խոյի հայ բնակչությունը երկրագործական աշխատանքներից ազատ ժամանակ զբաղվում էր ջուլհակությամբ: Կանայք մանում էին, իսկ տղամարդիկ՝ կտավ գործում³⁶: Պատրաստի արտադրանքն օգտագործվում էր ինչպես սեփական կարիքների, այնպես էլ վաճառքի համար:

Մինչև XIX դարի վերջը Սալմաստի հայերի շրջանում ևս լայնորեն տարածված էր ջուլհակությունը: Հայ գյուղացիները բամբակաթելից կտավ էին գործում, ներկում և արտահանում ինչպես իրանի մյուս շրջաններ, այնպես էլ Ռուսաստան³⁷: Այդ արտադրության հիմնական կենտրոնները Փայաջուկը, Հավթվանը և Ղալասարն էին, որտեղ կային հատուկ արհեստանոցներ: Սակայն արհեստագործության այս

Ճյուղը Սալմաստում ծաղկում ապրեց մինչև դարի վերջը, երբ սկսվեց ռուսական էթան շթի գործվածքների ներմուծումն Իրան։ Դա տնտեսական ծանր հարված էր Սալմաստի... հայերին։ Նրանց արտադրանքը չէր կարող մրցել Ռուսաստանի ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության հետ, ուստի արհեստագործական արտադրության այս ճյուղն արագորեն անկում ապրեց։ Բոլոր արհեստանոցները փակվեցին, գործավոր-արհեստավորները մնացին առանց աշխատանքի։

Համադանի և Սուլթանաբադի գյուղական հայ բնակչության շրջանում լայնորեն տարածված էր գորգագործությունը։ Հայերի գործած գորգերը, որոնք հայտնի էին «արմանի-բաֆ»³⁸ անունով մեծ հեղինակություն ունեին և ավելի բարձր էին գնահատվում։

Վերոհիշյալ արհեստներից բացի, գյուղական հայ բնակչությունը զբաղվում էր նաև դարբնությամբ, հյուսնությամբ, ոսկերչությամբ և այլ արհեստներով։

Ընդհանուր առմամբ, այս կամ այն արհեստով զբաղվելը հայ գյուղացու համար օժանդակ նշանակություն ուներ և հկամտի լրացուցիչ աղբյուր էր, չնայած լինում էին նաև դեպքեր, երբ գյուղացին լիովին խզում էր կապերը հողագործության հետ և զբաղվում էր արհեստներով։

Քաղաքային հայ բնակչությունը նույնպես պատկանում էր սոցիալական տարբեր խմբերի։ Նրա հիմնական մասը կազմում էին առևտրականները և արհեստավորները։ Սակայն XIX դարի վերջից արտաքին առևտրի բուռն զարգացման և առևտրական խավի սոցիալական շերտավորման ուժեղացման հետևանքով հանդես է գալիս մեծածախ վաճառականների մի խումբ, որի ձևավորումը զգալի դրամական միջոցներ են կենտրոնանում։ Հենց նրանք էլ հանդիսացան ձևավորվող հայ բուրժուազիայի հիմնական բաղկացուցիչ մասը, բուրժուազիա, որը կարևոր դեր էր խաղում Իրանի տնտեսական կյանքում։

Քաղաքային հայ բնակչության սոցիալական կազմի վերաբերյալ մեր ունեցած կցկտուր և աղբատիկ տվյալները, ցավոք, հնարավորություն չեն տալիս հստակ աստիճանականորեն անցկացնել: Այս առումով, թերևս, ամենաարժեքավոր տեղեկությունները հաղորդում է Հարություն Տեր-Հովհաննյանը: Նոր Զուղայի պատմությանը նվիրված իր աշխատության մեջ նա մանրակրկիտ և չափազանց հետաքրքիր տվյալներ է բերում Նոր Զուղայի հայ բնակչության սոցիալական կազմի վերաբերյալ: Հեղինակի վկայությամբ, 1856 թվականին Նոր Զուղայում բնակվում էր 371 տուն հայ, որոնք ստորաբաժանվում էին սոցիալական չորս խմբերի:

Ըստ հեղինակի, առաջին դասին էին պատկանում հոգևորականները՝ 36 հոգի և վաճառականները՝ 6 հոգի, ինչպես նաև 35—40 այլ ընտանիք, որոնք նպաստ էին ստանում Հնդկաստանում և Ճավայում ապրող իրենց մերձավորներից: Կարելի է ենթադրել, որ վերջիններս Նույնպես զբաղվում էին առևտրով:

Երկրորդ դասը կազմում էին արհեստավորները և մանր առևտրականները. փերեզականները՝ 10 հոգի, գուլպայավաճառները՝ 30, ոսկերիչները՝ 10, հյուանները՝ 6, դարբինները՝ 4, նպարավաճառները՝ 5, մսավաճառները՝ 6, ցորենի առևտրով զբաղվողները՝ 8 և կտավագործ արհեստավորները՝ 130: Հեղինակը այս խմբին է դասում նաև 20 կալվածատերերի, որոնց նկամուտը շատ սահմանափակ էր և նրանք կարող էին համեմատվել արհեստավորների հետ: Մեր կարծիքով, դրանք սովորական հողագործներ էին, որոնք խաղողի և մրգատու այգիներ ունեին:

Երրորդ դասին էին պատկանում որմնագիրները, բարհատ վարպետները, բաղնիքապանները, սափրիչները, գինեվաճառները, կոշակակարները և այլ արհեստավորներ՝ թվով 80 մարդ: Ըստ հեղինակի, այս խմբին պատկանող արհեստավորների օրական վաստակը հազիվ էր բավարարում ընտանիքի կարիքները:

Ձորերորդ դասը ներկայացնում էին չբավորները և տը-
նանկները, որոնք ապրում էին օրավարձու աշխատանքով:
Նրանց թիվը 50—60 հոգի էր³⁹:

Իհարկե, հեղինակի սոցիալական բաժանման հետ կա-
րելի է շահամաձայնվել կամ վիճարկել նրա տեսակետները,
սակայն պետք է նշել, որ հեղինակի բերած թվական տվյալ-
ները բավականին հստակ պատկերացում են տալիս Նոր Զու-
ղայի հայ բնակչության սոցիալական կազմի մասին: Օրի-
նակ, վստահությամբ կարելի է ասել, որ արհեստավորնե-
րը՝ մոտ 200 տուն, կազմում էին Նոր Զուղայի բնակչության
հիմնական և ամենամեծաթիվ սոցիալական խումբը: Հատ-
կապես զարգացած էր ջուլհակությունը, որտեղ զբաղված էր
շուրջ 130 կտավագործ արհեստավոր: Նոր Զուղայի ջուլհա-
կագործ վարպետների արտադրանքն արտահանվում էր նաև
Իրանի այլ շրջաններ:

Թվական առումով սոցիալական հաջորդ խումբը կազ-
մում էր առևտրական դասը՝ շուրջ 100 հոգի: Այստեղ գերա-
կըշռում էին մանր առևտրականները: Քիչ թե շատ խոշոր
վաճառականներն ընդամենը 6 հոգի էին:

Զգալի թիվ էին կազմում օրավարձու աշխատողները,
որոնք հազիվ էին պահում իրենց ընտանիքները:

Զգալի թվով հոգևորականների առկայությունը Նոր Զու-
ղայի պատմական զարգացման յուրահատկության արդյունք
էր. այստեղ գործում էր հայկական 12 եկեղեցի:

Նոր Զուղայի սոցիալական կառուցվածքն, անշուշտ,
արտահայտում էր քաղաքի սոցիալ-տնտեսական դրուժյան
առանձնահատկությունները: Երբեմնի ծաղկող քաղաքը, որի
վաճառականները XVII դարի ընթացքում և XVIII դարի
սկզբին վճռորոշ դեր էին խաղում Իրանի արտաքին առև-
տրում, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում տնտեսական
խորը ճգնաժամ էր ապրում: Խոշոր հայ վաճառականները
հեռացել էին քաղաքից և այն կորցրել էր իր նախկին տնտե-
սական նշանակությունը: Դրանով է բացատրվում խոշոր վա-
ճառականների սակավաթվությունը և մանր առևտրականնե-
րի ճնշող գերակշռությունը:

Առանձին քաղաքների մասնագիտացումը և սոցիալ-տնտեսական վիճակն, անշուշտ, անխուսափելի ազդեցություն էին թողնում հայ բնակչության սոցիալական կառուցվածքի վրա: Դրա հետ կապված քաղաքային հայ բնակչության երկու հիմնական խմբերի՝ առևտրականների և արհեստավորների հարաբերակցությունը փոխվում էր: Վիճակագրական ստույգ տվյալների բացակայության պատճառով մենք ստիպված ենք բավարարվել ժամանակակիցների հաղորդած ընդհանուր բնույթի տեղեկություններով: Օրինակ, Վ. Մինորսկու վկայությամբ «նախկին հարուստ վաճառականներից ոչ ոք արդեն չկա, Մակվի մնացել են միայն շքավորները և արհեստավորները՝ դարբիններ, կոշկակալներ, դինեվաճառներ, դինազործներ և այլն»⁴⁰:

Ե. Ֆրանգյանը ևս նշում է, որ Մակվի հայ բնակչության հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորները⁴¹:

Պատկերը մոտավորապես նույնն էր նաև Խոյում, որտեղ արհեստավորները կազմում էին ամենամեծաթիվ սոցիալական խավը⁴²: Նման վիճակը ոչ միայն Մակվի և Խոյի շքեղանքների աղքատության, այլև այդ վայրերում առևտրական գործունեության համար ստեղծված շահագնաց ծանր պայմանների արդյունք էր: Վաճառականների անձի և գույքի անձնամխելիության լիակատար բացակայությունը բացասաբար էր անդրադառնում առևտրի և առևտրական դասի վրա:

Դրան հակառակ, այն քաղաքներում, որոնք աշխույժ արտաքին և ներքին առևտուր էին վարում և որտեղ գոյություն ունեին առևտրի համար քիչ թե շատ նորմալ պայմաններ, հայ բնակչության հիմնական մասը պատկանում էր առևտրական դասին: Այսպես, XIX դարի վերջին Ղազվինում ապրում էր 20 տուն հայ, որոնք համարյա առանց բացառության զբաղվում էին առևտրով⁴³:

Առևտրական դասը գերակշռում էր նաև Ռաշտում և էնդեվում: Չնայած այս քաղաքներում հիմնավորվել էին հայկական խոշոր առևտրական տների և ընկերությունների ներկայացուցիչները, այնուամենայնիվ սոցիալական այս խա-

ավում ճնշող մեծամասնություն էին կազմում մանր առևտրականները և կրպակատերերը:

Ուրմիայում նույնպես առևտրական դասը բավականին ուժեղ էր: Արզումանյանները, Մանասերյանները, Շահգեղյանները և մյուսները զգալի առևտրական շրջանառություն էին իրականացնում⁴⁴:

Արխիվային տվյալների համաձայն, Համադանի հայերի մի մասը զբաղվում էր առևտրով, մյուս մասը ծառայում էր եվրոպական առևտրական և ֆինանսական հաստատություններում: Զբաղվոր մասսան զբաղվում էր ակիոհոլային խմիչքների առևտրով⁴⁵:

Ինչպես արգեն նշվել է, քաղաքային բնակչության կենտրոնացման հիմնական վայրը Թավրիզն էր, որն Իրանի խոշորագույն առևտրաֆինանսական և արհեստավորական կենտրոնն էր: Պատահական չէ, որ հայկական բոլոր քիչ թե շատ հայտնի առևտրական տները և ընկերություններն իրենց բաժանմունքները կամ ներկայացուցիչներն ունեին Թավրիզում: Սակայն նրանց հետ միաժամանակ առևտրական ակտիվ գործունեություն էին ծավալել նաև բազմաթիվ մանր ու միջին վաճառականներ, առևտրական միջնորդներ: Մ. Երկարակեցյանի վկայությամբ, Թավրիզի հայերի մեծ մասը զբաղվում էր առևտրով⁴⁶: Զգալի թիվ էին կազմում նաև արհեստավորները՝ կոշկակարներ, դերձակներ, ոսկերիչներ, լուսանկարիչներ և այլն:

Այսպիսով, առևտրականները և արհեստավորները կազմում էին քաղաքային հայ բնակչության հիմնական սոցիալական խմբերը: Դրանց հարաբերակցությունը փոխվում էր կախված կոնկրետ քաղաքի սոցիալ-տնտեսական վիճակից և աշխարհագրական դիրքից: Թավրիզում, Ռաշտում, էնզեղիում, Ղազվինում և այլ քաղաքներում, որոնք առևտրական խոշոր կենտրոններ էին, հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը պատկանում էր առևտրական դասին: Նոր Զուղայում, Խոյում, Մակվում և այլուր գերակշռում էին արհեստավորները: Ընդհանուր առմամբ, մեր դիտարկումները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այս երկու խավերը կազմում էին քա-

դաքային հայ բնակչության 4/5 մասը: Մնացած մասը ներկայացնում էին զանազան աստիճանավորները, իրանական և եվրոպական հաստատությունների ծառայողները, հոգևորականները, օրավարձու աշխատողները և այլ կատեգորիաների ներկայացուցիչներ:

Մինչև XX դարի սկիզբը, այսինքն՝ մինչև իրանում բուրժուական իրավունքի հաստատումը, քրիստոնյաների, այդ թվում նաև հայերի իրավական դրությունը, ինչպես նաև մահմեդականների վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ, կարգավորվում էր Ղուրանի, շարիաթական իրավունքի և աստվածաբանական գրականության իրավական նորմերով: Ինչ վերաբերում է հայերի նկատմամբ պետական իշխանության դիրքորոշմանը, ապա պետք է նշել, որ Աբբաս 1-ին շահի ժամանակներից սկսած իրանական շահերը նրանց նկատմամբ վարում էին հովանավորական քաղաքականություն: Դա թելադրվում էր այն կարևոր դերով, որ հայերը XVII—XX դարերի ընթացքում խաղում էին երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում: Բացառություն էր կազմում միայն XIX դարի 30—50-ական թվականների ժամանակահատվածը, երբ իրանական կառավարությունն՝ ի պատասխան ռուս-իրանական պատերազմում ռուսական բանակին հայերի ցույց տված օգնության, նրանց նկատմամբ իրականացնում էր բռնությունների և հալածանքների քաղաքականություն: Սակայն դարի կեսերից սկսած իրանական շահերն սկսեցին կրկին հովանավորել հայերին: Նման շրջադարձը ղգալի շահով պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ իրանում եվրոպական երկրների և Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներն ըստ ամենայնի օժանդակում էին նրանց:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ իրանում հաստատված իրավական նորմերը ոչ միշտ էին համապատասխանում ունալ իրականությանը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է խորհրդային հետազոտող Ն. Կուլենցովան «...ոնալ կյանքում հային շատ այնպիսի կողմեր, որոնք գերագույն իշխանության իրավասությունից դուրս էին մնում, բայց հենց նրանք

էին վճռում այն կոնկրետ բնակավայրի միկրոկլիման, որ-տեղ բնակվում էր ոչ մահամեղական բնակչութունը»⁴⁷:

Իրոք, հայ բնակչության դրությունն ամենուրեք միա-տեսակ չէր: Հայերի վիճակը հատկապես ծանր էր Խոշում, Մակվում, Թավրիզում, որտեղ մահամեղականների կրոնա-կան անհանգուրժողականությունն առանձնապես սուր և ցայ-տուն բնույթ էր կրում: Անշուշտ, մահամեղականների հակա-հայկական տրամադրությունները որոշակի սոցիալական հիմք ունեին: Զգալի թվով հարուստ վաճառականների և ար-հեստավորների առկայությունը, մահամեղականների համե-մատությամբ հայ բնակչության բարեկեցության ալիքի բարձր մակարդակը նախանձ էին հարուցում և բորբոքում էին հակահայկական տրամադրություններ: Շիա հոգևորա-կանությունն իր հերթին խրախուսում էր հայերի նկատմամբ մահամեղականների կրոնական անհանգուրժողականությունը: Որպես արդյունք, Իրանի տարբեր շրջաններում սիստեմա-տիկաբար տեղի էին ունենում մահամեղական հոգևորականու-թյան կողմից հրահրված ջարդեր: Այսպես, 1897 թվականին Թավրիզում բռնկվեց հերթական հակահայկական ելույթը, որի համար առիթ ծառայեց այն, որ Թավրիզի շուկայում մի հայ խոսեւ էր մահամեղական կնոջ հետ: Դա բավական էր, որ-պեսզի սեյիդների կողով մահամեղական մոլեռանդ ամբոխը ներխուժեր հայկական կիլավա թաղամասը և սկսեր ավերել հայկական տները: Ավելի քան հազար հայ ապաստան գտավ ռուսական զլխավոր հյուպատոսությունում⁴⁸:

1904 թվականի մարտին անկարգություններ տեղի ունե-ցան Մաշհադում: Այստեղ հակահայկական և հակառուսա-կան տրամադրությունները բորբոքում էր անդլիամետ մոշ-թեհիզը: Ռուսահպատակ հայերի խանութները թալանվեցին, նրանց զգալի նյութական վնաս հասցվեց: Մաշհադում հայ վաճառականների խանութները և պահեստները փակվեցին, Ղուչանի հայերը դադարեցրին առևտրական գործարքները և հեռացան Աշխաբադ: Նիշաբուրի հայերը նույնպես շփոթ-մունքի մեջ էին և ցանկանում էին թողնել քաղաքը⁴⁹:

Այս դեպքում բացասական դեր խաղացին նաև անգլիացիները, որոնք աննկատելիորեն բորբոքում էին հակահայկական և հակառուսական տրամադրություններ: Նրանք և նրանց համակիրները հայերին համարում էին խորաստանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական շահերի գլխավոր ներկայացուցիչները և ամեն կերպ ձգտում էին վնասել հայ վաճառականներին՝ դրանով իսկ թուլացնելով Ռուսաստանի ազդեցությունն Իրանի հյուսիս-արևելքում: Պատահական չէ, որ Իրանում Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներն ամեն կերպ խոչընդոտում էին խորաստանից հայերի հեռանալը: Իրանում ռուսական գործերի համատարմատար Ա. Սոմովի խոսքերով «...հայերի հեռանալը (խորաստանից—Ս. Ս.) առևտրական գործարքների հոռն շրջանում անշահելի վնաս կհասցնեի (Ռուսաստանի առևտրին—Ս. Ս.)»⁵⁰:

1892 թվականի օգոստոսին Աստրաբադում մահմեդական մոլեռանդ ամբոխը հարձակում ձեռնարկեց ռուսահայապետական վաճառականների խանութների վրա: Նրանց իրավունքների և անվտանգության ապահովման համար, իրանական կառավարության համաձայնությունով, Աստրաբադ ուղարկվեց ռուսական կազակների մի վաշտ⁵¹:

Երբեմն տեղական իշխանությունները, նախապես իմանալով նախապատրաստվող հարձակման մասին, ստիպված էին միջամտել և սանձահարել մահմեդական մոլեռանդներին: Այսպես, 1875 թվականին, երբ Թավրիզում նախապատրաստվում էր հերթական հարձակումը հայերի վրա, տեղական իշխանությունները միջոցներ ձեռք առան ջարդերը կանխելու համար: Բոլոր թաղապետերին հրամայված էր զսպել իրենց թաղերի մահմեդականներին, զինվորներին փամփուշտներ էին բաժանվել հարձակման դեպքում հայերին պաշտպանելու համար⁵²:

Բնականաբար, հայ բնակչությունը, անվտանգության օաջակայության և անապահովության պայմաններում, ձգտում էր ապրել հավաք խմբերով, ինչը հեշտացնում էր պաշտպանությունը հանկարծակի հարձակման դեպքում: Թավրիզում, Թեհրանում, Համադանում, Խոյում և այլ քա-

դաքնեցում հայերն ապրում էին առանձին թաղամասերում, Սպահանում զբաղեցնում էին առանձին արվարձան՝ Նոր Զուղան:

Ի մի բերելով վերևում ասվածը, կարելի է եզրակացնել, որ XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանում գոյություն ունեւր բավականին խոշոր հայ համայնք: Հայ բնակչութիւնը՝ ավելի քան 80 հազար մարդ, տեղաբաշխւած էր հիմնականում Իրանի հյուսիս-արեւմուտքում և Սպահանի շրջակայքում: Հայ համայնքի սոցիալական կառուցվածքը պայմանավորւած էր երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրությամբ: Սակայն հայ ժողովրդի զարգացման առանձնահատկութիւններն իրենց կնիքն էին թողել համայնքի սոցիալական տարաբաժանման վրա՝ նրանում առկա էր հարուստ վաճառականների, ձեռնարկատերերի և արհեստավորների բավականին մեծաթիւ շերտ: Դա ինքնին վկայում էր, ընդհանուր առմամբ, իրանական հասարակության հետ համեմատած հայ համայնքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ավելի բարձր մակարդակի մասին:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՀԱՅ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՅԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆԻ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻՆ

Դեռևս վաղ ժամանակներից հայերն առևտրական և տնտեսական հարաբերություններ էին հաստատել հարևան Իրանի հետ: Ուշ միջնադարում դրանք սխտեմատիկ և կայուն բնույթ են ստանում: XVI դարում հայ վաճառականները՝ հիմնականում ջուղայեցիները, առանցքային դիրքեր էին գրավում Իրանի և Անդրկովկասի առևտրում:

XVII դարի սկզբից առևտրական ակտիվ գործունեություն ծավալեց նորջուղայեցի հայ վաճառականությունը, որն արդեն դարի կեսերին իր ձեռքում էր կենտրոնացրել իրանական մետաքսի արտահանումը: Ավելի քան մեկ դարի ընթացքում նորջուղայեցի հայ վաճառականները բացառիկ կարևոր դեր էին խաղում Իրանի արտաքին առևտրում, ինչպես նաև եվրոպական երկրների և Ռուսաստանի հետ այդ երկրի դիվանագիտական հարաբերություններում:

Սակայն XVIII դարի սկզբին աֆղանական ներխուժման հետևանքով Սպահանը նվաճվեց և թալանվեց: Աֆղանները մեծ ռազմատուգանք դրեցին Նոր Զուղայի հայ գաղութի վրա: Այդ իրադարձությունների հետևանքով վերջինս կորցրեց իր նախկին առևտրատնտեսական նշանակությունը, իսկ խոշոր վաճառականների մեծ մասը հեռացավ հարևան երկրներ:

XVIII դարի վերջից Իրանում հայ վաճառականության գործունեության կենտրոնը տեղափոխվեց Իրանի հյուսիսա-

յին և հյուսիսարևմտյան շրջաններ: XIX դարի սկզբի ռուս-իրաքական պատերազմներից հետո իրանահայատակ հայ վաճառականների հետ միասին Իրանի արտաքին առևտրում սկսեցին կարևոր դեր խաղալ նաև ռուսահայատակ հայերը: Գործարար սերտ կապեր հաստատելով արևմտանվրոպական և ռուսական արդյունաբերական շրջանների հետ, նրանք Իրան էին ներմուծում մեծ քանակությամբ արդյունաբերական ապրանքներ: Ի տարբերություն պարսիկ վաճառականների, որոնք հիմնականում միջնորդի դեր էին խաղում, հայ վաճառականները, որպես կանոն, ապրանքը գնում էին անմիջականորեն Արևմտյան Եվրոպայում և Ռուսաստանում, չնայած նրանց մի մասը գործում էր նաև Կոստանդնուպոլսի վրայով: Մասնավորապես Թիֆլիսի, Շուշու և Ագուլիսի հայ վաճառականներն ամեն տարի մասնակցում էին Լայպցիգի տոնավաճառին: Այսպես, 1836 թվականին հայ վաճառականները Լայպցիգից Իրան էին ներմուծել 2.959.892 ռուբլու արդյունաբերական ապրանք²: Հաջորդ տարի այդ գումարն ավելի պատկառելի էր՝ Լայպցիգից և մասամբ Համբուրգից ներմուծվել էր 4.312. 592 ռուբլու ապրանք³:

Հայ վաճառականները հաճախ լինում էին նաև Վիեննայում, Մանչեստրում, Լիոնում և Արևմտյան Եվրոպայի մյուս խոշոր առևտրաարդյունաբերական կենտրոններում, որտեղից ներմուծում էին գերազանցապես բամբակյա գործվածքներ⁴:

XIX դարի 30-ական թվականների կեսերին իրադրությունը կտրուկ փոխվեց: 1836—37 թվականներին Իրանում առևտրական խորը ճգնաժամ սկսվեց: Դրա պատճառն այն էր, որ պարսիկ վաճառականները երկիրը հեղեղել էին եվրոպական ապրանքներով: Զկարողանալով վաճառել եվրոպական ընկերություններից գնված ապրանքները և ժամանակին վճարել պարտքերը, նրանք կորցրին իրենց առևտրական գործընկերների վստահությունը: Եվրոպական, և ամենից առաջ հունական առևտրական տները հրաժարվեցին պար-

սիկ միջնորդների ծառայությունից և իրենց բաժանմունքները բացեցին Իրանում: Դա բացասաբար անդրադարձավ նաև հայ վաճառականների առևտրական շրջանառության վրա: Սակայն վերջիններս արագորեն դուրս եկան ճգնաժամային վիճակից և շարունակեցին նշանակալի առևտուր վարել: Ն. Կուլենցովայի տվյալներով, XIX դարի կեսերին հայ վաճառականների բաժինն Իրանի արտահանման մեջ կազմում էր 30—50 տոկոս, իսկ ներմուծման մեջ՝ 30—60 տոկոս⁵:

XIX դարի կեսերից հայ վաճառականության ավանդական ակտիվ զործունեության շրջաններում զգալիորեն ուժեղանում էր եվրոպական և Իրանի մահմեդական վաճառականության մրցակցությունը: Դա հայ վաճառականներին ստիպում էր փնտրել մրցակցությունից զերծ շուկաներ: Այդպիսի շուկա հանդիսացավ հարավարևելյան Իրանը՝ Աստրաբադ, Շահրուդ-Բաստամ, Խորասան: Հայ վաճառականության ներթափանցումն այդ շրջան աշխարհ արագորեն էր ընթանում, որ «...XIX դարի կեսերին հայ վաճառականները սկսեցին իրենց մենաշնորհը դարձնել Իրանի հյուսիս-արևելքի՝ օրինակ Շահրուդ-Բաստամի, մեծածախ առևտուրը, որտեղ հրեական, արևմտաեվրոպական և ռուսական ապրանքների առևտուրը գտնվում էր նրանց ձեռքում»⁶:

Միևնույն ժամանակ XIX դարի կեսերից հայ վաճառականությունն աստիճանաբար վերակողմնորոշվում է դեպի Ռուսաստանի արդյունաբերություն: Դեռևս XVII դարում ռուսական պետությունը ձգտում էր Արևմտյան եվրոպա արտահանվող իրանական մետաքսն ուղղել Ռուսաստանի վրայով: Չնայած այդ փորձերը հաջողությամբ չավարտվեցին, հետագայում ռուս-իրանական առևտրական հարաբերությունները բավականին ակտիվ բնույթ ստացան: Անցյալ դարի 60—70-ական թվականներից հայ վաճառականներն արդեն ռուս-իրանական առևտրի գծով զգալի շրջանառություն էին իրականացնում: Օրինակ, 1869 թվականին ռուսահայատակ հայ վաճառական Հակոբ Արունովը Բելյասովարի մաքսատան վրայով Իրանից Ռուսաստան էր արտահանել 73.376 ռուբլու ապրանք⁷:

1872 թվականին մեկ ուրիշ ուսահպատակ հայ՝ Հովհաննես Միրզա Ավագովը Բաքվի վրայով Ռուսաստան էր ներմուծել 94.754 ուրբու ապրանք և Իրան արտահանել 5.125 ուրբու ուսական ապրանք⁸:

Ձգալի առևտրական շրջանառություն էին իրականացնում նաև իրանահպատակ հայ վաճառականները, որոնք գործում էին հիմնականում Աստարայի վրայով:

1874 թվականին իրանահպատակ Խաչատուր Տեր-Ջաքարյանցը Աստարայի վրայով Ռուսաստան էր արտահանել 70.262 ուրբու իրանական ապրանք⁹: 1876 թվականին նա նույն ճանապարհով արտահանել էր 106.075 ուրբու և ներմուծել 24.470 ուրբու ապրանք¹⁰:

70-ական թվականներից ակտիվ գործունեություն ծավալեց հետադայում Իրանում քաջ հայտնի Թումանյանց եղբայրների առևտրական տունը: Նրանց շրջանառության մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է նշել, որ 1876 թվականին եղբայրներից մեկը՝ Սիմոն Թումանյանցը Ռուսաստան էր արտահանել 90.098 ուրբու և Իրան ներմուծել 12.450 ուրբու ապրանք¹¹: Հաջորդ տարի նրա առևտրական շրջանառությունը կազմում էր 88.901 ուրբի արտահանման և 19.427 ուրբի ներմուծման գծով¹²:

Ռուս-իրանական առևտրում հայ վաճառականների տեսակարար կշիռը պարզելու համար բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն Ռուսաստանի մաքսատների տեղեկագրերը: Մեր ձեռքի տակ են Անդրկովկասի մաքսատների 1869—77 թվականների տեղեկագրերը (տե՛ս աղյուսակ № 2, էջ 74):

Մաքսատների տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայ վաճառականներին բաժին էր ընկնում Անդրկովկասի վրայով Իրանի արտահանման մոտ 1/3 և նույն ճանապարհով ներմուծման 1/4 մասը: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ մինչև անդրկովկասյան և անդրկասպյան երկաթուղիների շինարարությունը, Ռուսաստանի հետ առևտրի հիմնական մայրուղին Կասպից ծովն էր: Այս ճանապարհով իրանական ապրանքներն արտահանվում էին Աստարայից և

ապա առաքվում Նիժնի Նովգորոդ և այլ համառուսաստանյան տոնավաճառներ: Դրանցում գնված ռուսական ապրանքները նույն ճանապարհով առաքվում էին Իրան: Հատկանշական է, որ հայ վաճառականներն ավելի շատ ապրանք էին արտահանում Ռուսաստան, քան թե ներմուծում էին Իրան: Արտահանման և ներմուծման նման հարաբերակցությունը ռուսական արդյունաբերության թուլության արդյունք էր: Ռուսական արդյունաբերական ապրանքները դժվարությամբ էին իրենց համար ուղի հարթում Իրանում, մինչդեռ ռուսական զարգացող արդյունաբերությունը գյուղատնտեսական հումքի խիստ կարիք էր զգում: Պատահական չէ, որ բոլոր հայ վաճառականներն այս կամ այն շափով մասնակցում էին իրանական հումքի արտահանմանը: Աստրախանի նահանգապետի վկայությամբ, Իրանի հյուսիսային շրջաններից արտահանված գյուղատնտեսական հումքի 2/3 մասը տեղերում գնում էին Անդրկովկասի հայկական առևտրական տները, գործակալները և արտահանում Ռուսաստան¹³:

Վերադառնալով ենթարկելով ռուսմասերվող Նամակաշրջանում ռուս-իրանական առևտրի վիճակը, անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ 1864 թվականից մինչև 1883 թվականը գործում էր Անդրկովկասի վրայով Արևմտյան եվրոպայի հետ տարանցիկ առևտրական ուղին, որն էական վնաս էր հասցնում Ռուսաստանի առևտրական շահերին: Հիմնականում հենց այս ճանապարհով էին արևմտաեվրոպական արդյունաբերական ապրանքները ներթափանցում Իրանի հյուսիսային շրջանները, իսկ Ռուսաստան արտահանվող իրանական գյուղատնտեսական հումքի մի մասը վերաառաքվում էր Արևմտյան եվրոպա: Հայ վաճառականները ևս Անդրկովկասի վրայով տարանցիկ աշխույժ առևտուր էին վարում: Նրանք Իրանի հյուսիսային շրջաններ էին ներմուծում հիմնականում Մարսելի շաքար, որը գնում էին Փոթիում և Թիֆլիսում, իսկ այնտեղից արտահանում էին մեթիում և Թիֆլիսում, իսկ այնտեղից արտահանում էին մեթաքսարեոթ, բուրդ, մետաքս և այլ ապրանքներ: Օրինակ, 1873 թվականին նրանք Բաքվի վրայով Արևմտյան եվրոպա

Հայ վաճառականների առևտրական շրջանառությունը (սուրբներով)

Անգղիոմկասի գլխավոր մարտիկն ուղեկալների տվյալներով

Թիվը	Ջարդախի		Շարուրի		Բեյլաուկարի		Բարդի		Առևտրայի	
	Ներմուծում	Դուրս	Ներմուծ.	Դուրս	Ներմուծ.	Դուրս	Ներմուծ.	Դուրս	Ներմուծ.	Դուրս
1869	162.736	3.390	99.928	668	133.141	—	236.338	181.570	72.915	64.838
1870	137.851	1.974	108.654	192	20.543	—	319.103	60.867	124.523	40.536
1871	155.765	5.098	տվյալներ չկան	չկան	16.439	—	168.723	72.541	տվյալներ չկան	62.496
1872	109.804	667	133.103	9'4	45.201	—	415.116	88.068	118.675	88.834
1873	տվյալներ չկան	չկան	134.953	1.005	15.230	—	տվյալներ չկան	չկան	164.801	16.726
1874	61.376	250	95.356	345	30.086	—	տվյալներ չկան	չկան	182.610	48.875
1875	72.50	1.113	138.080	—	81.480	—	տվյալներ չկան	չկան	214.567	69.055
1876	85.633	610	82.651	714	17.575	—	տվյալներ չկան	չկան	219.097	114.388
1877	35.335	7.741	տվյալներ չկան	չկան	21.708	—	տվյալներ չկան	չկան		

Տվյալները վերցրել ենք՝ ՇԱԴԱ Գրք. ՏՏԴ, ֆ. 378, օղ. 1, ձև. 11061, 11383, 11531՝ 11813, 19151, 12084, 12257.

էին առաքել 308 բեռնակտոր (յուրաքանչյուրը 5 փութ քաշով) բուրդ և 721 բեռնակտոր ցածրորակ մետաքս¹⁴։

Ժամանակակիցների վկայությամբ համարյա ամբողջ հյուսիսային Իրանում տարանցիկ շաքարի առևտուրը գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքում։ Նրանք, որպես կանոն, շաքարը կամ վաճառում էին ժամկետով, կամ փոխանակում էին տեղական ապրանքների՝ բամբակի, բրդի, մետաքսի հետ, ընդ որում բամբակն արտահանում էին Ռուսաստան, իսկ մետաքսը և բուրդը՝ Արևմտյան Նվրոպա։ Մասնավորապես Բանդար Գյադում, Շահբուդում և Մաքդևարում ալդպես էին վարվում Աղամուլների առևտրական տան ներկայացուցիչները, որոնք բուրդը, մետաքսարժոժը և ցածրորակ մետաքսն ուղարկում էին Մարսել, մետաքսը՝ Թավրիզ և Կոստանդնուպոլիս, բամբակը՝ Ռուսաստան¹⁵։

XIX դարի 80-ական թվականներից ռուս-իրանական առևտրում սկսվում է նոր շրջան։ Ռուսաստանի արդյունաբերությունը, ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը հաջորդած կարճատև լճացումից հետո, սկսում է արագորեն զարգանալ։ Սակայն այն հովանավորություն կարիք էր զգում։ Դա համընկավ ցարական կառավարության արտաքին քաղաքականության էական փոփոխության հետ։ Յարիզմը տարածվելու նվաճումների քաղաքականությունից անցավ տնտեսական ներթափանցման քաղաքականության, որն ուղեկցվում էր հովանավորական միջոցառումներով։ Ուստի 1883 թվականին անդրկովկասյան տարանցիկ առևտրական ուղին թվականին անդրկովկասյան տարանցիկ առևտրական ուղին փակվեց։ Դա ծանր հարված էր Իրանում արևմտանվորոպական առևտրին։ Չնայած վերոհիշյալ տարանցիկ ուղու փակումից հետո էլ արևմտանվորոպական արդյունաբերական ապրանքները թափանցում էին Իրանի հյուսիսային շրջանները (հիմնականում Տրապիզոն-Թավրիզ առևտրական ուղիով), սակայն դա չէր կարող փոխհատուցել անդրկովկասյան տարանցիկ ուղու կորուստը։ Այսպես, եթե 1882 թվականին Տրապիզոնի վրայով Իրանի տարանցիկ առևտուրը կազմում էր 7.457.075 ռուբլի ոսկով, ապա 1884 թվականին անդրկովկասյան տարանցիկ ուղու փակումից հետո այն ավելացավ

ընդամենը 765.523 ռուբլով և կազմեց 8.222.598 ռուբլի¹⁶։
Ընդ որում ներմուծման ընդհանուր գումարից 3.939.653
ռուբլին կազմում էր Տրապիզոնի վրայով իրանական ներ-
մուծման ավանդական ճյուղը՝ անգլիական մանուֆակտու-
րան, մինչդեռ Մարսելի շաքարը. որը Անդրկովկասի վրայով
արևմտանվորական ներմուծման հիմնական հոգվածն էր,
կազմում էր շնչին գումար՝ 384.242 ռուբլի¹⁷։

Անդրկովկասյան տարանցիկ առևտրական ուղու փա-
կումից հետո հայ վաճառականությունը վերակողմնորոշվեց
դեպի ռուսական արդյունաբերություն, հետագայում դառնա-
լով Իրանում Ռուսաստանի առևտրական շահերի գլխավոր
ներկայացուցիչը։ Ռուսաստանի արդյունաբերության արագ
զարգացումը, ճանապարհային հաղորդակցության բարելա-
վումը՝ մասնավորապես անդրկովկասյան և անդրկասպյան
երկաթուղիների կառուցումը, նպաստեցին Իրանում ռուսա-
կան արդյունաբերական ապրանքների մրցոճակության
բարձրացմանը։

Մյուս կողմից անցյալ դարի վերջից ցարական կառա-
վարությունն սկսեց ամեն կերպ խրախուսել ռուսական ար-
դյունաբերական ապրանքների արտահանումը։ Օրինակ, կա-
ռավարությունը զգալի խրախուսադրամ էր վճարում շաքա-
րի և մանուֆակտուրայի արտահանման համար։

Ռուսական և իրանական շուկաների իրավիճակին քա-
ջածանոթ հայ վաճառականներն արագորեն արձագանքեցին
այդ փոփոխություններին և անդրկովկասյան տարանցիկ
առևտրական ուղու փակումից հետո սկսեցին Իրան ներմու-
ծել ռուսական արդյունաբերական ապրանքներ։ Այդ առումով
շահագանց բնորոշ է Թավրիզ ռուսական շաքարի ներմուծ-
ման փաստը։ Մինչև 1883 թվականը ինչպես այստեղ, այն-
պես էլ ողջ հյուսիսային Իրանում անբաժան կերպով դերիշ-
խում էր Մարսելի շաքարը, որը ներմուծում էին հիմնակա-
նում հայ վաճառականները։ Սակայն տարանցիկ ուղու փա-
կումից հետո՝ 1885 թվականին, Թիֆլիսեցի մի խումբ հայ
վաճառականներ Նախիջևանի վրայով Թավրիզ ներմուծեցին
3.196 փութ 36 ֆունտ շաքար և շաքարավազ՝ 20.634 ռուբ.

Քնդհանուր գումարով¹⁸, Խարկովի շաքարի գործարանի արտադրանքի աշդպիսի աննշան ներմուծման, անշուշտ, չէր կարող սասանել Մարսելի շաքարի դիրքերը Թավրիզի շուկայում: Սակայն այն ցույց տվեց Իրանի հյուսիսային շրջաններ ուսական շաքարի ներմուծման հեռանկարայնությունը: Իրանական շուկայի մոտրիկությունը և փոխադրման հարմարությունը պայմանավորեցին Մարսելի շաքարի համեմատությունը ուսական շաքարի ցածր գները¹⁹:

տավորապես նույնքան գումարի էլ ռուսական ապրանքներ էին ներմուծել²³:

Եթե նկատի ունենանք, որ 1892 թվականին Սարգևա-րից հաւաստան ամբողջ արտահանումը կազմում էր ընդա-մենը 4.250.000 ղոան, իսկ ներմուծումը՝ 5.387.000 ղոան գումար²⁴, ապա հայ վաճառականների բաժինը Սարգևարի արտահանման մեջ կազմում էր 55, իսկ ներմուծման մեջ՝ 45 տոկոս:

Վերլուծելով Իրանում հայ վաճառականների առևտրա-կան գործունեությունը կարելի է եզրակացնել, որ ի տարբե-րություն ուրիշ ազգություններին պատկանող վաճառական-ների, նրանք իրականացնում էին ավելի խոշոր առևտրական շրջանառություն: Չնայած իրենց սակավաթվությանը, հայ վաճառականները վճռորոշ դիրքեր էին զբաղել Ռուսաստա-նի հետ Իրանի հյուսիսային շրջանների առևտրում և հաջո-ղություններ էին ռուսահպատակ և իրանահպատակ մահմեդական վաճառականների հետ:

Աստրաբադի ռուսական հյուպատոսության տվյալներով, Բարֆոռուշում լայն գործունեություն էին ծավալել Սարգիս Բոգ-դյանցը, Աղամովը, Մկրտիչ Ասատուրովը, Խաչի Օհանյանցը, Հարություն Հախնաղարովը, Թումանյանցը և Մովսես Յուզ-բաշեը: 1884 թվականին նրանց առևտրական ընդհանուր շրջա-նառությունը հասնում էր 800.000 ռուբլու, մինչդեռ 27 ռուսա-հպատակ մահմեդական վաճառականների առևտրական շրջ-ջանառությունը կազմում էր ընդամենը 400.000 ռուբլի: Մո-տավորապես նույնքան էր նաև 10 իրանահպատակ մահմե-դական վաճառականների առևտրական շրջանառությունը²⁵:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, Ռուսաստանի հետ Բարֆոռուշի առևտրի կեսը գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքում: Տեղին է նշել, որ 1883 թվականին անդրկովկասյան տարանցիկ առևտրական ուղու փակումը բացասաբար անդ-րադարձավ այս շրջանում հայ վաճառականների գործունեու-թյան վրա: 1871—72 թվականներին Բարֆոռուշում առևտուր էին վարում Անդրկովկասից եկած մոտ 50 հայ վաճառական-ներ, որոնցից 10—15-ը մշտապես լինում էին Մազանդարա-

նում: Նրանք բոլորն էլ վաճառում էին գերազանցապես Մարսիկի շաքար և գնում էին տեղական բամբակ: Հայ վաճառականների առևտրական շրջանառությունը հասնում էր 750.000 թումանի (ավելի քան 2 մլն. ռուբլի արծաթով), այն դեպքում, երբ ռուսահայատակ 50 մահմեդական վաճառականների առևտրական շրջանառությունը չէր անցնում 250.000 թումանից²⁵:

Անցյալ դարի 70—80-ական թվականներից նկատվում է առևտրական կապիտալի համախմբման միտում: Խոշոր վաճառականների ձեռքում զգալի դրամական միջոցներ էին կուտակվում: Միևնույն ժամանակ իրանական բազմազգ վաճառականությունն ավելի սերտորեն էր շաղկապվում ինչպես Իրանի, այնպես էլ եվրոպական երկրների կապիտալիստական արտադրության հետ: Տեղի էր ունենում առևտրական բուրժուազիայի ձևավորման և հզորացման գործընթաց: Հատկապես արագ էր ընթանում հայ բուրժուազիայի կազմավորումը, որը տնտեսական լայն կապեր ուներ ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ արևմտաեվրոպական երկրներում: XIX դարի վերջից հայ առևտրական բուրժուազիայի ազդեցիկ մի շերտ սերտ կապեր էր հաստատել նաև Իրանում կապիտալիստական արտադրության հետ:

Հայ բուրժուազիայի արտաքին առևտրական գործունեությունն Իրանում եվրոպական երկրների և Ռուսաստանի առևտրատնտեսական մրցակցության կարևոր գործոն էր: Արտաքին առևտրում կողմնորոշվելով հիմնականում դեպի Ռուսաստան հայ բուրժուազիան մեծ չափով նպաստում էր Իրանի հյուսիսում Ռուսաստանի առևտրատնտեսական և քաղաքական դիրքերի ամրապնդմանը: Ռուս-իրանական առևտրի փական գիրքերի ամրապնդմանը նա ներթափանցում էր Իրանի նույնպես շրջաններ, ընդլայնելով Ռուսաստանի տնտեսական ազդեցության ոլորտները: Մասնավորապես, հայ վաճառականներն ակտիվ գործունեություն էին ծավալել Խորասանի ամենահեռավոր շրջաններում: Անդրկասպյան մարզի Ռուսաստանին հեռավոր շրջաններում: Անդրկասպյան մարզի Ռուսաստանին միանալուց հետո հայկական խոշոր առևտրական տների և ընդհանրությունների ներկայացուցիչները հաստատվեցին այստեղ

և սկսեցին վճռորոշ դեր խաղալ Խորասանի առևտրում: Օրինակ, Բոջնուրդում լայն գործունեություն էին ծավալել Տեր-Մկրտիչևների և Արտունովների առևտրական տները, որոնք այնտեղից Ռուսաստան էին արտահանում բուրդ, բամբակ, մորթի և ներմուծում էին ռուսական շաքար, մանուֆակտուրա և թորած նավթ: Նրանց առևտրական շրջանառությունը կազմում էր համապատասխանաբար 150.000 և 200.000 ռուբլի²⁷:

Հայ վաճառականներն ուղղակի առևտրական կապեր էին հաստատել Աֆղանստանի հետ, որտեղից Ռուսաստան էին արտահանում մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, ընդ որում աֆղանների հետ բոլոր գործարքները կատարվում էին կանխիկ դրամով, որի շնորհիվ նրանք գերադասում էին առևտուր անել հենց հայ վաճառականների հետ²⁸:

Հայ բուրժուազիան թափանցում էր Իրանի նույնիսկ այն շրջանները, որտեղ մինչև XIX դարի վերջն անբաժանելիորեն գերիշխում էր Անգլիան: 1901 թվականին Սիսթանում ռուսական փոխհյուպատոս Ա. Միլլերը հայտնում էր, որ առաջին ռուսահպատակ վաճառականը՝ մերվցի Միքայել Ասատուրովը Սիսթանից Ռուսաստան էր ուղարկել տեղական հումքի առաջին քարավանը՝ բաղկացած 14 ուղտաբեռից²⁹:

Նույն Միլլերը 1900 թվականին արքունական խորհրդական Ցեյդլերի միջոցով Աշխաբադի գլխավոր արտահանող ընկերություններին՝ այդ թվում Մնացականով և Տեր-Մկրտիչև եղբայրներ առևտրական տներին, տեղեկություններ էր հայտնում Սիսթանի առևտրի մասին, նպատակ ունենալով նրանց շահագրգռել այդ շրջանով³⁰: Վերոհիշյալ երկու ընկերություններն էլ լայն կապեր ունեին ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Իրանում և կարևոր դեր էին խաղում Խորասանի առևտրում: Պատահական չէ, որ Բիրջանդի գլխավոր վաճառական Հաջի Մուլլա Մուհամեդ Հուսեյն Խանը ցանկություն էր հայտնել անմիջական հարաբերություններ հաստատել Տեր-Մկրտիչև եղբայրների հետ, նպատակ ունենալով նրանց միջոցով ստանալ ռուսական մանուֆակտուրա, շաքար, թորած նավթ և թուզե իրեր: Բիրջանդի մեկ այլ վաճառ-

ռական՝ Ազա Սեյիդ Հուսեինն արդեն առևտրական կապեր ունեւր Մաշհադում վերոհիշյալ առևտրական տան ներկայացուցիչ Մելքումովի հետ և նրա միջոցով ստացվող ռուսական ապրանքների մի մասն այնուհետև առաքում էր Հերաթ և Սիսթան³¹։

Ռուսական առևտրի ընդլայնումը երկրի հարավ-արևելքում և կենտրոնական շրջաններում շոշափելի վնաս էր հասցնում Անգլիայի առևտրատնտեսական շահերին։ Ավելին, հայ առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչների հայտընվելն Իրանի վերոհիշյալ շրջանների տարբեր քաղաքներում, անգլիացիների կողմից գիտվում էր որպես Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության ուժեղացման նախանշան։ Իրավացիորեն հայ վաճառականներին համարելով Իրանում ռուսական շահերի գլխավոր ներկայացուցիչներ, անգլիացիներն ամեն կերպ խոչընդոտում էին նրանց առևտրական գործունեության հետագա ընդլայնումը՝ հատկապես իրենց տնտեսական ազդեցության ոլորտում։

Միանգամայն բնորոշ է հետևյալ փաստը։ Սկսած 1887 թվականից Քիրմանի նահանգից բուսախեժ էին արտահանում։ Սկզբնական շրջանում այն Բանդար Աբբասի վրայով արտահանվում էր Հնդկաստան։ Հետագայում լավագույն տեսակներն ուղարկվում էին Շիրազ, որտեղից արտահանվում էին Անգլիա, իսկ մնացած մասն առաքվում էր նախկին էին Անգլիա, իսկ մնացած մասն առաքվում էր նախկին Ռուսաստան։ 1898 թվականին «Արզումանով եղբայրներ» հայկական առևտրական ընկերություն իր բաժանմունքը բացեց Քիրմանի նահանգի Ռաֆսանջանի օկրուգի Բահրամարադ քաղաքում և սկսեց բուսախեժ արտահանել Ռուսաստան, ընդ որում տարեկան արտահանում էր 20 հազար փթից ոչ փափուկ³²։ Օրինակ, 1904 թվականին Արզումանովների լիազորների միջոցով գնվել և Ռուսաստան էր արտահանվել 150.100 թավրիզի ման բուսախեժ, որի ընդհանուր արժեքը կազմել էր 120.000 թուման (27.272 փութ՝ մոտ 180.000 ռուբլի)³³։

Վերոհիշյալ առևտրական տունը բացի բուսախեժից Ռուսաստան էր արտահանում նաև բամբակ։ Օրինակ, Սպահանում, որտեղից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան

140.000 փութ բամբակ, հիմնական արտահանող ընկերությունները՝ Արզումանովները, Ադամ Օսերը և Պրոխորովյան Մանուֆակտուրան էին, ընդ որում նրանցից միայն Արզումանովներն ունեին հիդրավլիկ մամլիչ³⁴:

Որինաչափ է, որ բրիտանական հյուպատոսությունը թշնամաբար ընդունեց Արզումանովների առևտրական տան լաժանմունքի բացումը Քիրմանում և սկսեց բոլոր միջոցներով խոչընդոտել նրանց առևտրական գործունեության ընդլայնումը: Առևտրական տան դրությունը ծանրանում էր նաև նրանով, որ մինչև 1904 թվականը Քիրմանում չկար ուսական հյուպատոսություն և նրանք որևէ մեկից օժանդակություն չէին ստանում: Ինժեներ Մատիսենի խոսքերով «...նրանք (Արզումանովները—Ս. Ս.) անգլիական հյուպատոսի աչքի փուշն էին, չէ որ այդ երկու հայերն արդեն ներկայացնում են ուսական ազդեցությունը...»³⁵:

Ինչպես հայ, այնպես էլ ընդհանուր առմամբ, իրանական բուրժուազիայի արտաքին առևտրական գործունեության բնորոշ առանձնահատկությունը մասնագիտացման բացակայությունն էր, ինչը պայմանավորված էր Իրանի սոցիալա-տնտեսական դարգացման չափահատկությամբ: Իրանական շուկայի սահմանափակ հնարավորությունը, բնակչության հիմնական մասի ցածր գնողունակությունը, դրամական հիմնական միավորի՝ դռանի անկայունությունը, թելադրում էին միաժամանակ և արտահանմամբ, և ներմուծմամբ զբաղվելու անհրաժեշտությունը: Առևտրական խոշոր տները և ընկերությունները, որպես կանոն, արտահանում և ներմուծում էին ոչ թե մեկ, այլ մի քանի տեսակ ապրանք:

«Ընդհանրապես Պարսկաստանում չենք նկատում մասնագիտացում նույն ապրանքի առևտրում: Ընդհակառակը, նկատվում է ինչպես արտահանվող, այնպես էլ ներմուծվող ապրանքների առևտրի ունիվերսալիզմ»,—նշում է Մ. Սեն-ջաբրի³⁶:

Նման ունիվերսալիզմն, ինչպես նշվեց, բնորոշ էր նաև հայ բուրժուազիային: Ռուսական և իրանական շուկաների առանձնահատկությունների, տեղական բնակչության պա-

հանջմունքների հիանալի իմացության շնորհիվ, հայ վաճառականներն արագորեն արձագանքում էին տեղական շուկաներում պահանջարկի փոփոխություններին և կազմակերպում էին այս կամ այն ապրանքի արտահանումը կամ ներմուծումը: Միևնույն ժամանակ, ներկա աշխատության մեջ կատարված վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ կրկար տարիների ընթացքում հայկական խոշոր առևտրական տները և ընկերությունները մասնագիտացել էին որոշակի տեսակի ապրանքների արտահանման և ներմուծման մեջ: Ուշագրավ է նաև այն, որ նրանց առևտրական շրջանառության մեջ սովորաբար գերակշռում էր իրանական գյուղատնտեսական հումքի արտահանումը:

XIX դարի վերջից իրանի արտահանման հիմնական ճյուղը դառնում է բամբակը, որի ավելի քան 95 տոկոսն առաքվում էր Ռուսաստան: Հայ առևտրական բուրժուազիան վճռորոշ դիրքեր էր գրավում արտահանման այս բնագավառում: Թվական տվյալների բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս ճշգրտությամբ որոշել նրա տեսակարար թվուն այդ ապրանքի արտահանման գործում, սակայն ժակշիռն այդ ապրանքի արտահանման գործում, սակայն ժամանակակիցների միահամուռ վկայությամբ իրանական բամբակի արտահանումը գտնվում էր գերազանցապես հայերի բաժինը: Մեր տրամադրության տակ եղած աղբատիկ թվաձեռքում: Մեր տրամադրության տակ եղած աղբատիկ թվական տվյալները ևս այդ են վկայում: Օրինակ, 1892 թվականին Սարգևարից Ռուսաստան էր արտահանվել 105.000 կուլթ բամբակ՝ 1.679.000 ղոան ընդհանուր արժեքով, որից 67.500 փութը կամ արժեքային առումով 1.080.000 ղոանը բաժին էր ընկնում հայ վաճառականներին³⁷:

Բենգեբեի տվյալներով հայ վաճառականները Շահրուդից Ռուսաստան էին արտահանում տարեկան 92 հազար փութ բամբակ 460.000 ղուբլի ընդհանուր գումարով: Եթե նկատի ունենանք, որ այդ քաղաքից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան ընդամենը 597.500 ղուբլու բամբակ³⁸, ապա հայ վաճառականների տեսակարար կշիռն ընդհանուր արտահանման մեջ կազմում էր ավելի քան 75 տոկոս:

Բամբակի արտադրութեան մշուս կարևոր կենտրոնը Նիշաբուրն էր, որտեղից Ռուսաստան էր արտահանւում տարեկան 120.000 փութ բամբակ 4,2 մլն. ղռան ընդհանուր գումարով³⁹։ Նիշաբուրի բամբակի հիմնական արտահանողներն էին «Տեր-Մկրտիչե եղբայրներ», «Հախսնադարյանց, Աբիշանց և Ընկ.» , «Խալափյանց և Ընկ.» առևտրական տները և Պոզնանսկու բաժնետիրական ընկերութիւնը, որոնք Նիշաբուրում ունեին բամբակազտիչ գործարաններ։ Բացի նրանցից, բամբակի արտահանմամբ զբաղւում էին նաև ուրիշ հայ վաճառականներ, ինչպես, օրինակ, «Ղահրամանյանց, Մեհրարյանց և Ընկ.» ընկերութիւնը, Դանիելյանցը, Ադամյանցը և ուրիշներ։

Բանդար Գյաղում բամբակի ողջ առևտուրը կենտրոնացած էր «Բեգլարյանց և Կարապետյանց» և «Նաւիբյանց և Տեր-Պետրոսյանց» առևտրական ընկերութիւնների ձեռքում⁴⁰։ Նշված վայրում բամբակի առևտրին մասնակցում էր նաև Թումանյանց եղբայրների առևտրական տունը։

Ամփոփելով վերոհիշյալ փաստերը, կարելի է եզրակացնել, որ իրանական բամբակի արտահանման շուրջ 70 տոկոսը գտնւում էր հայ վաճառականների ձեռքում։

Նրկար տարիների ընթացքում Իրանում գործում էր բամբակի հետ կապված առևտրական գործարքների լավ մշակված կայուն ձև։ Սովորաբար այդ գործարքները կընթելում էին հումքը հավաքելուց դեռ շատ առաջ։ Խոշոր վաճառականներն ունեին իրենց միջնորդները՝ հիմնականում պաքսիկներ, որոնք շրջում էին գյուղերում և որպես կանխավճար խոշոր գումարներ էին բաժանում արտադրողներին։ Կանխավճարը տրամադրվում էր ոչ միայն դրամով, այլև ներմուծված ապրանքներով՝ շաքարով, թեյով, ալյուրով, լուցկիով և այլ ապրանքներով⁴¹։

Խորասանում բամբակի դիմաց կնքվող գործարքներից, որոնք հայտնի էին «սալֆ» անունով, առանձնապես տարածված էին երկուսը. 1. տրամադրված վարկի դիմաց վերցնում էին 12—15 տոկոս, իսկ բամբակը հաշվում էին այն գնով, ինչով այն գնանշվել էր պայմանագրի ժամանակ, 2. կան-

տահանողները Ավետիք և Կարապետ Արզումանյանցները, Հասրաթյանցները, Զհանգիր Գուլոյանցը, Զհանգիր Հարությունյանցը, Բուդաղյանց եղբայրները, Զարգարյանցը, Մանասերյանցը, Մեշադի Ալի Բեկ Երևանցին և «Զոհրաբյանց և Սուլխանյան» ընկերությունն էին⁴⁵:

Մարաղայի, Բինարի, Միանդոբարի շրջաններից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան 500.000 փութ շոր միրգ, ինչպես նաև 120.000 փութ նուշ և ընկույզ: Ամբողջ առևտուրը կենտրոնացած էր հայ վաճառականների ձեռքում, որոնցից հատկապես զգալի շրջանառություն էին իրականացնում Թումանյանց և Բուդաղյանց եղբայրները, Աֆթանդիլյանները, Զանյանը, Մանասերյանը, Տեր-Հակոբյանը, Արզումանյանը, ինչպես նաև «Զոհրաբյանց և Սուլխանյան» և «Արարատ» ընկերությունները⁴⁶:

Խորասանում ևս շոր մրգի հիմնական արտահանողները հայ վաճառականներն էին: Որպես ապացույց բավական է բերել մի քանի փաստ: 1892 թվականին Սարգևարից Ռուսաստան էր արտահանվել 246.000 դոանի՝ 22.000 փութ, շոր միրգ, որից հայ վաճառականներին բաժին էր ընկնում 240.000 դոանը⁴⁷:

Նրանք շոր միրգ էին արտահանում ոչ միայն Շահրուդից, Սարգևարից, Ղուշանից, այլև այնպիսի հեռավոր շրջաններից, ինչպիսին էր Թուրշիզը: 1895 թվականին հայ վաճառականներն այդ շրջանից Ռուսաստան էին արտահանել 10 հազար թումանի քիշմիշ և 15 հազար թումանի այլ տեսակների շոր միրգ⁴⁸: Սակայն հետագայում, տեղում շոր մրգի գնի բարձրացման հետևանքով Թուրշիզից այդ ապրանքի արտահանումն այլևս շահավետ չէր:

Հայկական որոշ առևտրական ընկերություններ մասնագիտացել էին շոր մրգի արտահանման մեջ: Օրինակ, Թումանյանց եղբայրների առևտրական տունը XIX դարի վերջերին Ռուսաստան էր արտահանում տարեկան ավելի քան 1 մլն. ռուբլու ապրանք⁴⁹, որից շուրջ 300.000 ռուբլին կազմում էր շոր մրգի արտահանումը⁵⁰:

Վաղուց ի վեր հայ վաճառականները կարևոր դեր էին խաղում իրանական մետաքսի արտահանման գործում: XVII դարի կեսերից Արևելա-Հնդկական ընկերության հետ սուր մրցակցության հետևանքով մետաքսի արտահանումն ամբողջովին կենտրոնացավ նոր ջուղայեցի հայ վաճառականների ձեռքում⁵¹: Այս շրջանում մետաքսը Եվրոպա էր արտահանվում հիմնականում Օսմանյան կայսրության վրա-յով: XVII դարի երկրորդ կեսին ռուսական պետությունը ղգալի ջանքեր գործադրեց իրանական մետաքսի արտահանումը Վոլգա-Կասպյան տարանցիկ ուղի փոխադրելու համար: Այդ փորձերը մեծ արդյունք չտվեցին, սակայն հատկանշական է այն, որ XVII դարի վերջին և XVIII դարի ընթացքում այդ ճանապարհով իրանական մետաքսի տարանցիկ առևտուրն ամբողջությամբ կապված էր հայ վաճառականների գործունեության հետ:

Մինչև XIX դարի կեսերը մետաքսը իրանական արտահանման հիմնական ճյուղն էր: Սակայն ինչպես արդեն նշվել է, 1864 թվականին շերամաբուծության մեջ սկսվեց երկա-րատե ճգնաժամ, որը հաղթահարվեց միայն 90-ական թվա-կանների սկզբին: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ XIX դարի վերջից իրանից արտահանվում էր ոչ թե պատրաստի մե-տաքսը, առավել ևս մետաքսյա գործվածքները, այլ մետաք-սաբուծողը: Դա իրանի արտաքին առևտրում տեղի ունեցած զգալի կառուցվածքային փոփոխությունների վառ ապացույցն էր:

90-ական թվականների սկզբից Գիլանում հաստատվել էր կայուն սկզբունք՝ «ումից շերամասերմը—նրան էլ մե-տաքսաբուծողը»: Ձրանախական, հունական և հայկական առևտրական տները շերամի սերմ էին մատակարարում մե-տաքս արտադրողներին, սակայն պայմանով, որ վերջիններս բուծող վաճառեն բացառապես նրանց, ումից ստացել էին սերմը: Մետաքսի խոշոր գնորդների շարքում զգալի թվով մերձ: Մետաքսի խոշոր գնորդների թումանյանց եղ-հայեր կային: Օրինակ, 1905 թվականին թումանյանց եղ-բայրների առևտրական տունը հույն խալիկառսի հետ միա-

սին Գիլանում գնել էր 27.000 բաթման մետաքսաբոժոժ, որն այդ տարվա խոշորագույն գործարքներից էր⁵²:

«Հայերը և պարսիկները (շատերը ռուսահայտակ) ալեի ու ալեի են ներթափանցում մետաքսաբոժոժի գնման բնագավառ և աստիճանաբար դուրս են մղում Գիլանում այդ գործի նախկին հիմնադիրներին՝ հույներին և եվրոպացիներին», — նշում է Գիլանում ռուսական հյուպատոս Ա. Շտրիտերը⁵³:

1906 թվականին հայ վաճառականները Գիլանում գնել էին ընդհանուր առմամբ 95 հազար բաթման մետաքսաբոժոժ (ադ. 3):

Ա Ղ Յ Ո Ս Ա Կ 3

Հայ վաճառականների կողմից մետաքսաբոժոժի գնումները Գիլանում 1906 թ. 54

	Ընկերությունը	Գնման վայրը	Քանակը բաթմաններ
1	Պապադուպոլո և Թումանյանց	Խաշտ	24.000
2	Պինատտի և Դալստյան	»	5.000
3	Ասլանյանց եղբայրներ	»	9.000
4	Զարաֆյանց	»	7.000
5	Խորտանյանց	»	8.000
6	Տեր-Սարգսյանց	»	11.000
7	Պարոնյանց	»	4.000
8	Տեր-Օհանով	»	4.000
9	Պապադուպոլո և Թումանյանց	Լահիշան	10.000
10	Թումանյանց եղբայրներ	Էնդելի	7.000
11	Ավագ Ալավերդով	»	6.500

Հայ վաճառականները մետաքսաբոժոժ էին գնում նաև Իրանի այլ շրջաններում: Բանդար Գյազում, օրինակ, «Բեգլարյանց և Կարապետյանց», «Նասիրյանց և Տեր-Պետրոսյանց» առևտրական ընկերություններն, ինչպես նաև Թումանյանց եղբայրները տարեկան գնում էին 1000—2000 փութ մետաքսաբոժոժ⁵⁵:

Իրանական մետաքսի արտահանմանը մասնակցում էին ոչ միայն իրանահպատակ և ռուսահպատակ հայ վաճառականները, այլև Մարսելի հայկական առևտրական ընկերությունները, ինչպես օրինակ, Սիմոն Միրզայանցը, Թուրաբյանը և ուրիշներ⁵⁶:

Իրանում գնված մետաքսաբոժոժը Ռուսաստանի վրայով արտահանվում էր Արևմտյան Եվրոպա՝ հիմնականում Ֆրանսիա: Դա բացատրվում էր նրանով, որ Ռուսաստանի մետաքսի արդյունաբերությունն աշխատում էր բացառապես տեղական հումքի հիման վրա:

Արտահանման կարևոր ճյուղերից էր բուրդը, որի առևտուրը էներտոնացած էր հիմնականում Սարգևարում: Այստեղ հայ վաճառականները գնում էին ոչ միայն խորասանի, այլև աֆղանական բուրդ: 1892 թվականին Սարգևարից Ռուսաստան էր արտահանվել 114.000 փութ բուրդ, որի կեսից ավելին բաժին էր ընկնում հայ վաճառականներին⁵⁷:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Իրանից արտահանվող բուրդն ամբողջությամբ չէր մնում Ռուսաստանում: Որոշ քանակությոն այնուհետև վերաարտահանվում էր Արևմտյան Եվրոպա: Զ. Քերդոնի տվյալներով, հայ վաճառականները Սարգևարից Ռուսաստան էին արտահանում տարեկան 10—12 հազար հակ բուրդ, որի զգալի մասը վերաառաքվում էր Անգլիայ⁵⁸:

Հյուսիսարևելյան Իրանից արտահանվում էր նաև մորթիներ: Այն գնվում էր հիմնականում Աֆղանստանում և ընդին քանակությամբ խորասանում: Այսպես, Մեհրաբյանցը, Ղահրամանյանցը, Խալափյանցը և ուրիշներ նիշարուրից Ռուսաստան էին արտահանում տարեկան մոտ 162.000 զոանի աչժի և ոչխարի կաշի և մոտ 100.000 զոանի աղվեսի և կղաքիտի մորթի⁵⁹:

1909 թվականին իրանական կառավարությունը պայմանագիր կնքեց Աղա Սեթ Ներսեսովի հետ, որով վերջինիս տրվում էր Իրանից գառան մորթու արտահանման մենաշնորհ իրավունք: Ներսեսովն իր հերթին այդ իրավունքը զիջեց «Ալիե Էլբայրներ» առևտրական տանը⁶⁰: Սակայն նրանք եր-

կար շօգտվեցին այդ իրավունքից, քանի որ Ռուսաստանի առևտրական շրջանների դժգոհության պատճառով պայմանագիրը չեղյալ հայտարարվեց:

Հայ առևտրական բուրժուազիան լավատեղյակ էր ռուսական շուկայի պահանջմունքներին և Ռուսաստան էր արտահանում ոչ միայն իրանական, այլև ուրիշ երկրների արտադրության ապրանքներ: Լ. Արտամոնովի վկայությամբ, հայ վաճառականները 1891 թվականին Ղուշանի վրայով Աշխաբադ էին արտահանել 400 բռնակտոր (յուրաքանչյուրը 5,5 փութ քաշով)՝ 16 հազար թուման ընդհանուր արժողությամբ, անգլիական մանուֆակտուրա և 130 հազար թուման արժողությամբ՝ 2000 հակ (յուրաքանչյուրը 8 փութ), հնդկական թեյ⁶¹, Աշխաբադից այդ ապրանքն առաքվում էր Բուխարա և Սամարղանդ, իսկ տեղում մնում էր շնչին մասը: Ռուս աստիճանավորների վկայությամբ, հայ վաճառականները զբաղվում էին նաև այդ ապրանքների մաքսանենդ առևտրով⁶²:

Իրանական արտահանման ևս մեկ բնագավառ՝ ձկնամթերքների արտահանումը գտնվում էր հայերի ձեռքում: Կապից ծովի հարավային ափին ձկնորսության մենաշնորհ իրավունքը պատկանում էր Լիանոզուներին, ինչի մասին կիսովի ավելի ուշ:

Հայ բուրժուազիան կարևոր դեր էր խաղում ոչ միայն իրանական գյուղատնտեսական հումքի արտահանման բնագավառում: Նա բավականին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել նաև արտասահմանյան, հատկապես ռուսական արդյունաբերական ապրանքների ներմուծման ուղղությամբ: Վերևում արդեն հիշատակվեց Թավրիզ ռուսական շաքարի ներմուծման առաջին փորձի մասին: Հետագայում հայ, ինչպես նաև մահմեդական վաճառականների ջանքերով ռուսական շաքարն աստիճանաբար նվաճեց Իրանի հյուսիսային շրջանների շուկան: 1909/10 տնտեսական տարում իրանական Ադրբեջան ներմուծված 16.775.761 ղոան արժողությամբ շաքարից Ռուսաստանին բաժին էր բնկնում 16.771.336 ղոանը⁶³:

Չնայած XIX դարի վերջից ռուսական շաքարի ներմուծման դործում ուժեղանում էր մահմեդական վաճառականների մրցակցությունը, այնուամենայնիվ հայ բուրժուազիան ներմուծման այդ բնագավառում պահպանում էր որոշակի դիրքեր: Օրինակ, Ուրմիայում, որտեղ ռուսական շաքարի ներմուծումը կազմում էր մոտ 1 մլն. ռուբլի, այդ ապրանքի մեծաքանակ վաճառքը գտնվում էր հիմնականում պարսիկ և հայ վաճառականների ձեռքում⁶⁴:

Շատ հաճախ հայ վաճառականները համաձայնության մեջ էին մտնում ռուսական այս կամ այն գործարանատիրոջ հետ և միջնորդի դեր խաղում ռուսական արդյունաբերության և իրանական շուկայի միջև: Օրինակ, Գնիվենի շաքարի գործարանի լիազոր անձը թիֆլիսցի առաջին գիլդիայի վաճառական Կարապետ Մուխաֆովն էր: 1897 թվականին նա Զուղայի վրայով Իրան էր արտահանել վերոհիշյալ գործարանին պատկանող 13.879 փութ 32 ֆունտ շաքար⁶⁵:

Հայ վաճառականներից շատերը հատուկ պահեստներ ունեին շաքարը պահելու համար: Թումանյանց եղբայրների էնդելիում գտնվող պահեստը տեղավորում էր 100 վագոն շաքար, Սարուխանով եղբայրներինը՝ 50 վագոն: Այստեղ պահվում էր ինչպես վերոհիշյալ ընկերություններին, այնպես էլ մյուս ներմուծողներին պատկանող շաքարը, որի համար համապատասխան վարձ էր գանձվում՝ մեկ կոպեկ փթի դիմաց⁶⁶:

Եթե իրանական Ադրբեջանում, Գիլանում և Մազանդարանում Մարսելի շաքարը երկար ժամանակ մրցում էր ռուսականի հետ, ապա հյուսիսարևելյան Իրանի շուկայում անդրկովկասյան տարանցիկ ուղու փակումից անմիջապես հետո անբաժանելիորեն տիրապետում էր վերջինս: Հայ վաճառականները, որոնք մինչև 1883 թվականը ներմուծում էին բացառապես Մարսելի շաքար, վերակողմնորոշվեցին դեպի ռուսական արդյունաբերություն և դարձան ռուսական շաքարի գլխավոր ներմուծողները: 1891 թվականին Բանդար Գյադի վրայով Շահրուդ ներմուծված 35 հազար փութ ռուսական շաքարից 20 հազարը բաժին էր ընկնում Դավիթ Գրիգորյան-

ցի, Ալեքսանդր Օսիպովի, Խաչար Թամրիզովի և Փանյանցի առևտրական գրասենյակներին⁶⁷:

Նույն թվականին Սարգևարի առևտրական գրասենյակները (11-ից 9-ը հայկական էին) Աշխաբադի վրայով ներմուծել էին 16 հազար փութ շաքար: Բացի այդ, Տեր-Պետրոսովը, Յուզբաշևը և Ադամովը Բանդար Գյազի վրայով ներմուծել էին ևս 10 հազար փութ⁶⁸:

Բենդերեի տվյալներով, Շահրուդի 7 հայ վաճառականների առևտրական շրջանառությունն այս ապրանքի գծով կազմում էր 130.000 փութ կամ մոտ 390.000 ռուբլի⁶⁹:

Սակայն հետազայում մահմեդական վաճառականության ուժեղացող մրցակցության հետևանքով հայ բուրժուազիայի տնտեսաբար կշիռը ռուսական շաքարի ներմուծման մեջ աստիճանաբար նվազում է: Օրինակ, 1909/10 տնտեսական տարում Մաշհադ ներմուծված 337.250 ռուբ. շաքարից հայ վաճառականներին բաժին էր ընկնում ընդամենը 120.000 ռուբլին⁷⁰:

XIX դարի վերջից արագորեն ավելանում է ռուսական մանուֆակտուրայի ներմուծումը, որը պայմանավորված էր Ռուսաստանում տեքստիլ արդյունաբերության բուռն զարգացմամբ: Այս բնագավառում նկատվում էր ավելի որոշակի մասնագիտացում: Խորասանում գործող հայկական առևտրական տներից և ընկերություններից շատ քչերն էին ըզբաղվում ռուսական մանուֆակտուրայի ներմուծմամբ, բայց, որպես կանոն, նրանք զգալի առևտրական շրջանառություն ունեին: Սարգևարի յոթ ռուսահպատակ հայ վաճառականներից միայն «Ղուլջանց և ընկ.» առևտրական տունն էր զբաղվում ռուսական կտորեղենի առևտրով: Վերոհիշյալ ընկերության ներկայացուցիչները Սարգևար էին ներմուծում տարեկան 100.000 ռուբլի արժողությամբ ռուսական մանուֆակտուրա⁷¹:

Նույն Ղուլջանցը և վաճառական Եղիազարյանցը Շահրուդ էին ներմուծում տարեկան համապատասխանաբար 3300 փութ (մոտ 100.000 ռուբլու) և 4.400 փութ (մոտ 130.000 ռուբլու) ռուսական մանուֆակտուրա⁷²:

Անցյալ դարի վերջից հյուսիսարևելյան իրանում հան-
դես են գալիս հայկական առաջին խոշոր առևտրական ըն-
կերությունները, որոնք հաստատվելով Աշխաբադում սկսում
են կարևոր դեր խաղալ խորասանի առևտրում: Օրինակ,
1908/09 տնտեսական տարում Մաշհադ ներմուծված 9000
հակ ուսական բամբակյա մանուֆակտուրայի ավելի քան
1/3-ը՝ 3.500 փութը, բաժին էր ընկնում «Տեր-Մկրտիչև եղ-
բայրներ» և «Տեր-Սարգսյանց, Արուտչև և Գևորգյանց»
առևտրական տներին⁷³:

Դրանցից առաջինը խոշոր վարկեր էր ստանում Մոս-
կվայի և Աշխաբադի բանկերից և համաձայնության մեջ էր
մտնում ուսական արգյունաբերողների հետ: Զգալի խրա-
մանում ուսական արգյունաբերողների հետ: Զգալի խրա-
խուսադրամ ստանալով մաքսատուրքերի վերադարձման
ձևով, առևտրական տունը հնարավորություն ուներ կտորե-
ղներ վաճառել ցածր գներով և հաջողությամբ մրցել տեղա-
կան վաճառականների հետ (մաքսատուրքերը վերադարձվում
էին միայն ուսահպատակ վաճառականներին): Աշխաբա-
դում աշխատելու 30 տարիների ընթացքում Տեր-Մկրտիչև
եղբայրները ուսական կտորեղենի արտահանումից շուրջ
2 մլն. ուրլու շահույթ էին ստացել⁷⁴:

Եթե հյուսիսարևելյան իրանի շուկայում ուսական մա-
նուֆակտուրան հաջողությամբ մրցում էր անղլիականի հետ,
պալա նույնը չի կարելի ասել իրանի հյուսիսարևմտյան շր-
ջանների մասին: Այստեղ երկար տարիներ կատաղի պայ-
քար էր գնում ուսական, անղլիական, գերմանական և ավ-
ստրիական արտադրության գործվածքների միջև: Այն հատ-
կապես սրվեց միջազգային փոստային համաձայնությանը
Ռուսաստանի միացումից հետո: Դրա հետևանքով Գերմա-
նիայից, Ավստրիայից և այլ երկրներից Ռուսաստանի վրա-
յով մեծ թվով փոքրածավալ փոստային ծանրոցներ՝ հիմնա-
կանում կտորեղեն և անձնապիտո առարկաներ էին ուղարկ-
վում իրան: Այն վաճառականները, որոնք ուսական կտորե-
ղեն էին ներմուծում իրանի հյուսիս-արևմուտք՝ ստիպված
էին ցուցաբերել ձեռներեցություն, տեղական շուկայի գերա-
զանց իմացություն և նրա պահանջներին արագորեն հարմար-

վելու կարողություն: Հենց այդ հատկանիշների շնորհիվ էլ հայ վաճառականները նշանակալի առևտրական շրջանառություն էին իրականացնում: Ռուսական մանուֆակտուրայի խոշորագույն ներմուծողները՝ Ավագյանցները, Նազարբեկովները, Բուզադյանցները, Ժամհարովը և մյուսները գործում էին այն նույն եղանակներով, ինչ Տեր-Մկրտիչևները հյուսիսարևելքում: Հատկանշական է, որ բոլոր հայ վաճառականները զբաղվում էին հիմնականում մեծածախ առևտրով, սովորաբար կտորեղենը բաց թողնելով ապառիկ: Օրինակ, Ավագյանց եղբայրները Թավրիզում, Սուլմաստում, Ուրմիայում և Մարաղայում վաճառում էին տարեկան շուրջ 400.000 ռուբլու ռուսական մանուֆակտուրա⁷⁵: Զբաղարարվելով դրանով, նրանք պատրաստակամություն էին հայտնել ընդլայնել իրենց առևտրական գործունեությունը և գործարար կապեր հաստատել Ահաբի, Սերաբի, Արգաբիլի, Միանդոաբի, Բինաբի, Սուլդուղի, Սոուջբուլաղի, Բանի, Սակիզի, Զենջանի, Համադանի, Քերմանշահի և Մակվի մեծածախ վաճառականների հետ, նպատակ ունենալով այդ շրջաններում վաճառել 200.000—250.000 ռուբլու կտորեղեն⁷⁶:

Հայ վաճառականները մշտապես ընդլայնում էին իրենց առևտրական գործառնություն շրջանակները: Օրինակ, Ս. Ժամհարովը, որը ռուսական կտորեղենի նշանակալի առևտուր էր վարում Թավրիզում, նոր բաժանմունք էր բացել Սոուջբուլաղում, «...որն անմիջապես իր վրա հրավիրեց Սոուջբուլաղի շրջանի վաճառականների ուշադրությունը»⁷⁷:

Այդ մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ շնայած վաճառքի շրջանն արդեն անցել էր, Ժամհարովը մեկ շաբաթում վաճառեց մոտ 70 հակ (մոտավորապես 400 փութ) տարբեր տեսակի գործվածք⁷⁸:

Հայ վաճառականները ռուսական մանուֆակտուրայի սոսկական ներմուծողներ չէին: Հիանալի իմանալով տեղական շուկայի պահանջմունքները, նրանք ձգտում էին հասնել այն բանին, որ դրանք համապատասխանեն տեղական բնակչության ճաշակին և գնողունակությանը: Միանգամայն օրինաչափ է, որ նրանք դիմում էին Մոսկվայի և Լոձի ֆաբրի-

կատերերին, խնդրելով արտագրել հվրոպական օրինակներին մոտ և իրանական շուկայում լայն պահանջարկ վայելող գործվածքներ: Միայն այս ձևով կարելի էր դիմանալ արևմտահվրոպական արտագրության մանուֆակտուրային իրերի մրցակցությանը:

«Այդ հնարքի շնորհիվ, — գրում է Ա. Միլլերը, — արտասահմանյան մանուֆակտուրայի որոշ տեսակներ՝ գերազանցապես գերմանական և ավստրիական, լիովին անհետացել են վաճառքից»⁷⁹:

Երկար տարիների ընթացքում իրանական շուկայում անբաժանելիորեն գերշխում էին ավստրիական և գերմանական բրդյա գործվածքները: Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարության գործակալ է. Գրուբեի վկայությամբ, ավստրիական բրդյա գործվածքները իրանում տարածվում էին բացառապես հայ վաճառականների միջոցով⁸⁰: Նրանք, որպես կանոն, ուղղակի կապեր ունեին Վիեննայի հետ և նախապես պատվիրում էին իրենց անհրաժեշտ ապրանքը: Տեղին է նշել, որ բրդյա գործվածքների ներմուծմամբ Ավստրիան առաջին տեղն էր զբաղում իրանի արտաքին առևտրում և գերազանցում էր մյուս բոլոր երկրների ներմուծումը միասին վերցրած:

Բացի ավստրիականից, հայ վաճառականները ներմուծում էին նաև գերմանական բրդյա գործվածքներ: Թեհրանում այդ ապրանքի անմիջական գնորդները Գասպար Տեր-Մեկբումոսովը, Բաղդասար Ավագյանցը և Հովսեփ Բաբայանցն էին, որոնցից առաջին երկուսը կտրեղեններ ստանում էին Տրապիզոնից՝ Ռավրիդ ճանապարհով, իսկ վերջինը՝ Մուհամեդալի վրայով⁸¹:

XIX դարի վերջին հայ վաճառականների կողմից ռուսական բրդյա գործվածքների ներմուծման մի քանի անհատիկ փորձերից հետո այն կարծիքը հաստատվեց, որ դրանք շող փորձերից հետո այն կարող մրցել ավստրիական և գերմանական շուկայում չեն կարող մրցել արևելյան ապրանքների հետ: Սակայն այստեղ մանական նույնատիպ ապրանքների նախանձելի գործևս հայ վաճառականները ցուցաբերեցին նախանձելի իմանականություն և տեղական շուկայի պահանջարկների իման

ցություն: 1903 թվականին Լոձի ֆաբրիկաների արտադրած բրդյա գործվածքների ներմուծման բավականին հաջող փորձ կատարեց Ռաֆայել Թադևոսյանցը, որը մինչ այդ երկար տարիներ զբաղվում էր ավստրիական գործվածքների ներմուծմամբ: Նա համաձայնության մեջ մտավ ռուսական Հաշվավարկային բանկի հետ և 60 հազար ռուբլու վարկ ստացավ: Այնուհետև, նախապես եղավ Վիեննայում և այնտեղից Իրանում մեծ պահանջարկ վայելող բրդյա իրերի նմուշներով մեկնեց Լոձ: Տեղի ֆաբրիկատերերը դրանց հիման վրա պատրաստեցին համապատասխան գործվածքներ, որոնք ուղարկվեցին Իրան: 1903 թվականին Ռ. Թադևոսյանցը Լոձից Իրան ներմուծեց շուրջ 85 հակ՝ մոտ 40 հազար ռուբլու բրդյա իրեր⁸²:

Հաշվավարկային բանկի ծառայող Բ. Ատամանովի վկայությամբ, Ռ. Թադևոսյանցի ժամանումը Թեհրան ցնցող տպավորություն թողեց տեղի շուկայում: Դեռևս չստացված ապրանքի կեսից ավելին վաճառվեց ըստ նմուշների: Սակայն տեղի վաճառականներին ամենից շատ զարմացրեց այն, որ Լոձի բրդյա գործվածքները զգալիորեն ավելի էժան էին, քան Վիեննայինը⁸³: Այդ հանգամանքը խիստ անհանդստացրեց հայ վաճառականներին, որոնք մեծ չափերով ավստրիական բրդյա գործվածք էին ներմուծում և վախենում էին նմանաօրյա ռուսական ապրանքների մրցակցության ուժեղացումից: Միևնույն ժամանակ Թադևոսյանցի փորձը ցույց տվեց, որ առևտրի հմուտ կազմակերպման դեպքում ռուսական բրդյա իրերը կարող են նվաճել իրանական շուկան: Պատահական չէ, որ հետագայում ներմուծման այս բնագավառում Ռուսաստանը սկսեց հաջողությամբ մրցել Ավստրիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ:

Բաբվում նավթարդյունաբերության զարգացմամբ զուգընթաց հաշվական առևտրական ընկերությունները և առանձին վաճառականներ սկսեցին Իրան ներմուծել թորած նավթ և այլ նավթամթերքներ, որոնք անհրաժեշտ էին ինչպես տեղական բնակչության պահանջարկը բավարարելու, այնպես էլ XIX դարի վերջից Իրանում հանդես եկած առաջին բամբակազտիչ

գործարանների կարիքները հոգալու համար: Օրինակ, 1915 թվականին վաճառական Հակոբյանցը Իրան էր ներմուծել 40 հազար փութ թորած նավթ: Ժամհարովը, որը Զուլայում նավթամթերքների մեծ պահեստարան ուներ, ներմուծել էր 50 հազար փութ թորած նավթ և 5 հազար փութ այլ նավթամթերքներ: Սուլխանյանց ընկերության լիազոր Հովհաննես Սուլխանյանցը Թավրիզ էր ներմուծում ամսական 3 հազար փութ, իսկ Բուզաղյանցի լիազոր Միխայիլովը՝ 4 հազար փութ թորած նավթ⁸⁴:

Սովորաբար հայ վաճառականները նավթամթերքներ էին ներմուծում Իրանի սահմանամերձ շրջանները: Նրանցից ոմանք նույնիսկ համաձայնության մեջ էին մտնում Բաքվի խոշոր նավթարդյունաբերողների հետ, նպատակ ունենալով իրենց մենաշնորհը դարձնել նավթի ներմուծումն Իրանի այս կամ այն շրջան: Օրինակ, ուսսահպատակ հայ վաճառական Օսիպյանցը պայմանագիր էր կնքել «Նոբել» ընկերության հետ, որի համաձայն վերջինս Աշխաբադից խորասան արտահանվող նավթը վաճառում էր միայն վերոհիշյալ վաճառականին⁸⁵: Բնականաբար, այդ գործարքի հետևանքով խորասանում նավթի դիրնը զգալիորեն բարձրացավ, իսկ ներմուծումը կրճատվեց: Այն խիստ զգոհություն առաջացրեց Սարգևարի վաճառականության շրջանում, որը մինչև պայմանագրի կնքումը բավականին շահավետ զնով ուսական նավթը վաճառում էր խորասանում, ինչպես նաև Եղդում, Քիրմանում և Քաշանում⁸⁶:

Վերջին հաշվով «Նոբել» ընկերությունը ստիպված էր զիջման գնալ և հայտարարել, որ համաձայնագրի ժամկետը լրանալուց հետո (պայմանագիրը կնքվել էր 1 տարով) այն չի վերանորոգվի:

Էնդելիում և Ռաշտում ուսական նավթի խոշորագույն ներմուծողներից մեկը Մ. Սարուխանովն էր: Նա մի քանի պահեստարաններ ուներ Էնդելիում և նավթը ներմուծում էր հատուկ այդ նպատակի համար պատվիրված նավերով: 1904 թվականին Սարուխանովը համաձայնության մեջ մտավ վաճառականներ Ալիևի և Ռամազանովի հետ, որի հետևան-

քով ստեղծվեց սինդիկատ: Վերջինս էնդելի էր ներմուծում տարեկան 800 հազար փութ թորած նավթ⁸⁷:

Սակայն շուտով հանդես եկավ նոր ներմուծող՝ Ֆախրա-
չին և պայքարը սրվեց: Սարուխանովը ստիպված էր նավթի
էժանացման նոր ուղիներ փնտրել: Այդ նպատակով նրա
լիազոր Աթաբեկովը դիմեց Ռուսաստանի ֆինանսների նա-
խարար Վիտտեին, խնդրելով թույլ տալ Բաթումի վրայով
առանց մաքսի Իրան ներմուծել 20 հազար փութ արտասահ-
մանյան թերթավոր երկաթ, որն անհրաժեշտ էր նավթի հա-
մար թիթեղամաններ պատրաստելու համար⁸⁸:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1905 թվականին նույնպի-
սի խնդրանքով Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարին էր
դիմել Իրանում լավ հայտնի Թումանյանց եղբայրների ա-
ռևտրական տան ներկայացուցիչ Սարգիս Թումանյանցը⁸⁹:
Դա առավել ևս հետաքրքիր է, որովհետև Թումանյանցները
մինչ այդ չէին զբաղվել նավթի ներմուծմամբ: Կարելի է են-
թադրել, որ Ֆախրաչինի կողմից անընդհատ ուժեղացող մրցակի-
ցությունը Սարուխանովին ստիպում էր գտնել նոր գործ-
ընկեր ի դեմս Թումանյանցի, մրցակիցներին շեղոթացնելու
և թորած նավթի ներմուծումն ամբողջովին իր ձեռքում
կենտրոնացնելու համար:

XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Իրանում գերիշխում
էր մանր և միջին առևտրական կապիտալը: Վաճառական-
ների ճնշող մեծամասնությունը սահմանափակ կապիտալ
ունեիր: Առևտրական խոշոր շրջանառություն իրականացնող
վաճառականներն ընդամենը մի քանի տասնյակ էին: Տեղի
վաճառականների ձեռքում զգալի դրամական միջոցների
կենտրոնացմանը խոչընդոտում էին իշխանությունների մըշ-
տական շարաշահումները, վաճառականների անձի և զուլփի
անձեռնմխելիության բացակայությունը, ինչպես նաև օտար-
երկրյա կապիտալի հակազդեցությունը: Հայ վաճառականու-
թյան շրջանում ևս գերակշռում էին մանր ու միջին առևտրա-
կանները: Սակայն անցյալ դարի վերջից հանդես են գալիս
հայկական առաջին խոշոր առևտրական ընկերությունները,
որոնք արդեն նշանակալի առևտուր էին վարում և կարևոր

դեր էին խաղում Իրանի արտաքին առևտրում: Այսպես, «Տեր-Մկրտիչ և եղբայրներ» առևտրական տունն իր բաժանմունքներն ուներ հյուսիսարևելյան Իրանի շատ շրջաններում՝ Մաշհադում, Շահրուդում, Սաբզևարում, Ղուշանում, Թուրքաթի-Հայդարիում և այլուր: Նրա առևտրական գործառնությունները ներառնում էին նաև Սիսթանը և Աֆղանստանը: Ընկերությունը զբաղվում էր հիմնականում ռուսական մանուֆակտուրայի, շաքարի ներմուծմամբ և իրանական բամբակի ու բրդի արտահանմամբ: Արդեն անցյալ դարի վերջին ընկերության տարեկան առևտրական շրջանառությունը հասնում էր 800.000 ռուբլու⁹⁰:

Մոտավորապես նույնպիսին էր վաճառական Ասլանյանցի առևտրական շրջանառությունը, որը ներմուծում էր ռուսական շաքար և Ռուսաստան էր արտահանում գառան մորթի և չոր միրգ⁹¹:

Արագոթեն աճում էր Արզումանով եղբայրների առևտրական շրջանառությունը, շնայած նրանք Իրանում սկսել էին գործել միայն XIX դարի վերջից: Այս առևտրական տունը ներկայացուցիչներ ուներ Սպահանում, Թեհրանում, Ռաֆսանջանում, Համադանում և Ռուսաստան էր արտահանում ալկոլի քան 600.000 ռուբլու բուսախեժ, չոր միրգ, բամբակ և կաշի⁹²:

Իրանի հյուսիս-արևելքում գործող խոշորագույն առևտրական տներից մեկը «Նասիրյանց և Տեր-Պետրոսյանց» ընկերությունն էր, որն Իրանից արտահանում էր չոր միրգ և բամբակ ու ներմուծում էր ռուսական շաքար և երկաթ⁹³:

Իրանի հյուսիս-արևմուտքում նշանակալի առևտուր էին վարում Ավագյանց և Նազարբեկյանց եղբայրները, ժամհարովը և ուրիշներ, որոնց առևտրական շրջանառությունն անցնում էր մի քանի հարյուր հազար ռուբլուց:

Վերլուծելով Իրանում հայ վաճառականության դարձուներությունը, հարկ ենք համարում ավելի հանդամանորեն անդրադառնալ հայկական առևտրական ընկերություններից խոշորագույնի՝ «Թումանյանց եղբայրներ» առևտրական տան գործունեությանը, որը բացառիկ կարևոր դեր էր խա-

ղղամ Իրանի տնտեսական կյանքի ամենատարբեր բնագի-
վառներում: Ասպարեզ իջնելով անցյալ դարի 70-ական թվա-
կաններին, այն արագորեն ծաղկում ապրեց և կարճ ժամա-
նակում դարձավ Իրանի խոշորագույն առևտրաֆինանսական
հաստատություններից մեկը: Թումանյանցները բաժանմունք-
ներ ունեին հյուսիսային Իրանի բոլոր խոշոր կենտրոննե-
րում՝ Թավրիզում, Ուրմիայում, Ղազվինում, Թեհրանում,
Ռաշտում, Էնդեխում, Բարֆուշում, Շահրուզում, Սարգևա-
րում, Մաշհադում և արդեն XIX դարի վերջին միլիոնանոց
առևտուր էին վարում Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի
հետ: Առևտրական տունը մասնագիտացել էր շոր մրդի-
րամբակի, մետաքսաբոժոժի արտահանման բնագավառում:
Այդ ապրանքների մի մասը Մոսկվայի, Բաքվի, Աստրախա-
նի բաժանմունքների միջոցով արտահանվում էր Արևմտյան
Եվրոպա:

«Նրա առևտրական շրջանառությունն այնքան է աճել,
որ Իրանի այսպես կոչված «ռուսական ազդեցության գո-
տում», առանց նրա գրասենյակի համաձայնության առև-
տրական ոչ մի գործարք չի կարող կնքվել...» — նշում էր գրե-
ղապես Ցիսը 1916 թվականին⁹⁴:

Ռուսաստանի հետ առևտրական գործարքները հեշտաց-
նելու և տեղական իշխանությունների կամայականությու-
ններից իրենց ապահովագրելու համար Թումանյանց շորս եղ-
բայրներից երկուսը ռուսական հպատակություն ընդունեցին
և հաստատվեցին Բաքվում: Առևտրական տան հետագա ողջ
գործունեությունը սերտորեն կապված էր ինչպես Իրանի,
այնպես էլ Ռուսաստանի հետ: Այստեղ նրանք դարձան նո-
բելի, Լիանոզովների բաժնետիրական ընկերությունների,
ինչպես նաև «Գինամո»-ի և Բաքվի նավթային ընկերության
փայտերերի:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին
առևտրական տան կանխիկ կապիտալն Իրանում կազմում էր
3 մլն. թուման և ևս 1,5 մլն թուման պարտքի հանձնառու-
թյան ձևով⁹⁵:

ախուհետև Հուսիսնովը՝ 122.105 փութ, «Նաղեծղա»-ն՝ 112.943 փութ և Արևելյան ընկերությունը՝ 66.210 փութ⁹⁹:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Իրանում գործում էին բազմաթիվ բաժնետիրական առևտրական ընկերություններ: Դրանց ստեղծումը թելադրվում էր օտարերկրյա կապիտալի հետ հաջողություններ մրցելու նպատակով ազգային առևտրական կապիտալի միավորման անհրաժեշտությամբ: Որպես կանոն, այդ ընկերությունները միավորում էին մահմեդական վաճառականներին, սակայն հիմնադրվում էին նաև հայ վաճառականների բաժնետիրական ընկերություններ:

1899 թվականի հունիսի 22-ին մի խումբ հայ վաճառականներ Իրանում և Ռուսաստանում առևտրաարդյունաբերական գործունեություն ծավալելու նպատակով հիմնադրեցին «Արաքս» առևտրական տունը: Այն բաղկացած էր հիմնադիր, իսկական և ավանդատու անդամներից: Առևտրական տան հիմնադիր անդամներն էին Շուշի քաղաքի բնակիչ, ռուսահայատակ Ալեքսան Տեղ-Հարությունի Տեղ-Օհանովը (նախագահ), Թավրիզի բնակիչներ, իրանահայատակներ Արիստակես Գասպարի Հակոբյանցը (կարգադրիչ անդամ), Ռաֆայել Մինայի Գրիգորյանցը և Սարգիս Աբրահամի Վարդանյանցը: Երջանառու կապիտալը բաղկացած էր 3600 ռուբլի արժողությամբ 30 բաժնետոմսերից¹⁰⁰: Յուրաքանչյուր հիմնադիր կամ իսկական անդամ իրավունք ուներ ձեռք բերել 1 կամ 2 բաժնետոմս, սակայն ցանկացողները կարող էին ձեռք բերել ևս 3 բաժնետոմս, լրացուցիչ ձեռք բերված յուրաքանչյուր բաժնետոմսի համար վճարելով տարեկան 270 ռուբլի: Պայմանագրի համաձայն առևտրական տան կապիտալը չպետք է գերազանցեր 150.000 ռուբլուց¹⁰¹:

Պայմանագրի յոթերորդ հոդվածի համաձայն «...ներս (առևտրական տան—Ս. Ս.) անդամներից ոչ մեկն իրավունք չունի դառնալ այլ ընկերության մասնակից կամ գործընկեր, ինչպես նաև վարել սեփական առևտրական կամ միջնորդական գործեր, հակառակ դեպքում զրկվում էր իր կապիտալի 20 տոկոսից հօգուտ առևտրական տան»¹⁰²:

Ընկերությունը զբաղվում էր հիմնականում նավթա-
մթերքների, շոր մրգի, մետաքսի և մուշտակեղենի առևտրով:
Առևտրական տան գլխավոր գրասենյակը գտնվում էր Բաք-
վում, բաժանմունքները՝ Աստրախանում, Օդեսայում, Աշխա-
բադում, Սամարղանդում, Նիժնի Նովգորոդում, Ինչպես նաև
Թեհրանում, Թավրիզում, Ռաշտում, Ղազվինում, Շահրու-
ղում և այլ քաղաքներում¹⁰³:

Յավոթ, մեր տրամադրություն տակ շկան հանգամանա-
լից տվյալներ առևտրական տան գործարքների վերաբերյալ,
սակայն առկա նույնիսկ կցկտուր տեղեկությունները վկայում
են, որ այն լայն գործունեություն էր ծավալել Իրանի հյուսի-
սային շրջաններում: Առևտրական տան Ղազվինի գործակալ
Ա. Սարգսյանցը 1899 թվականին զեկուցում էր «... մինչև
այժմ... առաքված է շուրջ 30 հազար փութ սարգա և 500
բեռնակտուր նուշ»¹⁰⁴:

Առևտրական տան ներկայացուցիչները մեծ քանակու-
թյամբ բամբակ էին գնում Ղազվինում, Ղումում, Զերենդում:
1901 թվականի հունվարին նույն գործակալը հայտնում էր,
որ Ղազվինում գնել է 35.390 բաթման բամբակ, Զերենդում՝
12.000, Ղումում՝ 47.390 բաթման. որից Ռուսաստան էր
առաքել 1176 հակ¹⁰⁵:

Սակայն առևտրական տան գործունեությունը երկար
լռախոնակվեց: Արդեն 1901 թվականի նոյեմբերին այն դա-
դարեցրեց իր առևտրական գործարքները: Պատճառները եր-
կուան էին՝ 1900 թվականին Ռուսաստանում սկսված առե-
տրաարդյունաբերական ճգնաժամը և առևտրական տան ան-
դամների միջև ծագած տարաձայնությունները:

1900 թվականի փետրվարի 1-ին իրանահայատակ վաճա-
ռականներ Եղիազար Օհանի Օհանովը, Ստեփան Սերգոյի
Սարգսյանը և ռուսահայատակ Հակոբ Մելքումի էլշիբեկովը
հիմնեցին «Արարատ» առևտրական ընկերությունը¹⁰⁶: Ընկե-
րության կենտրոնը գտնվում էր Թավրիզում, բաժանմունք-
ները՝ Մարաղայում, Ուրմիայում, Ղուշանում: Հիմնադիր ան-
դամներից յուրաքանչյուրն ընկերության հիմնական կապի-

տալի հաշվին մուծել էր 10 հազար թուման (1900 թվականի կուրսով 18 հազար ռուբլի): Այսպիսով հիմնական կապիտալը կազմում էր 54 հազար ռուբլի¹⁰⁷:

Ընկերության գործունեության ժամկետը որոշված չէր, սակայն նրա անդամներից ոչ մեկն իրավունք չունեւր երեք տարվա ընթացքում դուրս գալ ընկերության կազմից: Պայմանագրի 5-րդ կետի համաձայն առևտրաարդյունաբերական բոլոր գործարքները պետք է կնքվին ընկերության անունից, որի անդամներն իրավունք չունեին սեփական առևտրական գործեր վարել: Եթե ընկերության անդամներից որեւէ մեկն իր բաժնից ավելի էր մուծում գրամարկդ, ապա կարող էր լրացուցիչ մուծված գումարի դիմաց ստանալ տարեկան 12 տոկոս, իսկ եթե պարտք էր մնում, պարտավոր էր վճարել 12 տոկոս: Ընկերությունն արտահանում էր գերազանցապես շոր միրգ և մուշտակեղեն և ներմուծում էր ռուսական շաքար, կտորեղեն, ալյուր, թուղթ: Այն իր ներկայացուցիչներն ուներ Մոսկվայում և մասնակցում էր Բաքվի և Նիժնի Նովգորոդի ամենամյա տոնավաճառներին¹⁰⁸:

Չնայած սահմանափակ կապիտալին, ընկերությունը բավականին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Իրանում և այն շարունակեց նաև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունից հետո:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Թավրիզում գործում էր «Ջինիֆրուշան» առևտրական ընկերությունը, որի անդամներն էին Բաղդասարյանց և Ջալալյաները, Վարդանյանցը և Տեր-Կարապետյանցը: Ընկերությունը Ռուսաստանից ներմուծում էր տնային գործածության պղնձյա և այլ մետաղյա իրեր և վաճառում Թավրիզում, Դիլմանում, Ուրմիայում և Սոուջբուլաղում: Ցավոք, մենք տեղյակներ չունենք ընկերության հիմնական կապիտալի և առևտրական շրջանառության ծավալի մասին: Այդ մասին կարելի է դատել միայն անուղղակի տվյալներով: Օրինակ, Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց մի քանի ամիս առաջ ընկերությունը Ռուսաստանում գնել էր 20 հազար ռուբլու տնային գործածության պղնձյա իրեր¹⁰⁹:

Ընկերության անդամ Մ. Բաղդասարյանի՝ Աղբրեջանում
ռուսական գլխավոր հյուպատոսին հղած դիմումից պարզ-
վում է, որ 1914 թվականի դեկտեմբերին թուրքերը և քրդերը
կողոպտել էին ընկերության Դիրմանում, Ուրմիայում և
Սուլջուլում գտնվող պահեստները և խանութները և տա-
րել 50 հազար ուրլի արծողությանը ասորանք¹¹⁰:

Բնորոշ է այն փաստը, որ սովորաբար այդ ընկերու-
թյուններում ընդգրկվում էին ինչպես իրանահայատակ, այն-
պես էլ ռուսահայատակ հայ վաճառականներ: Դա թեև պար-
զվում էր երկու երկրներում էլ ազատ առևտուր վարելու ձրգտ-
մամբ: Մյուս կողմից դրա շնորհիվ վերոհիշյալ ընկերու-
թյունները գտնվում էին ռուսական հյուպատոսների հովա-
նավորության ներքո, որը Իրանում սովորական երևույթ հան-
դիսացող կամայականությունների և շարաշահումների պայ-
մաններում չափազանց կարևոր հանգամանք էր:

Երբեմն հայ վաճառականները համաձայնության մեջ
էին մտնում նաև պարսիկ վաճառականների հետ: Օրինակ,
1899 թվականին Թումանյանց եղբայրները համաձայնու-
թյան եկան Հաջի Մուհամեդ Հուսեին էմին էս-Ջարբի, Աղա
Աբդուլ Բադի Աբբասի, Հաջի Աբդուլ Ռաջապ Օսկուլի և
Հաջի Մուհամեդ Ալի Քաշիի հետ: Նրանք պայմանագիր կն-
քեցին Հաշիվավարկային բանկի հետ, որի համաձայն վերջինս
պարտավորվում էր վերոհիշյալ վաճառականների համար
Բաքվում դնել և Թեհրան ուղարկել 100.000 փութ ցորեն:
Ապրանքը ժամանակին դնվել և առաքվել էր¹¹¹:

Սակայն նման համաձայնությունները եղակի բնույթ
էին կրում: Սովորաբար հայ վաճառականները գործում էին
համատեղ և հազվադեպ էին համաձայնության մեջ մտնում
այլազգի վաճառականների հետ:

Ընդհանրացնելով վերևում ասվածը, կարելի է եզրա-
կացնել, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հայ բուր-
ժուազիան կարևոր դեր էր խաղում Իրանի արտաքին առև-
տրում: Հիմնականում նրա ձեռքում էին գտնվում իրանական
արտահանման այնպիսի կարևոր ճյուղեր, ինչպիսիք էին
բամբակը, շոր միրգը, բուրդը, ձկնամթերքները և այլն: Ներ-

մութման բնագավառում հայ բուրժուազիան կողմնորոշվելով
գերազանցապես դեպի ռուսական արդյունաբերություն մեծ
շափով նպաստում էր Իրանում Ռուսաստանի առևտրատնտե-
սական գիրքերի ամրապնդմանը և արևմտանվրոպական
ներկրների հետ նրա հաջող մրցակցությունը: Հիմնականում
նրա գործունեության շնորհիվ էր, որ հյուսիսային Իրանում
գերիշխում էր ռուսական ազդեցությունը: Ավելին, հայ վա-
ճառականների կողմից առևտրի հմուտ կազմակերպման
շնորհիվ ռուսական արդյունաբերական ապրանքները ներ-
թափանցում էին Իրանի նորանոր շրջաններ, այնտեղից դուրս
մղելով արևմտանվրոպական արտադրության ապրանքները:
Միևնույն ժամանակ հայ բուրժուազիայի առևտրական
գործունեությունը կարևոր նշանակություն ուներ նաև Իրանի
համար: Այն ոչ միայն նպաստում էր երկու երկրների միջև
առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը,
այլև պահպանում արտահանման և ներմուծման մոտավոր
հավասարակշռությունը ռուս-իրանական ընդհանուր առև-
տրական հաշվեկշռում:

**ՀԱՅ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶՆԱՅԻ ԶԵՌՆԱՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԳՅՈՒՆԱՐԵՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ**

Անցյալ դարի վերջին իրանում օբյեկտիվ նախադրյալներ էին ստեղծվել ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության զարգացման համար: Սակայն իրանի ունեւորները չէին նպաստում տնտեսական և քաղաքական աշխատանքները չէին նպաստում դրան: Առևտրական կապիտալի փոխարկումը արդյունաբերականի և կապիտալիստական արդյունաբերական ձեռնարկատիրության զարգացումը չափազանց դանդաղ էին ընթանում:

Իրանում ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության ստեղծման առաջին լուրջ փորձերը ձեռնարկվեցին XIX դարի կեսերին և կապված էին շահի առաջին նախարար Միրզա Թաղի խանի գործունեության հետ: Լինելով հեռախոս քաղաքական գործիչ, նա հասկանում էր ազգային արդյունաբերության զարգացման և այդ նպատակով կադրերի պատրաստման անհրաժեշտությունը: 1849 թվականին Միրզա Թաղի խանի նախաձեռնությամբ, մի խումբ իրանցի երիտասարդներ մեկնեցին Մոսկվա և Պետերբուրգ ուսական ձեռնարկություններում ժամանակակից արդյունաբերական արտադրությունն ուսումնասիրելու համար: Որոշ ժամանակ տադրությունն ուսումնասիրելու իրան և այստեղ բանաց այդ մասնագետները վերադարձան իրան և այստեղ բացեցին առաջին գործարանները: Բյուրեղապակու գործարանը՝ Թեհրանում, շաքարի գործարանները՝ Մարիում և Բարֆինը՝ Թեհրանում, շաքարի գործարանները՝ Մարիում և Բարֆինը:

1857 թվականին իրանական կառավարությունը Ֆրանսիա ուղարկեց 17 մարդուց բաղկացած ևս մեկ խումբ՝ մահուդի, ճենապակու և թղթի արտադրությունն ուսումնասիրելու համար²:

Սակայն Միրզա Թաղի խանի այս ձեռնարկումներն անհրաժեշտ աջակցություն չստացան: Ավելին, նրա մահից հետո բոլոր այդ ձեռնարկությունները դադարեցրին իրենց գործունեությունը: Ընդհանուր է, մինչև 60-ական թվականների կեսերն Իրանում կառուցվեցին թելերի արտադրության, փամփուշտի և զազի մի շարք ձեռնարկություններ: Սակայն 90-ական թվականների սկզբին Իրանի ամենանշանավոր արդյունաբերական ձեռնարկությունը Հաջի Մուհամեդ Հասան Ամին Էս-Ջարբի կողմից 1885—86 թվականներին Ռաշտում կառուցված մետաքսաթելի գործարանն էր, որի սարքավորումներն ամբողջությամբ ստացվել էին Լիոնից: Գիլանում ռուսական հյուպատոս Շարիտերը նշում էր, որ վերոհիշյալ գործարանում տեղադրված էին ամենավերջին արտադրության մեքենաներ³: Այն մշակում էր տարեկան 10—20 հազար բաթման մետաքսաբոժոժ: Արտադրանքը բարձր որակի էր և արտահանվում էր բացառապես Արևմտյան Եվրոպա՝ Լիոն, Մարսել, Միլան⁴:

Ռաշտում գործում էր մետաքսաթելի ստացման ևս մեկ գործարան, որը պատկանում էր Աղա Մուհամեդ Հասան Ռաշտիին: Սակայն այն երկար գոյություն չունեցավ և շուտով փակվեց:

XIX դարի վերջից Իրանում արդյունաբերական ձեռնարկություններ ստեղծելու փորձեր էին ձեռնարկում ոչ միայն աղզային, այլև օտարերկրյա կապիտալի ներկայացուցիչները: 1888 թվականին բելգիական մի ընկերություն լուցկու ֆաբրիկա կառուցեց իրավունք ստացավ, սակայն գործարանն այդպես էլ չկառուցվեց: 1890 թվականին Լ. Պոլյակովի ստեղծած «Պարսկաստանում առևտրի և արդյունաբերության ընկերություն»-ը Թեհրանից ոչ հեռու գտնվող Կերազին վայրում կառուցեց լուցկու գործարան, որի շինարարության համար ծախսվել էր 20 հազար ֆունտ ստեռ-

վինգ⁵: Սակայն շուտով այն փակվեց, որովհետև գործարանի տեղը չափազանց անհաջող էր ընտրված: Թեհրանի շրջակայքում, որտեղ կառուցված էր գործարանը, անտառներ չկային և բնկերությունը ստիպված էր հումքը տեղ հասցնել բավականին հեռվից, որի պատճառով արտադրանքը զգալիորեն թանկ էր և չէր կարող մրցել շվեդական և ռուսական էժան լուցկիների հետ:

Համանման ճակատագիր ունեցավ բելգիական բնկերության կառուցած շաքարի գործարանը: 1893—95 թվականներին Թեհրանի մոտ գտնվող Կեհրիզաք վայրում կառուցվեց շաքարի գործարան, որտեղ տեղադրված էին նորագույն տիպի 50 շարժիչներ⁶: Ընկերությունը վարձակալել էր նաև զգալի հողատարածություն՝ շաքարի ճակնդեղ աճեցնելու համար: Նախատեսված էր կառուցել նաև մերձատար երկաթուղագիծ ամիսահանքերից վառելիք մատակարարելու համար⁷:

Սակայն գործարանն աշխատեց ընդամենը 3 տարի: Արտադրանքի ցածր որակի պատճառով այն չդիմացավ ռուսական շաքարի մրցակցությանը և 1898/99 թթ. փակվեց:

XIX դարի վերջից Իրանի հյուսիսային շրջաններում նշանակալի ձեռնարկատիրական գործունեություն էին ծավալել հայ վաճառականները: Կարևոր դեր խաղալով Իրանի արտաքին առևտրում և ֆինանսների ոլորտում, նրանք զգալի միջոցներ էին ներդնում նաև արդյունաբերական շինարարության բնագավառում: Այստեղ առանձնահատուկ ակտիվություն էին ցուցաբերում ռուսահայատակ հայ ձեռնարկատերերը: Ունենալով ազատ դրամական միջոցներ և զբաղվելով ռուսական հյուպատոսների հովանավորության ներքո, նրանք կարող էին ավելի համարձակ գործել: Այս բնագավառում հայ բուրժուազիայի գործունեության բնորոշ առանձնահատկությունն այն էր, որ զարկ էր տրվում արդյունաբերության այն ճյուղերին, որոնք կապված էին իրանական հումքի վերամշակման հետ և չէին զգում արտասահմանյան արդյունաբերական ապրանքների կործանարար մրցակցությունը:

Մինչև 1909 թվականին Անգլո-պարսկական նախնական քննությունների հիմնադրումը, Իրանի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկությունը Լիանդոզվների ձկնորսարաններն էին: Կասպից ծովի հարավային ափի ձկնային հարքսությունները վաղուց ի վեր գրավել էին Ռուսաստանի առևտրաարդյունաբերական շրջանների, այդ թվում նաև հայ վաճառականների ուղարկությունը: XIX դարի կեսերին Կասպից ծովի հարավային ափի ձկնորսարանները վարձակալում էին աստրախանցի ձեռնարկատերեր Միր Բադիրովը, Կավտանիկովը, Սուջանը:

Անգլիական հյուպատոս Աբրոտը 1848 թվականին գեկուցում էր. «Թեջենի գետաբերանի թառափի ձկնորսարանները... մինչև այժմ տնօրինում է ռուսական (ռուսհայատակ—Ս. Ս.) հայը... շնայած նրա վարձակալության ժամկետը լրացել է»:

Ըստ հյուպատոսի, վարձակալը շնչին վարձ էր մուծում, իսկ ձկնորսարանների արտադրանքը՝ տարեկան շուրջ 8 հազար թուման արժողությամբ, արտահանվում էր Աստրախան¹⁰:

Հետագայում ևս աստրախանցի ձկնարդյունաբերողները ամեն կերպ ձգտում էին վարձակալել այդ ձկնորսարանները: 1862—63 թվականներին իրանական կառավարությունը բանակցություններ էր վարում նրանց հետ: Վերջիններս պատրաստ էին վճարել տարեկան 30 հազար ռուբլի ոսկով: Սակայն վերջին պահին կառավարությունը դադարեցրեց բանակցությունները և բռնի կերպով ձկնորսարանները հանձնեց Գիլանի նահանգապետին՝ 42 հազար ոսկեդրամի գին¹¹:

1864 թվականին պատմությունը կրկնվեց և կրկին աստրախանցի ձկնարդյունաբերողները նպատակին չհասան: Սակայն նրանց համառ ջանքերն ի վերջո դրական արդյունք տվեցին: 1873 թվականին աստրախանցի առաջին գիլդիայի վաճառական Ստեփան Մարտինի Լիանդոզվը շահական կառավարությունից կոնցեսիա ստացավ, որը նրան Կասպից

շեցրին այդ մասին: Լիանողովների առաջարկությունը քննարկելու համար հրավիրվեց հատուկ խորհրդակցություն, որը համակողմանիորեն քննեց հարցը և վճռեց, որ նման պայմանագիրը կարող էր Ռուսաստանին Կասպից ծովի պատկանելիության լրացուցիչ ապացույց հանդիսանալ:

1900 թվականի մարտի 22-ին Ռուսաստանի հողագործություն և պետական ունեցվածքի նախարարությունը Լիանողովների ընկերության ներկայացուցիչ Մ. Սահարեկովի հետ պայմանագիր կնքեց հետևյալ պայմաններով:

Ընկերությանը Կասպից ծովի առափնյա ջրերում անվճար ձկնորսության իրավունք էր տրվում հետևյալ սահմաններում՝ Աստարա գետից մինչև Գյուրգեն գետը 6 վերստ լայնությամբ և Գյուրգենից մինչև Ատրեկ գետը՝ 3 վերստ լայնությամբ: Աստարա գետի ծոցը լիովին մտնում էր հատկացված գոտու մեջ: Պայմանագիրը կնքվել էր 26 տարի ժամկետով¹⁴:

Ազատ ձկնորսներն իրավունք չունեին այդ գոտում ձուկ որսալ: Վերոհիշյալ գոտուց դուրս ձկնորսությամբ կարող էին զբաղվել ինչպես ազատ ձկնորսները, այնպես էլ ընկերության ներկայացուցիչները: Լիանողովները պարտավորվում էին վարձակալության տրված տարածքում ձուկ որսալ միայն այն հարմարանքներով, որոնք թույլատրված էին Անդրկովկասյան վարչության ենթակայության տակ գտնվող ձկնորսարաններում: Վարձակալի կողմից պայմանագրի որևէ կետի խախտման դեպքում այն կորցնում էր ուժը¹⁵:

Սակայն 1907 թվականի ապրիլի 17-ին պայմանագրի տեքստում ուղղում կատարվեց, որի համաձայն պայմանագիրն ուժը կորցնում էր միայն այն դեպքում, եթե Լիանողովներն առանց հողագործության և պետական ունեցվածքի նախարարության թույլտվության կնքեին ենթավարձակալական պայմանագրեր կամ ուրիշին ղիջեին իրենց իրավունքները: Պայմանագրի մյուս կետերի խախտման դեպքում Լիանողովները ենթակա էին տույժի համաձայն գործող օրենսդրության¹⁶:

Կոնցեսիան ստանալուց հետո Լիանոզոլներն անմիջապես լայն գործունեություն ծավալեցին: Արդեն 1875 թվականին Գիլանում անգլիական հյուպատոսը զեկուցում էր, որ ձկնորսարանների արտադրանքն անցնում էր 200.000 թումանից, իսկ ընկերություն ծախսերը որսի, աղ դնելու, փաթեթավորման և տեղափոխման ուղղությամբ կազմում էին տարեկան մոտավորապես 100.000 թուման¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ անգլիական աղբյուրների, պայմանագիրը կնքելուց ընդամենը երկու տարի հետո վարձակալի տարեկան շահույթը կազմում էր մոտ 60.000 թուման, հաշված նաև վարձավճարը: Զկնորսարանների արտադրանքը տարեցատարի աճելանում էր: Եթե անցյալ դարի 90-ական թվականներին ձկնորսարանների համախառն արտադրանքն արժեքային առումով կազմում էր տարեկան միջին հաշվով 600.000 ուրլի, ապա դարի վերջից մինչև 1906 թվականն ընկած ժամանակաշրջանում այն հասնում էր 900.000 ուրլու, իսկ 1907—1915 թվականներին արդեն 2,25 մլն. ուրլու¹⁸:

Համապատասխանաբար աճում էր նաև վարձավճարը: Սկզբնական շրջանում Լիանոզոլներն իրանական կառավարությանը վճարում էին տարեկան 41 հազար թուման: Հետագայում վարձավճարն աճել էր հետևյալ կերպ. 1879—87 թվականներին՝ տարեկան 45 հազար թուման, 1888—94 թվականներին՝ 60 հազար թուման, 1895—1900 թվականներին՝ 400.000 ֆրանկ¹⁹, 1901—10 թվականներին՝ 460.000 ֆրանկ և 1911—19 թվականներին՝ 480.000 ֆրանկ²⁰:

Լիանոզոլների ձկնորսարանների շահութաբերության արագ աճն անմիջապես գրավեց ուրիշ ձեռնարկատերերի ուշադրությունը: Արդեն XIX դարի վերջին ուս և օտարերկրացի կապիտալիստները նախանձով էին հետևում Լիանոզոլների հաջողություններին և ձգտում էին գնել կոնցեսիան կամ նրանցից խլել ձկնորսության մենաշնորհ իրավունքը: Օրինակ, 1898 թվականին անգլիական կապիտալիստները ձեռնորսարանների դիմաց Լիանոզոլներին առաջարկում էին 2 մլն. ուրլի²¹:

Ռուսաստանի արդյունաբերական շրջաններում ևս գաղտնի պայքար էր զննում Կասպից ծովի հարավային ափի ձրկնորսարաններին տիրանալու համար: 1905 թվականին բաբվեցի հայտնի արդյունաբերող Հաջի Զեյնալարդին թաղիկն իրանական կառավարությանն առաջարկեց շեղյալ հայտարարել Լիանոզովների հետ կնքված պայմանագիրը, խոստանալով ոչ միայն վճարել պայմանագրով նախատեսված տուժանքը՝ 600.000 ֆրանկ, այլև տարեկան 50 հազար թուման ավելի վճարել, քան նախկին վարձակալը²²:

Սակայն բոլոր այդ փորձերը հաջողություն չունեցան և Լիանոզովների ձեռնարկությունը շարունակում էր ծաղկում ապրել:

Գարի սկզբին ձկնորսարանները բաժանվում էին հինգ ինքնուրույն շրջանների՝ Աստարայի, Էնդելիի, Սեֆիդրուդի, Մաշադիսերի և Աստրաբադի: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր կառավարիչը և մասնագիտանում էր որոշակի տեսակի ձկնամթերքի արտադրության մեջ: Առանձին շրջանները միմյանցից տարբերվում էին ոչ միայն մասնագիտացմամբ, այլև ձկնորսության եղանակներով: Աստրաբադի շրջանում որսը կատարվում էր տեղի թուրքմենների ուժերով, որոնք ունեին սեփական ձկնորսական հարմարանքներ և նավակներ: Նրանք պարտավոր էին ամբողջ որսը հանձնել Լիանոզովներին, դրա դիմաց ստանալով համապատասխան վարձատրություն: Այդպիսի ձկնորսները մոտավորապես 1000 հոգի էին²³:

Աստարայի շրջանում ընկերությունն ինքն էր կազմակերպում որսը, դրա համար ձկնորսներին հանդերձավորելով որսի համար անհրաժեշտ բոլոր հարմարանքներով: Այս դեպքում ձկնորսները ստանում էին աշխատավարձ:

Երբեմն ընկերությունն առանձին շրջաններ ենթավարձակալության էր տալիս: Օրինակ, XIX դարի վերջին Աստարայի շրջանը ենթավարձակալության էր տրված հայտնի վաճառական Նազարբեկովին, իսկ Սեֆիդրուդից Չիկիշլար հատվածը՝ մեկ ուրիշ հայի՝ Գուլամովին²⁴:

Սակայն 1909 թվականից սկսած ընկերությունն ինքն էր կազմակերպում որսը բոլոր շրջաններում, ենթավարձակալություն տալով միայն փոքր դեռերը և առանձին ոչ մեծ հատվածներ²⁵:

Ամենախոշորը և լավ սարքավորվածը էնդելիի շրջանն էր, որի համախառն արտադրանքը 1913/14 տնտեսական տարում կազմել էր 914.687 ուրլի²⁶:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կիսնորդի ձկնորսարանները ժամանակակից արդյունաբերական ձեռնարկություն էին, կահավորված ձկնորսական տեխնիկայի վերջին խոսքով: Ընկերությունն ուներ էլեկտրակայաններ, սառնարաններ, մեխանիկական և այլ արհեստանոցներ, ինչպես նաև 20 միավորից բաղկացած նավատորմ, այդ թվում 2 խոշոր շոգենավ՝ «Պիրոգով»-ը և «Մարտին»-ը:

Միայն էնդելիի շրջանում հեռախոսային ցանցի երկարությունը կազմում էր 250 վերստ²⁷: 1910 թվականին այստեղ գործում էր սառույց պատրաստող գործարան, որը կարող էր սառեցնել օրական 750—1000 փուխ ձուկ²⁸:

1913 թվականին նույնատիպ գործարան էր կառուցվել նաև Հասանկադեում²⁹: Այդ գործարանները հնարավորություն էին տալիս ձկնեղենը Ռուսաստան արտահանել սառեցրած վիճակում:

Կարասում և էնդելիում գործում էին էլեկտրակայաններ, և երեկոյան ու գիշերային ժամերին բոլոր աշխատանքները կատարվում էին էլեկտրական լուսավորության ներքո³⁰:

Ընկերությունը որոշակի աշխատանք էր տանում ձկնորսարանների աշխատողներին բնակելի տարածությամբ ապահովելու ուղղությամբ: Կառուցվում էին հիմնականում բազմենրի տիպի շինություններ: Աշխատողների թիվն անընդհատ աճում էր: Արդեն 1876 թվականին ձկնորսարաններում աշխատում էր մոտ 1100 մարդ, որոնց մեծ մասը Բաքվի և Լենքորանի ռուսահայատակ բնակիչներ էին³¹:

Յւլիանի տվյալներով միայն Գիլանում 1908 թվականին աշխատում էր մոտ 3.700 մարդ, որոնցից 700-ը Ռուսաստանից³²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ձկնորսարանների աշխատողների ընդհանուր թիվը հասնում էր 5.900 մարդու³³: Նրանց մեծ մասն արդեն տեղի բնակիչներ էին, որոնց բաժին էին ընկնում հիմնականում ծանր ֆիզիկական աշխատանքները: Ռուսահպատակները, որպես կանոն, կատարում էին որոշակի որակավորում պահանջող աշխատանք:

Ամեն տարի, ձկնորսության թեժ շրջանում, Ռուսաստանի տարբեր շրջաններից հարյուրավոր աշխատողներ էին վարձվում ձկնորսարաններում աշխատելու համար: «Մշակ» թերթը 1912 թվականին գրում էր. «Ռուսաստանի ներքին նահանգներից Բաքու են եկել ավելի քան 300 աղջիկ, որոնք վարձված են Լիանոզովի պարսկական ձկնարանների մեջ աշխատելու ամսական 8 ռուբլով»³⁴:

Ռուսահպատակ աշխատողների համար կառուցվում էին հատուկ բարաքներ, ինչպես նաև սննդի կետ, փուռ, բաղնիք: Էնդելիում և ձկնորսարանների մյուս գլխավոր կենտրոններում գործում էին հիվանդանոցներ, որոնցում աշխատում էին ռուս բժիշկներ և սանիտարներ³⁵: Բժշկական օգնություն էր ցույց տրվում ոչ միայն ձկնորսարանների աշխատողներին, այլև տեղական բնակչությանը: Ասվածը վկայում է, որ այնքան էլ ճիշտ չեն որոշ հեղինակներ, որոնք Լիանոզովիներին մեղադրում են Իրանի ձկնային հարստությունները գիշատչաբար օգտագործելու մեջ և գտնում են, որ վարձակալները ոչինչ չէին անում աշխատողների կենցաղային և աշխատանքային պայմանները բարելավելու համար³⁶: Անշուշտ, Լիանոզովներն ինտենսիվ ձկնորսություն էին վարում, հաճախ նաև տարաձայնություններ և բախումներ էին լինում տեղի աղատ ձկնորսների հետ, սակայն, որպես կանոն, նման դեպքերում կոնցեսիոներները հետևողականորեն պաշտպանում էին պայմանագրով իրենց տրված իրավունքները: Ինչ վերաբերում է ձկնորսարանների աշխատողների աշխատանք

բային: և կենցաղային պայմաններին, ապա դա ոչ այնքան
ձկնորսարաններում գոյություն ունեցող շահագործման բարձր
աստիճանի և կրանդոլների ազահուսթյան արդյունք էր, ինչ-
պես ձգտում են ներկայացնել այդ հեղինակները, այլ ցան-
կացած երկրում կապիտալիզմի արշալույսին բնորոշ երե-
վույթ, որն Իրանում գոյություն ունեցող սոցիալ-տնտեսա-
կան յուրահատուկ պայմանների հետևանքով առավել ծանր
ձևեր էր ստանում:

Բոլոր ժամանակակիցների և ուսումնասիրողների վկա-
յություններ, ձկնորսարանների ողջ տարածքում լիակատար
կարգ ու կանոն էր տիրում: Ընկերությունը բարեկարգում էր
ձեռնարկության տարածքը, կարգի էր դրում ճանապարհնե-
րը, կառուցում հասարակ կամուրջներ և այլն: Բնականաբար
այս բոլորը կապված էր նշանակալի ծախսերի հետ և պատա-
հան էր շահույթի: Առաջին համաշխարհային պատերազմի
տարի աճում էին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի
նախօրյակին նրա կապիտալ ներդրումները կազմում էին
շուրջ 3.380.000 ֆրանկ³⁷:

Մեկ տրիշ հեղինակ՝ Ե. Եզանեզին, նշում է, որ 1916
թվականին ընկերության կապիտալ ներդրումներն Իրանում
հասնում էին 9 մլն. ուրլու³⁸:

Կրանդոլների ընկերությունը ծաղկում էր մինչև Հոկ-
տեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունը: Հեղափո-
խությունը և նրան հաջորդած քաղաքացիական պատերազմն
ընդհատեցին ընկերության երկարամյա կապերը Ռուսաս-
տանի և Արևմտյան Եվրոպայի ավանդական սպառման շու-
կաների հետ: Հեղափոխությունից հետո ընկերության մեջ: Խոր-
կավ չափազանց ծանր ֆինանսական կացության մեջ: Խոր-
հրդային կառավարության կողմից բանկերի և արդյունաբե-
րության ազգայնացման հետևանքով բռնազրավելեցին նաև
կրանդոլների ուսական բանկերում պահվող կապիտալ-
ները: Ֆինանսական դժվարություններն ընկերությանը ստի-
պեցին դիմել իրանական կառավարությանը՝ խնդրելով եր-
կարածոել ամենամյա վարձավարության մուծման ժամկետները:
Սակայն շահական կառավարությունն օգտվելով այն հան-

գամանքից, որ ընկերությունը ժամանակին չի մոծել վարձակալության վճարը, 1918 թվականին ընկերությանն արգելեց զբաղվել ձկնորսությամբ և արտահանել պատրաստի արտադրանքը, ինչպես նաև արգելակալանք դրեց ընկերության ունեցվածքի վրա: 1919 թվականին իրանական կառավարությունը նոր պայմանագիր կնքեց Վանեցովի և Թումանյանցի հետ, որով Կասպից ծովի հարավային ափի ձկնորսաբանները 20 տարով վարձակալության էին տրվում այդ նոթ ընկերությանը: Վարձակալության վճարը կազմում էր տարեկան 100.000 թուման³⁹:

Սակայն վերոհիշյալ ընկերությունը գոյություն ունեցած մեկ տարուց էլ պակաս և շուտով դադարեցրեց իր գործունեությունը:

Լիանոզովների ընկերությունը օրինական չհամարեց իրանական կառավարության գործողությունները և բողոքարկեց արբիտրաժ, որը բավարարեց նրանց հայցը և վերականգնեց ընկերության իրավունքները: Ավելին, որպես արգելակալանքի հետևանքով ընկերությանը հասցված վնասի փոխհատուցում կոնցեսիայի ժամկետը երկարացվեց մինչև 1937 թվականը: Ուշադրավ է, որ արբիտրաժի որոշումից անմիջապես հետո ամերիկյան ընկերությունների ներկայացուցիչները բանակցություններ սկսեցին Մարտին Լիանոզովի հետ, որին պատկանում էր ընկերության 100 փայտբաժնից 51-ը, ձգտելով համաձայնության մեջ մտնել նրա հետ և նոր ընկերություն ստեղծել: Սակայն նրանց պլանները ձախողվեցին: 1923 թվականին Մարտին Լիանոզովը տեղափոխվեց ԽՍՀՄ և համաձայնություն կնքեց խորհրդային կառավարության հետ, որի համաձայն նա կամովին և անհատույց վերջինիս հանձնեց իրեն պատկանող գույքը՝ մոտ 2,5 մլն. ռուբլի ոսկով և իրավունքները⁴⁰:

Ձկնորսաբանների մնացած մասն անցավ իրանական կառավարության հսկողության ներքո, որը մյուս փայտերերին՝ Լևոն Գրիգորի Լիանոզովին և Ս. Գ. Լիանոզովի ընտանիքին որպես փոխհատուցում վճարեց 20 հազարական թուման⁴¹:

Լիանդոլմների արդյունաբերական գործունեությունն
Իրանում չէր սահմանափակվում ձկնորսարաններով: Նրանք
Ղգալի կապիտալներ էին ներդրել նաև հյուսիսային Իրանի ան-
տառարդյունաբերության մեջ և տրանսպորտային գործում:

այլն:

Առաջին իսկ օրից ընկերությունը լայն գործունեություն ծավալեց: Ա. Խոշտարիայի խոսքերով ֆինանսական կողմի կազմակերպումը և վարումը ստանձնել էր Ս. Լիանոզովը: Նա և Մանթաշևը ղգալի կապիտալներ էին ներդրել գործի մեջ: Սկզբնապես ընկերության հիմնական կապիտալը կազմում էր 600.000 ռուբլի⁴⁴, սակայն արդեն 1913 թվականին ընկե-
րության կապիտալ ներդրումները հասնում էին 2,5 մլն ռուբլու: Բացի այդ, Լիանոզովը և Մանթաշևը գործի մեջ ներ-
շնում էին ևս 4 մլն. ռուբլի⁴⁵:

վրացիներ: Նույն թվականին ընկերությունն առաջին պայմանագիրը կնքեց «Գորլինի եղբայրներ» ընկերության հետ, որի համաձայն նրանց պետք է մատակարարեր 16 մլն ռուբլու կազմի փաշտակոճեր և այլ իրեր⁴⁷:

Ընկերությունը սկսել էր նաև ծովափից մինչև Կերդեն-բուդի կիրճը մերձատար երկաթուղու շինարարությունը: 1913 թվականին արդեն տեղ էին հասցվել 3 շոգեքարշ և անհրաժեշտ ունեւեր 200,000 ռուբլի ընդհանուր արժողությամբ: Սկզբունքորեն լուծվել էր նաև անտառանյութի տեղափոխման համար անհրաժեշտ 10—15 շոգենավերի կառուցման հարցը⁴⁸:

«Ռուս-պարսկական անտառարդյունաբերական ընկերությունը» զբաղվում էր ոչ միայն անտառների հատմամբ և վերամշակմամբ, այլև ձեռք էր բերել վարձակալած հողերում բոլոր տեսակի լեռնային հարստությունների հետախուզման և շահագործման բացառիկ իրավունք⁴⁹:

Ընկերության անդամներ Թումանովը, Լիանոզովը և Խոշտարիան համաձայնություն մեջ էին մտել էնդելի-Թեհ-րան ճանապարհային ընկերության հետ և նրանից ստացել էին էնդելիի և Թեհրանի, Ղազվինի և Համադանի միջև բեռնատար և մարդատար ավտոմոբիլային հաղորդակցություն կազմակերպելու բացառիկ իրավունք: Նրանց ընկերությունը պարտավոր էր երկամյա ժամկետում ձեռք բերել մինչև 200 բեռնատար ավտոմեքենա՝ մոտ 2 մլն ռուբլու ընդհանուր արժողությամբ, որոնք ապահովելու էին վերոհիշյալ ճանապարհի բեռնաշրջանառության կեսը⁵⁰:

1913 թվականին ընկերությունն արդեն ուներ 19 բեռնատար, 4 կառք, 2 ավտոմեքենա-հանրակառք և 1 մարդատար ավտոմեքենա⁵¹:

Բոլոր այդ կոնցեսիաներն անվանապես պատկանում էին Խոշտարիային, սակայն նրանց փաստական տերը Լիանոզովն էր: Դա բացատրվում էր նրանով, ինչպես նշում էր գնդապետ Յիսը, որ «...Խոշտարիան լեռանդուն ձեռնարկատեր և ճարպիկ գործարար էր, սակայն բացարձակապես զուրկ էր միջոցներից»⁵²: Այդ իսկ պատճառով Խոշտարիան իր բոլոր

գործարքները կատարում էր ուրիշների միջոցների հաշվին։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին խոշտարիայի ամբողջ գործունեությունը ֆինանսավորվում էր գերազանցապես կիանոզովի կողմից։ Եվ պատահական չէ, գերազանցապես կիանոզովի էլեկտրական լուսավորությունը խոշտարիայի կողմից էնգելիի էլեկտրական լուսավորության, Թեհրանի և էնգելիի միջև ավտոմոբիլային հաղորդակցության և մյուս կոնցեսիաները ստանալուց շատ շանցած դրանց փաստական տերը դարձավ կիանոզովը։

Կիանոզովներից բացի, հյուսիսային Իրանի անտառային հարստությունների շահագործմանը մասնակցում էին նաև ուրիշ հայ ձեռնարկատերեր, ինչպես օրինակ, Թումանյանցները, Մատուրովը, Մայիլովը և ուրիշներ։

Օրինակ, Թումանյանցը Վրացի անտառային տարածքներ էր վարձակալել Մաղանդարանում։ Դրանց արժեքի մասին է խոսում այն փաստը, որ ֆրանսիական մասնագետի կողմից անցկացված ուսումնասիրության շնորհիվ պարզվել էր, որ այդ տարածքում կար 285—300 հազար կաղնեկ⁵³։

Չնայած Թումանյանցները ղեկն չէին սկսել այդ անտառների շահագործումը, դրանք արդեն գրավել էին օտար-երկրյա ընկերությունների ուշադրությունը։ Ֆրանսիական սինդիկատներից մեկը Թումանյանցներին առաջարկում էր յուրաքանչյուր քառակուսի մետր կաղնեփայտի համար վճարել 10 ռուբլի, ընդ որում հատումը և առաքումը սինդիկատի հաշվին։ Նախատեսվում էր վարձակալական պայմանագիրը կնքել 24 տարով⁵⁴։

Բաքվեցի վաճառական Մատուրովը ևս անտառներ էր վարձակալել Մաղանդարանում, սակայն ոչ նա, ոչ Թումանյանցը չէին կարող համեմատվել Կուսիսի առևտրական տան և «Ռուս-պարսկական անտառարդյունաբերական ընկերության» հետ։

Ինչպես նշվել է վերևում, XIX դարի երկրորդ կեսից նկատվում է գյուղատնտեսական արտադրանքի ապրանքայնացման ուժգին միտում, որի հետևանքով դրա արտահանումն անընդհատ ավելանում էր։ Հատկապես արագ էր աճում տեխնիկական կուլտուրաների՝ բամբակի, ծխախոտի, ափիո-

նի արտագրությունը: XIX դարի վերջից Իրանի արտահանման գլխավոր ճյուղը դառնում է բամբակը, որի հիմնական սպառողը Ռուսաստանն էր:

Իրանում բամբակի արտագրության և արտահանման շեշտակի աճը նոր խնդիրներ էր առաջադրում նրա գլխավոր արտահանողներին: Ընդհուպ մինչև անցյալ դարի վերջը բամբակը դտվում և մամլվում էր ձեռքի աշխատանքով: Օրինակ, XIX դարի վերջին Սաբզևարում կար բուրդ և բամբակ մամլող 11 ձեռքի մամլիչ⁵⁵, Թուրքաթե-Հեյդարիում՝ ընդամենը 3⁵⁶:

Սպահանում միայն Արզումանով եղբայրների առևտրական տունն ուներ հիդրավլիկ մամլիչ, մյուսները բամբակը մամլում էին ձեռքի մամլիչներով⁵⁷:

Որոշ շրջաններում չկային նույնիսկ ամենահասարակ ձեռքի մամլիչներ: Օրինակ, Թուրքիզում արտագրվող բամբակը մամլվում էր Սաբզևարում, Նիշաբուրում կամ Թուրքաթե-Հեյդարիում⁵⁸:

Բամբակի արտահանության արագ աճը պահանջում էր կատարելագործել բամբակի զտման և մամլման տեխնիկան, քանի որ չզտված բամբակի արտահանումը տնտեսապես ձեռնտու չէր, իսկ հին եղանակներն արդեն չէին կարող բավարարել: Այդ պատճառով արդեն XIX դարի վերջին Իրանի հյուսիսային շրջաններում հանդես եկան առաջին բամբակազտիչ գործարանները: 1896—97 թվականներին Բարֆաուշում գործում էր այդպիսի երկու գործարան⁵⁹: Հետագայում բամբակազտիչ գործարաններ կառուցվեցին Նիշաբուրում, Սաբզևարում, Մարիում, Մաշադիսերում, Բանդար Գյազում, Մամեդաբադում, Բոշնուրդում և այլ վայրերում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Իրանի հյուսիսային շրջաններում հաշվվում էր ավելի քան 20 բամբակազտիչ գործարան: Դրանց գերակշիռ մեծամասնությունը պատկանում էր հայ առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին: Դա բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ հենց նրանք էին իրանական բամբակի հիմնական արտահանողները: Որպես կանոն, այդ գործարաններն աշխատում էին տե-

և Սարգևարի գործարանների տեխնիկական հագեցվածությունը համարյա նույնն էր⁶¹։

Վերոհիշյալ երկու քաղաքներում էլ լավագույնը համարվում էին Տեր-Մկրտիչևների գործարանները, որոնցում տեղադրված էին ժամանակակից սարքավորումներ։ Ե՛վ Սարգևարում, և՛ Նիշաբուրում նրանց գործարանները գնահատվում էին 80—90 հազար ռուբլի⁶²։

Այս բնագավառում խոշորագույն ձեռնարկատերը «Աթաջանց և Ընկ.» առևտրական տունն էր։ 1909 թվականից նա բամբակաղտիչ գործարան ուներ Մամեդաբադում։ Գործարանի սարքավորումների վրա ծախսվել էր 7 հազար թուման։ Հիմնական կապիտալը շրջանառուի հետ միասին կազմում էր 15 հազար թուման։ Գործարանի արտադրողականությունը օրական 400 փութ բամբակահումք էր, գործաշրջանի ընթացքում՝ 35 հազար փութ⁶³։

Առևտրական տունը բամբակաղտիչ գործարաններ ուներ նաև Միանաբադում, Դերեգեղում, Ջովեյնում, Բոջնուրգում։ 1916 թվականին Աթաջանցները նոր, խոշոր գործարան կառուցեցին Բոջնուրգում, իսկ նախկին գործարանը, որը նրանք տիրում էին տեղի խանի հետ համատեղ, 16 հազար թումանով վաճառեցին վերջինիս⁶⁴։

Առևտրական տունը լաջն գործունեություն էր ծավալել Սարգևարի շրջանում։ Զգտելով ընդլայնել առևտրական գործառնությունների շրջանակները և ավելացնել զտված բամբակի արտահանումը Ռուսաստան, Աթաջանցը 1915 թվականին նոր գործարան կառուցեց Ջովեյնում՝ Սարգևարի մոտ, որը նրա կարծիքով հնարավորություն կտար այդ շրջանից մաքուր բամբակաթելի արտահանումն ավելացնել մինչև 50 հազար փութ⁶⁵։

Գործարանը զինված էր ժամանակակից սարքավորումներով և լավագույններից մեկն էր Իրանում։ Հաշվավարկային բանկի ծառայողների գնահատմամբ գործարանն արժեք մոտ 75 հազար ռուբլի⁶⁶։

Իրանում բամբակի արտադրության զլխավոր կենտրոններից մեկն Աստրաբադն էր, որտեղ ևս բամբակի առևտուրը

ամբողջովին գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքում: XX դարի սկզբին Բանդար Գյազում գործում էին բամբակազտիչ 4 գործարաններ, որոնք պատկանում էին «Նասիրյանց և Տեր-Պետրոսյանց», «Բեգլարյանց և Կարապետյանց» ընկերու-թյուններին, վաճառական Միրզայանցին և «Թումանյանց եղ-բայրներ» առևտրական տանը⁶⁷:

Գ. Կայկեմը պնդում է, որ Բանդար Գյազում բամբակա-

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Իրանում բամբակազտիչ գործարանների առաջացումը այդ երկրի տնտեսության մեջ օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման ուղղակի արդյունք էր: Չնայած դրանք հիմնականում փոքր ձևերակառույցներ էին, սակայն իրենց գործունեությունը շարունակեցին ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, իսկ մի մասը նաև դրանից հետո: Դա բացատրվում էր նրանով, որ բամբակազտիչ արդյունաբերությունն Իրանի արդյունաբերության այն առանձնահատուկ ճյուղերից էր, որի արտադրանքը չէր զգում Իրանի սահմաններից դուրս գործող օտարերկրյա կապիտալի կործանարար մրցակցությունը:

Մեր կատարած ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս հղրակացնել, որ ինչպես այս դեպքում, այնպես էլ ընդհանուր առմամբ, հայ բուրժուազիայի արդյունաբերական ձևերակառույցները սերտորեն կապված էր նրա առևտրական գործունեության հետ: Հայ վաճառականներին պատկանող արդյունաբերական ձևերակառույցները, որպես կանոն, ինքնուրույն տնտեսական նշանակություն չունեին՝ թերևս բացառություն էին կազմում կիանոգուլների ձկնորսարանները, այլ կոչված էին նպաստել հայ բուրժուազիայի առևտրական շրջանառության հետագա աճին: Մասնավորապես խոշոր արտահանողների կողմից բամբակազտիչ գործարանների շինարարությունը նրանց հնարավորություն էր տալիս ղգալիորեն կատարելագործել բամբակի զտման և մամլման գործընթացը, դրանով իսկ նկատելի առավելություն ստանալով մյուս արտահանողների նկատմամբ: Վերջիններս, հնարավորություն չունենալով կիրառել բամբակի զտման և մամլման նորագույն եղանակները, ստիպված էին կամ կրճատել բամբակի արտահանումը և կամ համաձայնության մեջ մտնել բամբակազտիչ գործարանների տերերի հետ՝ իրենց պատկանող բամբակը նրանց գործարաններում զտելու և մամլելու համար, ինչը, անշուշտ, ձեռնառու էր գործարանատերերին:

Առևտրական գործառնությունների հետ արդյունաբերական ձևերակառույցների սերտ կապը բնորոշ է նաև ար-

դշունաբերության մյուս ճյուղերին: Այսպես, ռուսական նավ-
թի խոշորագույն ներմուծողներից մեկը՝ Մ. Սարուխանովը,
1902 թվականին էնդելիիում ձեռնամուխ եղավ նավթի տեղա-
փոխման համար անհրաժեշտ թիթեղամանների պատրաստ-
ման գործարանի շինարարությանը: Գործարանի համար ան-
հրաժեշտ սարքավորումները՝ շուրջ 30 հազար ռուբլու, ներ-
մուծվել էին արտասահմանից⁷⁴:

«Թումանյանց եղբայրներ» առևտրական տոնը կառու-
ցել էր մրդի շորացման և մեծաքսարոժոժի մշակման մի քանի
ձեռնարկություններ, ինչը հնարավորություն տվեց զգալիո-
րեն ավելացնել այդ ապրանքների արտահանումը Ռուսաս-
տան և Արևմտյան Նվրոսիա⁷⁵:

Հայ բուրժուազիայի առանձին ներկայացուցիչներ փոր-
ձեր կատարեցին իրանում կազմակերպել այնպիսի ապրանք-
ների արտադրությունը, որոնք միաժամանակ ներմուծվում
էին արտասահմանից: Սակայն դրանք հաջողություն չունե-
ցան: Տեղական արդյունաբերության զարգացման վրա օտար-
երկրյա կապիտալի թողած բացասական ազդեցության ցայ-
տուն օրինակ է էնդելիիում նավթաթոր գործարանների առա-
ջացումն ու գործունեությունը: Իրանում նավթի թորման գոր-
ծարան կառուցելու առաջին փորձն արվել էր դեռևս անցյալ
դարի 70-ական թվականներին, երբ բաքվեցի Աղա Աբդուլ
Հաջի Կասիմովը Բարֆուշում կառուցեց ոչ մեծ գործարան:
Անհրաժեշտ սարքավորումները գնվել էին Բաքվում: Սակայն
գործարանն աշխատեց շուրջ մեկ տարի և փակվեց թորած
նավթի ցածր գնի պատճառով⁷⁶:

Որոշ ժամանակ անց այդ գործարանը վարձակալեցին,
բաքվեցի Հաջի Աղա Բեկը և շամախեցի Աղա Աբդուլ Բադին,
որից հետո այն սկսեց արտադրել օրական 100 փութ թորած
նավթ:

90-ական թվականների կեսերին ռուսահպատակ և իրա-
նահպատակ ձեռնարկատերերը էնդելիիում կառուցեցին նավ-
թի թորման հինգ գործարան, որոնց արտադրական կարողու-
թյունը օրական 2400 փութ էր⁷⁷:

Դրանցից խոշորագույնը բաքվեցի հայ վաճառականներ

Մատուրովին և Գրիգորյանցին պատկանող գործարանն էր։ Այն ունեւր կատարելագործված սարքավորումներ և նավթը թորում էր առաջավոր եղանակով, ուստի այն վաճառվում էր ավելի թանկ գնով։ Գործարանն արտադրում էր օրական 1200 փութ նավթ⁷⁸։

Կարճ ժամանակում էնդելիում նավթի արտադրությունն այնքան աճեց, որ այդ նավահանգիստ ժամանող նավերն արգեն տեղում էին վառելիք վերցնում, դրանով իսկ զգալի տեղ շահելով Ընդունվող բեռան համար։ Վերոհիշյալ գործարանների գործունեության հետեանքով Բաքվից նավթի ներմուծումը խիստ կրճատվեց։ Գործարանների արտադրանքը ոչ միայն բավարարում էր տեղական պահանջարկը, այլև արտահանվում էր Իրանի այլ շրջաններ։ 1895 թվականի հունիսից նոյեմբեր ժամանակահատվածում միայն Մատուրովի և Գրիգորյանցի գործարանն Արդաբիլ և Ղազվին էր առաքել 27 հազար փութ թորած նավթ⁷⁹։ Ինչպես 1895 թվականին նշում էր Գիլանում ռուսական հյուպատոսը, «...ռուսական նավթը, տեղականի ցածր գնի պատճառով... լիովին դուրս է մղվել Գիլանի շուկայից»⁸⁰։

Էնդելիում նավթաթոր գործարանների առաջացումը և ռուսական նավթի ներմուծման աստիճանական կրճատումն այնքան անհանգստացրեց ռուսական կառավարությանը, որ վերջինս XX դարի սկզբին հանեց Ռուսաստանից Իրան արտահանվող զտված նավթի վրա դրված մաքսատուրքը⁸¹։ Դա բացասաբար անդրադարձավ Իրանում նավթաթոր արտադրության վրա, քանի որ տեղական արտադրանքը չէր կարող դիմանալ ռուսական էթան նավթի մրցակցությանը։ Գիլանում նավթի արտադրությունն արագորեն անկում ապրեց և վերոհիշյալ ձեռնարկություններն անգործության մատնվեցին։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայ բուրժուազիային էին պատկանում նաև մի քանի այլ փոքր արդյունաբերական ձեռնարկություններ։ Օրինակ, ռուսահայատակ վաճառական Տեր-Գրիգորյանցը 1913 թվականին Ղազվինում բացել էր ժամում 8 փութ հզորությամբ շոգեհաղաց⁸²։

Հյուսիսարևմտյան Իրանից գյուղատնտեսական հումքի գլխավոր արտահանողներից Հովսեփ Աֆթանդիլովը մտադիր էր Ուրմիայում կառուցել շոգեաղաց, սղոցարան և աղյուսի գործարան: 1914 թվականին բոլոր անհրաժեշտ սարքավորումներն արդեն տեղ էին հասցվել⁸³:

Դեռևս XX դարի սկզբին ոգելից խմիչքի առևտրով զբաղվող հայ վաճառականներն Իրանում ոգելից խմիչքների արտադրության ձեռնարկություններ ստեղծելու փորձեր էին անում: Օրինակ, «Ֆարս» ընկերության կարգադրիչ—անդամ Ադամ Բաբայանը ցանկություն էր հայտնել Բանդար Գյաղում կառուցել օղեգործարան⁸⁴:

Այսպիսով, խնդրո առարկա շրջանում, հայ բուրժուազիան որոշակի դեր էր խաղում Հյուսիսային Իրանի արդյունաբերության զարգացման գործում: Խոշոր կապիտալներն էին ներդրվում արդյունաբերության այն ճյուղերում՝ անտառարդյունաբերություն, ձկնարդյունաբերություն, բամբակազտման գործ, որոնք հեռանկարային էին և կարող էին հաջողությամբ զարգանալ կիսադադլության Իրանի պայմաններում: Ինչպես արդեն նշել ենք, արդյունաբերական ձեռնարկատիրության բնագավառում ավելի ակտիվ գործունեություն էին ծավալել ռուսահայատակ հայ ձեռնարկատերերը: Իրանահայատակ հայերից միայն Թումանյանց եղբայրներն էին որոշակի հետաքրքրություն ցուցաբերում իրենց առևտրական գործարքների հետ սերտորեն կապված վերամշակող ձեռնարկությունների շինարարության նկատմամբ:

Ռուսահայատակ հայ ձեռնարկատերերի գործունեությունն այս բնագավառում, լինելով օտարերկրյա կապիտալի Իրանի ներթափանցման անմիջական արդյունք, օբյեկտիվորեն նպաստում էր Իրանում արդյունաբերության զարգացմանը և իրանական պրոլետարիատի ձևավորմանը:

ԻՐԱՆԻ ՆԵՐՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՆ

Իրանում հայ բուրժուազիայի գործունեությունը չէր սահմանափակվում արտաքին առևտրով և արդյունաբերական ձեռնարկատիրությունում: Նրա հետաքրքրության շրջանակները զգալիորեն ավելի լայն էին և ընդգրկում էին իրանական տնտեսության նաև այլ բնագավառներ՝ ֆինանսները, ներքին առևտուրը, տրանսպորտը և այլն: Ուշագրավ է, որ չի նկատվում մասնագիտացում տնտեսության առանձին ճյուղերում: Ընդհակառակը, վստահությամբ կարելի է նշել, որ, որպես կանոն, միևնույն ձեռնարկատերերն ակտիվորեն գործում էին երկրի տնտեսության տարբեր բնագավառներում:

Մինչև XIX դարի վերջը, պետական և ժամանակակից ձառնափոր բանկերի բացակայության պայմաններում, դրամական և բանկային բոլոր գործարքները կենտրոնացած էին դրամափոխների՝ սարաֆների, ձեռքում: Սարաֆների ինստիտուտի դերը զգալիորեն աճում էր այն բանի հետևանքով, որ տեղական վաճառականության շրջանում գերիշխում էին մանր ու միջին առևտրականները, որոնք, սովորաբար, սահմանափակ կապիտալ ունեին և առևտրական գործարքները կնքելու համար մշտապես դրամի կարիք էին զգում: Ընդհուպ մինչև Շահնշահական և Հաշվավարկային բանկերի ստեղծումը, իսկ որոշ շրջաններում նաև դրանից հետո, սարաֆները հանդիսանում էին մանր ու միջին վաճառականների ֆինանսավորման գլխավոր աղբյուրը:

«Տեղական դրամափոխների փոքր խմբերը գավառական քաղաքներում վերահսկում են շուկան»,—նշում է Զ. Քեր-դոնը¹։

Սարաֆինները բանկիրներին դեր էին խաղում, բարձր տոկոսների դիմաց վաճառականներին տրամադրելով փոքր գումարներ։ Սակայն նրանց մեծ մասը ես սահմանափակ դրամական միջոցներ ունեի։ Նույն Քերզոնի վկայությամբ, XIX դարի վերջին Մաշհադում հաշվվում էր 144 դրամափոխ և վաշխառու՝ 931 հազար թուման ընդհանուր կապիտալով։ Նրանցից երկուսն ունեին 100.000-ական թուման կապիտալ, երեքը՝ 50.000-ական թուման, մնացածները մանր վաշխառուներ էին²։

Դարի վերջին իրադրությունը որոշ շափով փոխվում է։ Առևտրական խոշոր կենտրոններում բացվեցին Շահնշահական և Հաշվավարկային բանկերի բաժանմունքներ։ Միևնույն ժամանակ իրենց գործունեությունն սկսեցին իրանական առաջին խոշոր առևտրաբանկային տները։

Իրանի տնտեսական կյանքի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ առևտրական և ֆինանսաբանկային գործարքները սերտորեն միահյուսված էին։ Խորհրդրային հետազոտող Վ. Գլուխոգեդի խոսքերով «առևտրադրամական կապիտալի ներկայացուցիչները կազմում էին վարկադրամական ոլորտում զբաղված անձանց ամենահարուստ և հզոր շերտը»³։

Իրոք, խոշոր վաճառականները և առևտրական ընկերություններն առևտրական գործունեությանը զուգընթաց զբաղվում էին նաև վարկադրամական գործառնություններով։ Ավելին, երբեմն, վերջիններս այնպիսի նշանակություն էին ձեռք բերում, որ դժվար է պարզել, թե ինչն է գլխավորը։ Նրանց գործունեության մեջ՝ առևտրական թե վարկադրամական գործարքները։

Դրանց սերտաճման փայլուն օրինակ է «Թումանյանց կղբայրներ» առևտրական տան գործունեությունը։ Այն ստեղծվել էր Թավրիզում անցյալ դարի 70-ական թվականներին։ Առևտրական տան հիմնադիրը Թավրիզի կրպակատեր

Հարություն Թումանյանցն էր: Սկզբում նրա ձեռնարկությունը զբաղվում էր իրանական շոր մրգի և մետաքսի արտահանմամբ: Սակայն առևտրական շրջանառության արագ աճը և այն հանգամանքը, որ նրանք ստիպված էին գործ ունենալ դրամական տարբեր միավորների հետ, Հարություն Թումանյանցի որդիներին ստիպեցին զբաղվել նաև դրամական գործառնություններով: Շուտով Թումանյանց կղբայրները միավորեցին իրենց կապիտալները և ստեղծեցին առևտրաբանկային տուն: Եվ եթե մինչև XIX դարի 90-ական թվականները վերոհիշյալ հաստատության գործունեության հիմքը կազմում էին առևտրական գործարքները, ապա դրանից հետո առաջին պլան մղվեց ֆինանսական գործունեությունը⁴:

Իրականացնելով խոշոր առևտրական շրջանառություն և մշտապես կանխիկ դրամի անհրաժեշտություն զգալով, Թումանյանցները Ռուսաստանից ձուլածո արծաթ էին ներմուծում և մատակարարում էին դրամահատարանին, դրա գիմաց ստանալով որոշակի քանակությամբ արծաթե դրամ: Մինչև 1894 թ. արծաթեդրամի՝ ղռանի, հատումն ազատ էր: Յուրաքանչյուր ոք իրավունք ուներ դրամահատարանին արծաթ մատակարարել և դրա գիմաց որոշակի գումար ստանալ: Սակայն, ըստ էության, արծաթի մատակարարումը կենտրոնացած էր մի քանի ընկերությունների ձեռքում:

Թումանյանցները դրամահատարանին մատակարարում էին տարեկան 4000 փութ արծաթ, յուրաքանչյուր մսխալի (1 մսխալը մոտավորապես հավասար է 4,6 գ) գիմաց ստանալով 21 շահի:

Կաստելի առևտրական տունն Արամյանցի հետ միասին մատակարարում էր 2000 փութ արծաթ նույն պայմանով:

Մոսկվայի Միջազգային և Շահնշահական բանկերը մատակարարում էին տարեկան հազարական փութ արծաթ, 1 մսխալի գիմաց ստանալով 20,5 շահի:

Ռուս աստիճանավոր Մ. Տոմարայի հաշվարկներով, արծաթ մատակարարողները ստանում էին մինչև 10 տոկոս շահույթ⁵:

1894 թվականին շահը, նպատակ ունենալով բարձրաց-
նել ղռանի գնողունակությունը, արգելեց արծաթի ազատ ներ-
մուծումը և ղռանի հատումը: Սակայն դա քիչ բանով փոխեց
գործի վիճակը: Դրամահատարանի վարձակալ Նասր էս-Սալ-
թանեն, անհրաժեշտ միջոցներ և արծաթի հիմնական շուկա-
ների հետ գործարար կապեր շունենալու պատճառով, հա-
մաձայնություն կնքեց Թումանյանցի և Կաստելլիի հետ, որով
վերջիններս պարտավորվում էին զրամահատարանին մատա-
կարարել տարեկան 6 հազար փութ արծաթ՝ 1 մսխալի դիմաց
21 շահի ստանալու պայմանով:

Այն բանից հետո, երբ Նասր էս-Սալթանենին փոխարի-
նեց Հաջի Մեհմեդ Հասանը, վերոհիշյալ ընկերություններին
հաջողվեց համարյա նույն պայմաններով համաձայնություն
կնքել զրամահատարանի նոր տիրոջ հետ: Սակայն 1894
թվականի ամռանը Հաջի Մեհմեդ Հասանը հրաժարվեց հա-
մաձայնությունից: Ամենայն հավանականությամբ դրա պատ-
ճառն այն էր, որ նրան հաջողվել էր իր համար ավելի նպաս-
տավոր համաձայնություն կնքել Արամյանցի հետ⁸:

Թումանյանց եղբայրների առևտրական տունը մեծ չա-
փով զբաղվում էր վարկային և այլ ֆինանսական գործարք-
ներով: Նա իր հաճախորդների համար ընթացիկ հաշիվներ
էր բացել, ավանդներ էր ընդունում և վարկեր տրամադրում,
ինչպես նաև զբաղվում էր պարտամուրհակների հաշվառ-
մամբ և զրամական փոխադրումներով: Ընկերությունը բա-
ժանմունքներ ուներ Իրանի հյուսիսային շրջանների բոլոր
խոշոր առևտրական կենտրոններում:

Իրանում ռուսական գործերի հավատարմատար Ա. Սո-
մովի վկայությամբ, Շահրուղում «...բանկային բոլոր գոր-
ծարքները գտնվում էին Թումանյանց ընկերության ներկա-
յացուցչի ձեռքում»⁹:

Ռաշտում պարտամուրհակների հաշվառմամբ զբաղվում
էին Հաշվավարկային և Շահնշահական բանկերի բաժան-
մունքները և Թումանյանցների զրասենյակը¹⁰:

Ղազվիւնում հիմնական վարկային հաստատութիւնները Հաշվաւարկային բանկի գործակալութիւնը, Թումանյանց եղբայրները և բանկիր Հաջի Մուհամեդ Ալի Աղան էին¹¹։

Թումանյանցների առևտրաֆինանսական գործարքները Հյուսիսային Իրանում այնքան էին ընդլայնվել, որ զնդապետ Յիսի խոսքերով «...Իրանում արմատավորված կարծիքի համաձայն ռուսական ռուբլու կուրսը հաստատվում է Թումանյանց գրասենյակի կողմից»¹²։

Սակայն առևտրական տան ֆինանսական գործունեութիւնը չէր սահմանափակվում Իրանի հյուսիսային շրջաններով։ Ընկերութիւնը բաժանմունքներ ուներ նաև Բաքվում, Աստրախանում, Մոսկվայում, Վիեննայում, Բեռլինում, Փարիզում, Լոնդոնում, Կ. Պոլսում և ֆինանսական գործառնութիւններ էր կատարում նաև Ռուսաստանի և Արևմտյան Նվրոպայի խոշորագույն առևտրաֆինանսական կենտրոններում¹³։

Թումանյանցները զգալի կապիտալ ունեին, որը հնարավորութիւն էր տալիս նշանակալի վարկեր տրամադրել։ Նրա վարկերը նկատելիորեն գերազանցում էին իրանական մյուս հաստատութիւնների վարկային գործարքները, չնայած կազմում էին առևտրական տան եկամուտների ընդամենը 26 տոկոսը¹⁴։

Հարկ է նշել, որ Թումանյանցները վարկեր էին տրամադրում ոչ միայն մասնավոր անձանց, այլև իրանական կառավարութեանը։ Օրինակ, Մոզաֆեր էդ-Դին շահի իշխանութեան տարիներին կառավարութեան պարտքը Թումանյանցներին կազմում էր 500.000 ղղան¹⁵։

Իրանական կառավարութեան պարտքը Թումանյանցներին հատկապես արագ էր աճում 1905—1911 թթ. իրանական հեղափոխութեան շրջանում, երբ կառավարութիւնը մշտապես զրամի կարիք էր զգում։ 1906 թվականի հեղափոխական իրադարձութիւնների շրջանում, երբ պետական գանձարանը դատարկ էր, Թումանյանցները «...պետութեան կարիքների համար կառավարութեանը տալիս էին օրական 10, 20, երբեմն էլ մի քանի հարյուր հազար թուման»¹⁶։

Միանգամայն օրինաշափ է, որ իրանական կառավարութ-
յան աճող պարտքը սկսեց անհանգստացնել 1906 թվականի
սեպտեմբերին ստեղծված Ազգային բանկին: 1907 թվականի
սկզբին բանկը շահական կառավարությանն առաջարկեց 3
մլն թուման վարկ: Դրանից 500.000 տրամադրվում էր կան-
խիկ, որից 300.000 նախատեսված էր 3,5 ամսվա ընթացքում
Թումանյանցների պարտքը վճարելու համար¹⁷:

Սակայն հետագայում ևս իրանական կառավարութունը
մեկ անգամ չէ, որ դիմում էր Թումանյանցների ֆինանսական
օգնությանը: 1912 թվականին կառավարության պարտքը վի-
րահիշյալ ընկերությանը կազմում էր 1.500.000 ղուման¹⁸:

Առևտրական տունը իրանական մյուս բանկային հաստա-
տությունների հետ պայքարում այնքան ամրապնդվեց, որ
սկսեց մրցակցել նաև Շահնշահական բանկի հետ: Վերջինիս
դեմ պայքարը, ազգային դրամական կապիտալի ներկայա-
ցուցիչներին ստիպում էր հաճախ հանդես գալ միասնական
ճակատով: Այսպես, 1897 թվականին, երբ Շահնշահական
բանկի արծաթի պաշարները սպառվել էին, Թավրիզում
ստեղծվեց ազդեցիկ բանկիրների մի միութուն, որի մեջ
մտնում էին Թումանյանց եղբայրները, Հաջի Լուսֆ Ալին,
էթադյան, Հաջի Բազիրը, Մալեք Թուջարը և ուրիշներ¹⁹:
Միությունը նպատակ ուներ օգտվել Շահնշահական բանկի
դավարություններից և խոչընդոտել նրա ազդեցության հետա-
դա աճը:

Շահնշահական բանկի և մյուս բանկային հաստատու-
թյունների հետ Թումանյանցների մրցակցութունը կանխորոշեց
նրանց դաշինքը Հաշվավարկային բանկի հետ: Թումանյանց-
ները զգալի վարկեր էին վերցրել այդ բանկից և մշտապես
դգում էին նրա աջակցությունը: Նման դաշինքը երկու հաս-
տատությունների համար էլ շահավետ էր, քանի որ փոխա-
դարձ աջակցությունը հեշտացնում էր պայքարը մյուս բան-
կային հաստատությունների դեմ: Մյուս կողմից, այն բացա-
ռում էր առևտրական տան դեմ Շահնշահական և Հաշվա-
վարկային բանկերի միասնական ճակատով հանդես գալու
հնարավորությունը: Տարօրինակ է, սակայն, շնայած այդ

երկու ազգեցիկ բանկային հաստատութիւններ ի սուր մըը-
ցակցութեանը, նման համաձայնութեան վտանգ իրոք գոյու-
թիւն ունի: XX դարի սկզբից ավելի որոշակի է դառնում ազ-
գային բանկային կապիտալի դեմ համատեղ հանդես դալու
Շահնշահական և Հաշվաւարկային բանկերի ձգտումը, որը
նպատակ ունի թույլ շտալ առաջինի հետագա համակենտ-
րոնացումը և հզորացումը:

Իհարկե, Թումանյանց եղբայրների առևտրական տան
ֆինանսական և բանկային գործունեութիւնը եզակի երևույթ
էր Իրանի տնտեսական կյանքում: Միևնույն ժամանակ, կա-
րելի է վստահութեամբ նշել, որ առևտրական և ֆինանսական
գործարքների սերտաճումն Իրանում հայ վաճառականութեան
գործունեութեան բնորոշ դժերից էր:

Իրանում վաշխառութիւնը ոչ միայն չէր դատապարտ-
վում, այլև վաղուց ի վեր խրախուսվում էր: Ստացված վար-
կի դիմաց տարեկան 12 տոկոս վճարելը սովորական երևույթ
էր: Նման պայմաններում վաշխառուները հաճախ վարկեր
էին տրամադրում տարեկան 25 և նույնիսկ 50—60 տոկոսի
հաշվով²⁰: Հատկապես դժվար էր Իրանում վարկ ստանալ հե-
ղափոխական իրադարձութիւնների շրջանում:

«Պարսկաստանում դրամի ընդհանուր բացակայութեան
պայմաններում Գիլանի շուկայում ևս դժվար է դրամ ստա-
նալ, իսկ ով էլ ստանում է, ապա 30—40 տոկոսի հաշվով», —
նշում է ռուս աստիճանավոր Մ. Նիկոլսկին²¹:

Դրա պատճառը ոչ միայն դրամը թաքցնելու տեղական
առևտրաֆինանսական շրջանների ձգտումն էր, այլև վարկա-
յին համակարգի չկարգավորվածութիւնը: Հայ վաճառական-
ները ևս զբաղվում էին վաշխառութեամբ և այլ ֆինանսական
գործարքներով:

Ջուլիան Բարիերը նշում է, որ հայկական տարբեր ըն-
կերութիւններ հիմնավոր բանկային գործունեութիւն էին
ծավալել ամբողջ երկրում²²:

Բանդար Գյազում զգալի վարկեր էին տրամադրում
«Բեգլարյանց և Կարապետյանց» և «Նասիբյանց և Տեր-Պետ-
րոսյանց» ընկերութիւնները: Կայեմի վկայութեամբ դրանցից

անաջինը տեղական բնակչությանից որպէս ավանդ ստանում էր տարեկան մինչև 150.000 թուման (մոտ 300.000 ռուբլի)²³։ Սովորաբար տեղական բնակչությանից ավանդներն ընդունվում էին 7,5 տոկոս վճարելու պայմանով։

Միանգամայն օրինաշատ է, որ հայ վաճառականները դժկամութեամբ էին ընդունում Շահնշահական կամ Հաշվավարկային բանկերի բաժանմունքների բացումը և ամեն կերպ խոչընդոտում էին բանկային այլ հաստատութունների առաջացումը։ Օրինակ, Բանդար Գյաղում Հաշվավարկային բանկի բաժանմունքի բացումը բողոքովին դուր չեկավ տեղի հայ վաճառականներին, որոնց ձեռքում էին գտնվում վարկային բողոք գործարքները²⁴։

Հայ վաճառականները ոչ միայն վարկեր էին տրամադրում և ավանդներ ընդունում, այլև զբաղվում էին գրամական փոխադրումներով, պարտամուհակների հաշվառմամբ և այլն։ Նույնիսկ հայկական բաժնետիրական առևտրական գործարքներով։

Ընդհանրապես Իրանում և մասնավորապես հայ վաճառականության շրջանում լայնորեն տարածված էր առևտրի կազմակերպման հետևյալ եղանակը։ Հումք արտադրողներին նախապես կանխավճար էր տրամադրվում։ Նման վարկերը տրվում էին սովորաբար բամբակի, մետաքսի, բրնձի և այլ ապրանքների դիմաց, բերքը հավաքելուց շատ առաջ։ Անշուշտ դրանք առաջին հերթին առևտրական էին վարկաէին։ Միևնույն ժամանակ դրանք հանդիսանում էին վարկային գործառնութեան յուրահատուկ ձև, քանի որ մի դեպքում վարկատուները տրամադրած վարկի դիմաց ստանում էին վարկատուներից նախապես վարկ ստանալով պարտավորում էին նրան հումքը վաճառել որոշակի գեղջով։ Այս դեպքում, ըստ էութեան, փոխատուները վարկի դիմաց տոկոսները ստանում էին տարբեր ապրանքներով։

Խորասանում, Աստրաբադում և Մազանդարանում բամբակի դիմաց զգալի վարկեր էին տրամադրում թումանյանց

և Տեր-Մկրտիչ և եղբայրների, «Հախնաղարյանց և Ընկ.» առևտրական տները, «Բեգլարյանց և Կարապետյանց», «Նասիրյանց և Տեր-Պետրոսյանց» ընկերությունները, ինչպես նաև վաճառականներ Փանյանցը, Խալափյանցը, Բողգյանցը և ուրիշներ: Սպահանի շրջակայքում և Քիրմանում նույն կերպ էր գործում Արզումանով եղբայրների առևտրական տունը:

Վերոհիշյալ վարկային գործարքները սովորաբար ինքնուրույն բնույթ չէին կրում, այլ նպաստում էին այս կամ այն վաճառականի առևտրական շրջանառության աճին: Սակայն քիչ չէին դեպքերը, երբ հայ վաճառականներն իրենց կապիտալի մի մասը շրջանառության մեջ էին դնում զուտ վարկադրամական հարաբերությունների ուղիքով և զգալի շահույթ էին ստանում: Օրինակ, Հյուսիսային Իրանի շատ շրջաններում նրանց ձեռքում էր գտնվում դրամական փոխադրումների գործը: Քաջատեղյակ լինելով ռուսական և իրանական շուկաների վիճակին և ուշադրությամբ հետևելով ռուս և ղաանի կուրսերի փոփոխությանը, նրանք շահավետորեն գնում կամ վաճառում էին դրամական փոխադրումներ: Նույնիսկ խոշոր առևտրական տները և վաճառականներն աննպաստ առևտրական տարիներին դադարեցնում կամ կըրճատում էին առևտրական շրջանառությունը և զբաղվում գերազանցապես դրամական փոխադրումներով: Օրինակ, 1916 թվականին բամբակի խոշորագույն արտահանողներից մեկը՝ Ասլանյանցը, բարձր գնի պատճառով դադարեցրեց բամբակի գնումը և սկսեց զբաղվել դրամական փոխադրումներով: Թե՛ դա որքան ձեռնտու էր վկայում է հետևյալ փաստը: Նույն թվականին Ասլանյանցը 30 հազար ռուբլու դրամական փոխադրում էր գնել 1 թումանը 6 ռուբլի 60 կոպեկով, մինչդեռ ինքն իրանական դրամը ձեռք էր բերել թումանը 4 ռուբլի 30 կոպեկով²⁵:

Տեր-Մկրտիչների առևտրական տունը ևս կրճատեց բամբակի գնման գործարքները և սկսեց դրամական փոխադրումներ գնել²⁶:

Հաճախ դիտվում էր նաև հակառակ միտումը: Հումքի գնման եռուն շրջանում հայ վաճառականները, կանխիկ դրա-

մի խիստ կարիք զգալով, դրամական փոխադրումներ էին վաճառում Ռուսաստան: Օրինակ, Խորասանում գործող հայ-կական խոշորագույն ընկերություններից մեկը՝ «Աթայանց և Ընկ.» առևտրական տունը 1913 թվականին 250.000 ռուբլու դրամական փոխադրում էր վաճառել Հաշվավարկային բանկի Ղուշանի բաժանմունքին²⁷:

Հայ վաճառականները ֆինանսական լայն գործունեություն էին ծավալել հատկապես այն շրջաններում, որտեղ թույլ էր Շահնշահական և Հաշվավարկային բանկերի ազդեցությունը: Օրինակ, Ղուշանում դրամական փոխադրումների գործը գտնվում էր Թումանյանցների, «Բուրչիյանց, Աթայանց և Ընկ.» առևտրական տան և վաճառականներ Աբգուկյանի և Միսավանի և Աբգուլ Վահար Ռաֆիկի ձեռքում²⁸:

Հայ վաճառականները, որոնք զգալի կանխիկ գումարներ ունեին, իրանական դրամ էին տրամադրում ոչ միայն մանր և միջին վաճառականներին, այլև խոշոր ընկերություններին և նույնիսկ Հաշվավարկային բանկի բաժանմունքներին: Մինչև 1915 թ. կիսնդովները ընկերություններին: Իրանական դրամի անհրաժեշտության դեպքում դիմում էր բացառապես Թումանյանց եղբայրների առևտրական տան օգնությանը²⁹:

1913 թվականին Հաշվավարկային բանկի Ղուշանի բաժանմունքը կանխիկ դրամի կարիք զգալով «Աթայանց և Ընկ.» առևտրական տնից գնել էր 50 հազար ռուբլու իրանական դրամ³⁰:

Իրանի հյուսիս-արևմուտքում հայ վաճառականները զգալի վարկեր էին տրամադրում շարժական և անշարժ կայքի դիմաց: Նման վարկային գործարքները տարածված էին հատկապես քրդաբնակ շրջաններում: Քուրդ հողատերերը հաճախ հայ և պարսիկ վաճառականներից վարկեր էին վերցնում հողի, տների, կրպակների կամ քարվանսարանների դրամի դիմաց: Հետագայում չկարողանալով վճարել պարտքերը, նրանք ստիպված էին պարտատերերին հանձնել իրենց շարժական և անշարժ կայքեր³¹:

Գնդապետ Յիսի վկայությամբ, հայտնի վաճառական Ջաքարիա Նազարբեկյանցի գործակալները «...փողի պարկերով շրջում էին ողջ հյուսիսարևմտյան. Պարսկաստանով, հողի դիմաց վարկեր էին տրամադրում և շնչին գնով հող ձեռք բերում»³²:

Թավրիզում ռուսական զլխավոր հյուպատոս Ա. Միլևրի տվյալներով, 1911 թվականին հայ ձեռնարկատերերն իրանական Ադրբեջանում տիրում էին մոտ 704.930 թուման (մոտավորապես 1.268.000 ռուբլի) արժույթյամբ անշարժ գույքի, որի զգալի մասը նրանց ձեռքն էր անցել վարկային գործարքների հետևանքով³³:

Հայ առևտրաֆինանսական շրջանների ներկայացուցիչները որոշակի հետաքրքրություն էին ցուցաբերում Իրանում պետական բանկի ստեղծման նկատմամբ: Նման զաղափար օսմանյան կայսրության հայերի կողմից առաջ էր քաշվել դեռևս 1885 թվականին: Անգլիական աղբյուրների համաձայն, Կ. Պոլսի մի խումբ հայ ձեռնարկատերեր, այդ թվում Քիթաբչին, Ջարիզ Բադիրգյանը և Միրզա Յուսուֆը, բանակցություններ էին վարում Կ. Պոլսում Իրանի ղեսպան Մոշիր էդ-Դովլեի և նրա փեսայի՝ Եգիպտոսում Իրանի զլխավոր հյուպատոս Հաջի Մեհմեդ Խանի հետ, նպատակ ունենալով Իրանում հիմնել բանկ «Իրանի և Աֆղանստանի բանկ» անվանումով: Խմբի ներկայացուցիչները մտադիր էին համագործակցել օսմանյան բանկի հետ, իսկ անհրաժեշտ կապիտալը ձեռք բերել Փարիզում³⁴:

Այդ փաստն ուշագրավ է նաև նրանով, որ Իրանում դեռևս չկար պետական բանկ և ֆինանսական բոլոր գործարքներն իրականացնում էին սարաֆները:

1905—11 թվականների հեղափոխությունն ինքնուրույն գործունեության մղեց առևտրական և ֆինանսական բուրժուազիայի լայն շրջաններին: Մեջլիսի առջև ծառացած կարևորագույն խնդիրներից մեկն Ազգային բանկի ստեղծումն էր: Այն պետք է իր վրա վերցնեի Շահնշահական բանկի գործառնությունները: Ազգային բանկի ստեղծման մասին հայտարարվեց դեռևս 1906 թվականին: Նրա ստեղծման համար

անհրաժեշտ գումարը պետք է հավաքվեր բաժանորդագրու-
թյան միջոցով: Առաջին բաժանորդների թվում էին Հաջի Ամին
էս-Ջարրի, Հաջի Բադիրի, Թումանյանցների, Հաջի Մամեդ
Խամայիլի և Արբար Ջամշիդի բանկային գրասենյակները³⁵,
Խամայիլի և Արբար Ջամշիդի տարիներին,

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներում զգա-
նալից իրանի տնտեսության տարբեր ճյուղերում զգա-
նալի կապիտալներ ներդրած ռուսահայատակ ձեռնարկատերերը
և կապիտալներ ներդրած ռուսահայատակ ձեռնարկատերերը
որոշակի հետաքրքրություն էին ցուցաբերում Հաշվավարկա-
յին բանկի բաժնետոմսերի նկատմամբ: 1917 թվականի հու-
լիսին Ս. Լիանոզովը, Ա. Խոշտարիան և է. Վատաջին խընդ-
րագիր հղեցին Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարության
նը, առաջարկելով իրենց վաճառել վերոհիշյալ բանկի բաժ-
նի 60 տոկոսը: Այդ խումբը ձեռ-
նարկատիրական լայն գործունեություն էր ծավալել Հյուսի-
սային Իրանում և գտնում էր, որ Հաշվավարկային բանկը
բոլորովին չի համապատասխանում «Պարսկաստանում ռու-
սական տնտեսական շահերի ոչ ծավալին, ոչ բովանդակու-
թյանը»³⁶:

Այսպիսով, ֆինանսական կային գործառնությունները
կազմում էին հայ բուրժուազիայի ձեռնարկատիրական գոր-
ծունեության կարևոր մասը: Ընդհանուր առմամբ դրանք սեր-
տորեն կապված էին նրանց առևտրական գործարքների հետ:
Քաղաքային կային էր կազմում Թումանյանց եղբայրների առև-
տրական տունը, որն արդեն XIX դարի վերջին վերածվել էր
առևտրաբանկային խոշոր հաստատության և կարևոր դեր էր
խաղում Իրանի ֆինանսական կյանքում:

Հայ վաճառականությունը որոշակի դիրքեր էր գրավել
Իրանի ներքին առևտրում: Երկրում ապրանքադրամական
հարաբերությունների դարգացման հետևանքով նախադրյալ-
ներ էին ստեղծվում բնատնտեսության քայքայման և ներքին
շուկայի ձևավորման համար: Այդ գործընթացը հատկապես
զարգ էր ընթանում հյուսիսային շրջաններում, որտեղ գյու-
ղատնտեսության ապրանքայնացման աստիճանն ավելի
բարձր էր:

Հնդհանուր առմամբ, երկրի ներսում մանրածախ առևտուրը գտնվում էր գերազանցապես մահմեդական վաճառականների ձեռքում: Հայ վաճառականները հիմնականում մեծածախ առևտուր էին վարում: Սակայն Իրանի հյուսիսային շրջաններում հիմնավորապես հաստատվել էին նաև մեծ թվով մանր և միջին առևտրականներ, որոնք աշխույժ առևտուր էին անում: Պ. Ավերյանովի վկայությամբ, իրանական Ադրբեյջանում ներքին առևտուրը գտնվում էր պարսիկ և հայ վաճառականների ձեռքում³⁷:

Հայ վաճառականները մանրածախ առևտուր էին վարում ոչ միայն խոշոր քաղաքներում, այլև գյուղական վայրերում: Բոլոր այն գյուղերում, որտեղ հայեր էին բնակվում, առևտուրը գտնվում էր նրանց ձեռքում: Օրինակ, Մակվի խանության Թիշմիշթեփի գյուղում կար 5—6 կրպակ, որոնք անհրաժեշտ ամեն ինչ մատակարարում էին ոչ միայն հայ, այլև քուրդ բնակչությանը³⁸:

Սալմաստում հայ և հրեա վաճառականները քրդերի հետ պարզ փոխանակային առևտուր էին վարում: Նրանք քրդերին տալիս էին ռուսական շիթ, հագուստ և այլ ապրանքներ և նրանցից ստանում բուրդ, յուղ, պանիր և այլն³⁹: Նման առևտուրը կանխիկ դրամով չէր կատարվում, ինչը Հափազանց բնորոշ երևույթ է ապրանքադրամական հարաբերությունների անբավարար զարգացման պայմաններում:

Հայ վաճառականության գործունեության կարևոր կենտրոններից էին Ռաշտը և էնդելին, որտեղ հաստատվել էին ինչպես խոշոր, այնպես էլ բազմաթիվ մանր ու միջին հայ վաճառականներ: Էնդելիում մեծ թվով հայկական կրպակներ կային, որոնք վաճառում էին գերազանցապես ռուսական ապրանքներ և սպասարկում էին ինչպես էնդելիի, այնպես էլ մոտակա շրջանների բնակչությանը⁴⁰:

Ն. Շավրովի վկայությամբ, Ռաշտում ամեն քաղաքային կարելի էր հանդիպել հայկական ցուցանակների⁴¹:

Նույն հեղինակի վկայությամբ, Բանդար Գյաղում և Մաշադիսերում չկար մի գյուղ, որտեղ չլիներ հայ առևտրականի կրպակ⁴²:

Օտար հեղինակները ևս վկայում են այն մասին, որ հայերը կարևոր դեր էին խաղում Իրանի ներքին առևտրում։ «Հայերը մինչև այժմ էլ առևտուր են անում և դրամ փոխում իրանական շուկաներում և բարգավաճում են հատավաճառ առևտրից ստացվող շահույթից...», — նշում է Զ. Քերզոնը⁴³։

Ռւշագրաւ է այն փաստը, որ եթե արտաքին առևտրում հայ վաճառականները կողմնորոշվում էին դեպի ռուսական արդյունաբերութիւն, երկրի ներսում նրանք հաջողութեամբ վաճառում էին ոչ միայն ռուսական, այլև արևմտանվորական արտադրութեան ապրանքներ: Նրանց խանութները լըցված էին անզլիական բամբակյա մանուֆակտուրայով, ֆրանսիական անձնապիտո առարկաներով, ավստրիական և գերմանական սրբոյա գործվածքներով:

Վերամանակաւն բրդյա գործվածքներով:
Ներքին առևտրի զարգացման համար շահագնաց կա-
րևոր նշանակութիւն ունին առևտրական ուղիների վիճակը
և ժամանակակից փոխադրամիջոցների առկայութիւնը: Այդ
երկու պայմաններն էլ իրանում բացակայում էին: Ճանա-
պարհների մեծ մասը հարմարեցված էր միայն գրաստների
շարժման համար: Միևնույն ժամանակ այդ ճանապարհնե-
րով էրթևեկելը ոչ միշտ էր անվտանգ: Առևտրական քաղա-
վանների վրա հարձակումները սովորական երևույթ էին
հատկապէս այն ճանապարհներին, որոնք անցնում էին ռազ-
մատենը քոշվոր ցեղերի բնակութեան վայրերով:
Ճանապարհներ չկային հարկաւրդի և զարգացման համար:

Կազմակերպված ապրանքային և մարդատար երթևեկը
թյան բացակայությունը խոշոր վաճառականներին և առե-
տրական ընկերություններին ստիպում էր ինքնուրույնաբար
զբաղվել ապրանքների առաքմամբ: 1891 թվականին Լ. Պոլ-
յակովը կազմակերպեց «Պարսկական ապահովագրական և
տրանսպորտային ընկերությունը», սակայն դրանից հետո էլ
առևտրական խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչները
շարունակում էին սպասարկել Իրանի կարևորագույն առե-
տրական ուղիները: Հայ բուրժուազիան ևս ակտիվորեն մաս-
նակցում էր հյուսիսային Իրանի ճանապարհներով առևտրա-
կան երթևեկության կազմակերպմանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին էնդելի-Ռաշտ-Թեհրան ճանապարհով ապրանքների առաքումը դադարեցրել էր հիմնականում Թումանյանցների, Արամյանցի, Տեր-Սարգսյանցի և Պարսկական տրանսպորտի գրասենյակի ձեռքով: Նրանք բոլորն էլ զգալի շահույթ էին ստանում, քանի որ այդ ճանապարհը առևտրական մեծ բեռնաշրջանառություն էր իրականացնում⁴⁴:

Հյուսիսային Իրանի մյուս կարևոր առևտրական ուղին Աստարա-Արդաբիլ ճանապարհն էր, որն ուներ նաև կարևոր ստրատեգիական նշանակություն: Այն վարձակալության էր անցել Լիանոզլիների ձկնորսաբանների կառավարիչ Գրիգորովին⁴⁵:

Թումանյանցները, ինչպես նաև վաճառականներ՝ Ներսիսյանցը և Հարությունյանցը Աստարայում նաև առևտրական միջնորդի դեր էին խաղում: Նույն Հարությունյանցը (Խարտունով) և Աղայանցը մի քանի ուրիշ վաճառականների հետ սպասարկում էին Զուղա-Թավրիզ և Զուղա-Խոյ-Ուրմիա ճանապարհները⁴⁶:

Ռուս-իրանական առևտրի զարգացման համար կարևոր նշանակություն ուներ Մաշադիսեր-Թեհրան ուղին: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբն ապրանքների առաքումն այդ ճանապարհով կատարվում էր քարավանների միջոցով, որոնք վարձվում էին Փանյանց եղբայրների, Ալիևի և ուրիշների միջնորդությամբ: Սակայն պատերազմի նախօրյակին այդ ճանապարհը շահագործելու իրավունքը ձեռք բերեց Թումանյանց եղբայրների առևտրական տունը⁴⁷:

XX դարի սկզբին սրվեց պայքարը Ուրմիա լճում նավարկության իրավունք ստանալու համար: Այն վիթխարի նշանակություն ուներ ինչպես իրանական Ազրբեջանի, այնպես էլ հյուսիսային Քրդստանի առևտրի համար: Մոզաֆեր էդ-Դին շահն այդ իրավունքը հանձնել էր Իմամ Կուլի Միրզային՝ թոշակի դիմաց: Մինչև մեր դարի 10-ական թվականների սկիզբը կոնցեսիոներն ինքն էր իրականացնում նավագնացությունը: Չնայած պարզագույն տեխնիկական միջոց-

Սթիվենսի գլխավորությամբ, նպատակ ունենալով թույլ շտալ այդ կոնցեսիայի անցումը գերմանացիների ձեռքը⁵²:

Նման անհանգստությունը որոշակի հիմքեր ունեւր: XX դարի սկզբից, և հատկապես 1905—11 թթ. իրանական հեղափոխության շրջանում և նրանից հետո գերմանական իմպերիալիզմի ակտիվությունն Իրանում կտրուկ աճեց: Գերմանացիները ձգտում էին շահական կառավարությունից տարբեր կոնցեսիաներ ստանալու միջոցով թուլացնել Անգլիայի և Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական դիրքերն Իրանում: Նրանց հակազդեցությունն առանձնապես ուժեղ էր Իրանի հյուսիս-արեւմուտքում, ընդ որում գերմանացիները գործում էին ոչ միայն ուղղակիորեն, այլև իրենց պարսիկ գործակալների միջոցով: 1909 թվականին Թավրիզում գերմանամետ Ռահիմ Աղա Ղազվինիի գլխավորությամբ ստեղծվեց խոշոր վաճառականների և բանկիրների մի ընկերություն, որը նպատակ ուներ ստանալ Ուրմիա լճում նավագնացություն կազմակերպելու մենաշնորհ իրավունք⁵³:

1910 թվականին Ղազվինին Սաթթար խանի միջոցով վերսկսեց բանակցությունները Իմամ Կուլի Միրզայի հետ⁵⁴:

Ռուսաստանը ևս որոշակի ակտիվություն էր ցուցաբերում այս հարցում: «Ապահովագրության և տրանսպորտի պարսկական ընկերությունը», որին էր պատկանում Իրանում տրանսպորտային փոխադրումների մենաշնորհ իրավունքը, բանակցում էր Թավրիզի երկաթուղային ընկերության հետ նպատակ ունենալով նրան հանձնել ուղևորների և բեռների փոխադրման իրավունքը: Վերջինս իր հերթին բանակցում էր Հաշվավարկային բանկի վարչության հետ Ուրմիա լճում նավագնացության իրավունքը նրան հանձնելու համար: Սակայն այս ծրագրերից ոչ մեկին վիճակված չէր իրականանալ:

Իմամ Կուլի Միրզան հույժ գաղտնի բանակցություններ էր վարում նաև ռուսահայատակ վաճառական Գաբրիել Բուդաղյանցի հետ, որն առևտրական ակտիվ գործունեություն էր ծավալել իրանական Ադրբեջանում: Թավրիզի ռուսական հյուպատոսության տվյալներով, Իմամ Կուլի Միրզան դիմել

էր Բուդաղլանցին՝ Ուրմիա լճում նավարկության իրավունքի
գրավի գիմաց իրեն տրամադրել 23 հազար թուման վարկ⁵⁵։

Չնայած իմամ Կուլի Միրզան միաժամանակ բանակցու-
թյուններ էր վարում նաև մյուս շահադրդիւ կողմերի հետ,
Բուդաղլանցին հաջողվեց 1912 թվականի հունվարի 23-ին
նրա հետ վարձակալական պայմանագիր կնքել։ Ըստ այդ
պայմանագրի, իմամ Կուլի Միրզան իր և որդիների անունից
Բուդաղլանցին վարձակալության էր տալիս Ուրմիա լճում դոր-
ծող բոլոր շոգե- և առագաստանավերը։ Պայմանագիրը կըն-
քըված էր 10 տարի ժամկետով և ուժի մեջ էր մտնում 1912
թվականի մարտի 9-ից⁵⁶։ Վարձակալը պարտավոր էր վճա-
րել տարեկան 13.400 թուման վարձավճար⁵⁷։

Մինչև վարձակալական պայմանագրի ժամկետի լրա-
նալը Բուդաղլանցն իրավունք չունէր վաճառել կամ ուրիշին
դիջել իրեն տրված իրավունքը, հակառակ դեպքում (կետ 6)
այն կորցնում էր ուժը։ Իմամ Կուլի Միրզան ևս իրավունք
չունէր մինչև ժամկետի ավարտը կոնցեսիան տալ ուրիշին⁵⁸։
Պայմանագրի համաձայն, Բուդաղլանցի կառուցած բո-
լոր նավերը համարվում էին նրա սեփականությունը։ Իմամ
Կուլի Միրզան պարտավորվում էր անհրաժեշտության դեպ-
քում պահեստներ և այլ շինություններ կառուցել ափամերձ
շրջաններում։

Բուդաղլանցն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նավարկու-
թյան կազմակերպմանը։ Նա ձեռք բերեց ոչ մեծ շոգենավ,
կառուցեց նավակայաններ և այլ անհրաժեշտ կառույցներ։
1912 թվականի դեկտեմբերի 3-ին Ուրմիա լճում սկսվեց շո-
գենավագնացությունը։

Վարձակալը մտադիր էր նավամատույց կառուցել նաև
Դերբենսերում, որպեսզի շոգենավերը կանոնավորապես աշ-
ցեւէն Ուրմիա լճի հարավային ափը⁵⁹։ Դա մեծ չափով կը-
նպաստեր Ուրմիա լճի վրայով Սոուջբուլդի և Մուքրիի Քըր-
դստանի առևտրին։

Ինչպես տեսնում ենք, հայ վաճառականներն ակտիվորեն
մասնակցում էին հյուսիսային Իրանում առևտրական փո-
խադրումների կազմակերպմանը։

Վերևում հիշատակել ենք, որ XIX դարի վերջից առևտրական կապիտալն արագորեն ներթափանցում էր գյուղ: խոշոր վաճառականները նշանակալի հողատարածություններ էին գնում, ձգտելով իրենց ձեռքը վերցնել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Բնականաբար հայ վաճառականները ևս զգալի կապիտալներ էին ներդրել հողագործության մեջ: Ուշադրություն է արժանի այն փաստը, որ հող էին ձեռք բերում ոչ միայն իրանահպատակ հայ վաճառականները, ինչը կապված էր որևէ դժվարության հետ, այլև ռուսահպատակ հայ ձեռնարկատերերը: Իրանական կառավարությունն օտարահպատակներին արգելել էր Իրանում հող գնել, վկայակոչելով Թուրքմենշայի պայմանագրի Հատուկ ակտի 5-րդ հոդվածը, որով ռուսահպատակներին թույլատրվում էր սեփականատիրության իրավունքով Իրանում ձեռք բերել տներ, պահեստներ և այլ շինություններ, սակայն հողի մասին ոչինչ էր ասվում: Միևնույն ժամանակ երկրում գործում էին շարիաթի օրենքները, որոնք օտարահպատակներին չէին արգելում Իրանում հող գնել: Հայ վաճառականները, որոնք հիանալի գիտեին տեղի սովորույթները և օրենքները, բոլոր հողային գործարքները կատարում էին շարիաթի համաձայն: Նրանք վիթխարի հողային տիրույթներ էին ձեռք բերել հյուսիսային Իրանի բոլոր շրջաններում և հատկապես իրանական Ադրբեջանում: Այս բնագավառում հայկական խոշորագույն ձեռնարկությունը Թումանյանց եղբայրների առևտրական տունն էր, որի կալվածքները գտնվում էին իրանական Ադրբեջանում, Մազանդարանում, Գիլանում, Ղազվինում⁶⁰:

1915 թվականին Թումանյանցները 3 հազար դեսյատին հող գնեցին Սալավաթի շրջանում, շնայած շահսևանների ռազմատենչ ցեղերը մշտապես հարձակումներ էին գործում այդ շրջանի գյուղերի վրա⁶¹:

Առևտրական տան ներկայացուցիչ, բաքվեցի առաջին գիլդիայի վաճառական Թովմաս Թումանյանցը Թավրիզի մոտ գտնվող Գյունեյ-Արզանակի շրջանում ձեռք էր բերել 12

⁶²Յուզղ, որոնց ընդհանուր արժեքը մոտ 100.000 թուվան էր⁶²:

Հետաքրքրական է, որ Թումանյանցները վարձակալում էին նաև խալիսե հողերը: Օրինակ, իրանական կառավարությանը տարեկան 45 հազար թուման վճարի դիմաց նրանց երկարատև ժամկետով վարձակալության էր տվել Մազանդարանի պետական հողերը⁶³:

Ռուսական հյուպատոսական գործակալի վկայությամբ
դեպքեր էին լինում, երբ Թումանյանցները գյուղեր էին գնում
ու թե դրամով, այլ մի քանի հարյուր փամփուշտի դիմաց⁶⁴։

Հողատիրության բնագավառում լայն գործունեություն էին ծավալել նաև Նազարբեկյանց հղբայրները: Սոսուբբուլա Ղի շրջանում նրանք երկարատև վարձակալության իրավունքով տիրում էին տասնյակ գյուղերի, որոնք գնահատվում էին մոտ 100.000 թուման: Նրանց էր պատկանում նաև բարդու

10 պուրակ, որոնց արժեքը մոտ 150.000 թուման էր⁶⁶։
Վերոհիշյալ կալվածքը պատկանում էր Մաջիթ խանին։ Նրա
մահից հետո որդիին՝ Խան Բաբա խանը բազմաթիվ պարտ-
քերը վճարելու համար կալվածքը երկարատև վարձակալու-
թյան հանձնեց Նազարբեկյանցներին։ Սակայն դա հակասում
էր պարսիկ աստիճանավորների շահերին, որոնք կորցնում
էին հսկողութունը վերոհիշյալ կալվածքի վրա։ Ուստի թա-
գաժառանգ Մամեդ Ալի Միրզայի ջանքերով գործարքը չեղ-
յալ հայտարարվեց։ Բայց շուտով Նազարբեկյանցներին հա-
ջողվեց համաձայնության գալ տեղական իշխանությունների
հետ, որից հետո այդ հողերը ոչ միայն վերահանձնվեցին
նրանց, այլև պայմանագրի ժամկետը 10 տարով երկարաց-
վեց⁶⁶։

Հայ վաճառականներին պատկանող հողերի զգալի մասը նրանց էր անցել գրավով։ Հաճախ պարսիկ և թուրք հողատերերը շէն կարողանում իրենց հողերը պաշտպանել և դատերբը շէն կարողանում էին տալիս ռուսահայատակներին։ Դրանք վարձակալության էին տալիս ռուսական ամենազոր հյու-Պրանով իսկ նրանք ստանում էին ռուսական ամենազոր հյու-պատոմների հովանավորությունը և իրենց ապահովագրում էին ռադմատենչ քոշվոր ցեղերի հարձակումներից, ինչպես նաև տեղական իշխանությունների կամայականություններից։

149

Օրինակ, 1908 թվականից սկսած Ունգվուտի մահալը հաճախակի հարձակման էր ենթարկվում շահսեհանների կողմից: Խոշարեկլինյան խաները նույնիսկ զավթել էին մահալը և հայտարարել նրա նկատմամբ իրենց իրավունքների մասին: Այդ կալվածքների տերերը՝ Մուխթար Նիզամ Ահմադը և նրա հորեղբայր Մեշկինի Շոջա օլ-Մուլք խանը, չկարողանալով սեփական ուժերով դիմադրել շահսեհաններին, դիմեցին ռուսական հյուպատոսին: Որոշվեց դրանք վարձակալության հանձնել ռուսահպատակների և շուտով այդ կալվածքների վարձակալը դարձավ Թավրիզում ռուսահպատակ վաճառականների ավագ Զաքար Նաղարբեկյանցը: 1914 թվականին նա նոր պայմանագիր կնքեց Շոջա օլ-Մուլքի հետ, որով որպես սեփականություն ստացավ Ունգվուտի մահալի կեսը՝ մոտ 30 հազար դեսյատին հող⁶⁷:

Շատ հաճախ հողատերերի և ռուսահպատակ վաճառականների միջև կնքվող վարձակալական համաձայնությունները ձևական բնույթ էին կրում: Վերջինները դառնում էին կալվածքների ձևական տերեր և դրանք անցնում էին ռուսական հովանավորության ներքո: Դրանով հողատերերն ազատվում էին տեղական իշխանությունների շարաշահումներից, իսկ վարձակալները դրա դիմաց ստանում էին որոշակի փոխհատուցում⁶⁸: Նման գործարքները հաճախակի էին հատկապես Ուրմիայի և Սալմաստի շրջանում:

«Պարսկական կառավարությունը միայն անվանապես է (Ուրմիայում—Ս. Ս.), նրա հպատակներն արդեն չեն ենթարկվում իրենց թուրք կալվածատերերին, վերջիններս իրենց կալվածքները շնչին գնով վարձակալության են տալիս ռուսահպատակ հայերին»,— նշվում է 1913 թ. դեկտեմբերի 2-ին կաթողիկոսին ուղղված ղեկուցագրում⁶⁹:

Պատահական չէ, որ հենց այս շրջաններում էր գտնվում հայ վաճառականներին պատկանող հողերի հիմնական մասը: Նաղարբեկյանց եղբայրների մասին արդեն նշվել է: Մահահարյանցները զգալի հողային տիրույթներ ունեին Ուրմիայում և Սալմաստում, որոնք գնահատվում էին 56.000 թուման⁷⁰:

Վաճառական Ռուստամ Շահգեղյանը Ուրմիայում վարձակալել էր Մաջիթ էս-Սալթանի կալվածքը, բացի այդ հողեր ունեւր Դիլմանի շրջանում: Նրան պատկանող կալվածքների ընդհանուր արժեքը կազմում էր 50.300 թուման⁷¹:

Զգալի հողատարածություններ էին ձեռք բերել Ավագյանց եղբայրները (36.470 թուման արժողությամբ), Հակոբ Հասրաթյանցը (30.150 թուման արժողությամբ) և ուրիշներ⁷²:

Կասպից ծովի հարավային ափին մեծ քանակությամբ հող էր զնել վաճառական Փանյանցը⁷³:

Մեկ ուրիշ հայ վաճառական՝ Աղամիրզայանցը, թուրք-մենեւերից վարձակալել էր 700—800 դեսյատին վարելահող և 350 դեսյատին թփուաներ: Դրանցից 94 դեսյատինի վրա ցանված էր ցորեն, գարի, բամբակ, վուշ և այլ կուլտուրաներ, 60 դեսյատինը խոտհարք էր, իսկ 594 դեսյատինը՝ խոպան: Վարձակալության ժամկետը 30 տարի էր⁷⁴:

Հյուսիսարեւելյան Իրանում ակտիվ գործունեություն էր ծավալել «Երկրագործություն» ընկերությունը, որը բաղկացած էր ղլխավորապես Կրասնովոդսկի հայերից: Ընկերուցած էր ղլխավորապես Կրասնովոդսկի հայերից վարձակալել էր 12 թյունը 1911 թվականին թուրքմեններից վարձակալել էր 12 հազար դեսյատին վարելահող, որի համար պարտավոր էր վճարել տարեկան 2.300 ռուբլի: Պայմանագիրը կնքվել էր 99 տարի ժամկետով⁷⁵: 1914 թվականին այդ հողերից միայն 230,5 դեսյատինն էր ցանքսի տակ, իսկ 7.700 դեսյատինը խոպան էր: Եվս 4 հազար դեսյատին վարձակալության էր տրված գերմանական «Աստրաբադ» ընկերությանը⁷⁶:

Սովորաբար հայ վաճառականները վարձակալած կամ ցնած հողերի վրա սեփական տնտեսություն եղանակներ: հաճախ կիրառելով արտադրության առաջավոր եղանակներ: Օրինակ, Ախթաշի մահալում Շիխանի խանի կալվածքի վարձակալները՝ Նազարբեկյանցները, «...նորագույն հողագործական գործիքներ էին օգտագործում...»⁷⁷, ինչը վկայում էր գյուղատնտեսական տեխնիկան կատարելագործելու հայ վաճառականների ձգտման մասին:

Իրանի հայ վաճառականությունը որոշակի ինքնուրույնություն ունի: Նա ընտրում էր ավագ, որը վարում էր նրաներին գործերը և ներկայացնում էր նրա շահերը տեղական իշխանությունների մոտ: Ավագներն ընտրվում էին ամենատեղեցիկ վաճառականներից, որոնք ընդհանուր հարգանք էին վայելում, լայն կապեր և մեծ ազդեցություն ունեին վաճառականների շրջանում: Օրինակ, Թավրիզում երկար տարիներ ռուսահայատակ քրիստոնյա վաճառականների ավագը Զաքար Նաղարբեկյանցն էր, Բանդար Գյաղում՝ Հովսեփ Ծատուրովը:

Տեղին է նշել, որ ռուսահայատակ հայ վաճառականներն, ընդհանուր առմամբ, գտնվում էին ավելի բարենպաստ պայմաններում, քան իրանահայատակները: Թուրքմենշայի հաշտության պայմանագրի համաձայն նրանք կարող էին ազատ առևտուր վարել Իրանում և վճարում էին 5 տոկոս մաքս: Տեղական իշխանությունները նրանց չէին նեղում տարբեր տուրքերով: Իր հերթին իրանական կառավարությունը հատուկ աստիճանավորներ՝ կարգուղարներ էր նշանակում, որոնք վարում էին օտարահայատակ վաճառականների բոլոր գործերը: Կարգուղարները համապատասխան հյուպատոսությունների ներկայացուցիչների հետ մասնակցում էին այն բոլոր դատական գործերին, որոնք այս կամ այն չափով շոշափում էին օտարահայատակ վաճառականների շահերը: Օրինաչափ է, որ հայ վաճառականները գտնվելով թշնամաբար տրամադրված մահմեդականների շրջապատում, հաճախ իրենց ներկայացնում էին ռուսահայատակներ, դրանով իսկ ապահովելով իրենց անվտանգությունը:

Միևնույն ժամանակ տեղական իշխանությունների կամայականությունները, շիա հոգևորականության կողմից բորբոքվող մահմեդական բնակչության մոլեռանդությունը, հաճախակի հակահայկական ելույթները հայ վաճառականներից շատերին ստիպում էին ռուսական հպատակություն ընդունել: Իրանական իշխանություններն ամեն կերպ փորձում էին խոչընդոտել դրան, քանի որ դա նրանց զրկում էր եկամտի լրացուցիչ աղբյուրից: Երբեմն հայ վաճառականներին միայն մեծ նվերների՝ «փիշեքներ» միջոցով էր հա-

շողվում ընդունել ռուսական հպատակություն: Օրինակ, իրանահպատակ սալմաստցի Սայադ Սայադովը ռուսական հպատակություն ընդունելու համար Թիֆլիսում իրանի գըլ-խավոր հյուպատոսին «նվեր» էր մատուցել 20 հազար թուման⁷⁸,

1906 թվականի դեկտեմբերի 30-ին իրանի Հիմնական օրենքի ընդունումից և 1907 թվականի հոկտեմբերի 8-ին հաստատված Հիմնական օրենքի կրացումներից հետո երկրում կապիտալիստական ձեռնարկատիրության համար ավելի բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին: Հիմնական օրենքի կրացումների 9-րդ և 15—17-րդ հոդվածները Կրաշխավորում էին իրանական քաղաքացիների անձի և սեփականության անձեռնմխելիությունը⁷⁹, դրանով իսկ լայն հեռանկարներ բացելով ձեռնարկատիրական գործունեության համար: Միանգամայն օրինաչափ է, որ դրանից հետո հայ, ինչպես նաև ընդհանուր առմամբ իրանական բուրժուազիան, զգա-լիորեն ակտիվացրեց ձեռնարկատիրական գործունեությունը՝ հատկապես արդյունաբերության բնագավառում:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

1. XIX դարի վերջից սկսվում է Իրանի պատմության նոր ժամանակաշրջան, որի հիմնական սոցիալ-տնտեսական բովանդակությունը ֆեոդալական հասարակարգի քայքայումը և նոր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն էր: Այդ գործընթացի բնորոշ առանձնահատկությունն այն էր, որ այն ընթանում էր օտարերկրյա կապիտալի ուժգին ներթափանցման և իմպերիալիստական տերությունների կողմից երկրի տնտեսական ու քաղաքական ստրկացման պայմաններում: Այդ ամենը որոշակի կնիք էր թողնում երկրի զարգացման վրա, պայմանավորում էր Իրանում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների անավարտությունը:

Արտաքին տնտեսական կապերի ամրապնդմանն ու զարգացմանը զուգընթաց Իրանն ավելացնում էր գյուղատնտեսական հումքի արտահանումը: Տեղի էր ունենում գյուղատնտեսության ասլրանքայնացման գործընթաց, որն ուղեկցվում էր ֆեոդալական բնատնտեսության քայքայմամբ: Կապիտալի նախասկզբնական կուտակման հետևանքով օբյեկտիվ նախադրյալներ էին ստեղծվում երկրում կապիտալիստական հարաբերությունների առաջընթացի և նոր հասարակության երկու հիմնական դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի ձևավորման համար: Սակայն երկրում գոյություն ունեցող պատմական պայմանները չէին նպաստում դրան: Ավելին, XIX դարի վերջից իմպերիալիստական տերությունների ուժեղացող էքսպանսիսան հանգեցրեց նրան, որ

իրանը, ձեռնադրեցին մնալով սովորեն պետություն, փաստորեն վերածվեց կիսագաղութի:

2. XX դարի սկզբին Իրանում գոյություն ունեւ հայկական խոշոր համայնք, որտեղ հաշվվում էր ավելի քան 80 հազար մարդ: Հայ բնակչությունը կենտրոնացած էր հիմնականում Իրանի հյուսիս-արեւմուտքում և Սպահանի շրջակայքում: Նրա շուրջ 80 տոկոսը կազմում էր գյուղական բնակչութիւնը, քաղաքաբնակ հատվածը կազմում էր բնակչության ընդհանուր թվի մոտ 20 տոկոսը: Հետագայում, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, քաղաքային հայ բնակչությունն արագորեն աճեց:

Սոցիալական առումով հայ բնակչությունը ստորաբաժանվում էր տարբեր դասակարգերի և սոցիալական խավերի, որոնք գտնվում էին սոցիալական սանդուղքի տարբեր աստիճաններին: Իրանահայ բնակչության ամենաբազմաթիւն հատկանիշներն էին սոցիալական զբաղմունքը հողագործությունը: Նաև սոցիալական խումբը կազմում էր գյուղացիությունը: Հայ գյուղացիների հիմնական զբաղմունքը հողագործությունը և անասնապահությունն էր, չնայած լայնորեն տարածված էին նաև տարբեր արհեստները՝ ջուլհակությունը, գորգագործությունը, դարբնությունը և այլն: Երբեմն հայ գյուղացիները լիովին խզում էին կապերը հողագործության հետ և զբաղվում էին այս կամ այն արհեստով, սակայն վերջինս, որպես կանոն, օժանդակ դեր էր խաղում հայ գյուղացու կյանքում:

Քաղաքային հայ բնակչությունը պատկանում էր հիմնականում երկու սոցիալական խմբերի՝ առևտրական և արհեստավորական դասերին: Արտաքին և ներքին առևտրի խոշոր կենտրոններում՝ Թավրիզում, Ռաշտում, էնզելիում, Ղազվիւում և այլուր, գերակշռում էր առևտրական դասը, մյուս կողմից, ինչպես, օրինակ խոյում, Մակվում, Նոր Զուքաղաքներում, ինչպես, օրինակ խոյում, Մակվում, Նոր Զուքաղաքում, զգալի թիվ էին կազմում արհեստավորները:

Իրանահայ համայնքի սոցիալական կառուցվածքի բնորոշ առանձնահատկությունն առևտրական բուրժուազիայի և ազգեցիկ շերտի առկայությունն էր, բուրժուազիա, որն ակտիվ գործունեություն էր ծավալել երկրի տնտեսության ամենատարբեր ոլորտներում:

3. Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հայ առևտրական բուրժուազիան կարևոր դեր էր խաղում Իրանի արտաքին առևտրում: Իրանահայատականների հետ միասին ակտիվ գործունեություն էին ծավալել նաև ռուսահայատակ հայ ձեռնարկատերերը:

Հայ բուրժուազիան վճռորոշ դիրքեր էր գրավել իրանական արտահանման աշխարհի կարևոր հյուղերում, ինչպիսիք էին բամբակը, շոր միրգը, բուրդը, ձկնեղենը: Միևնույն ժամանակ գործարար հատկանիշների և տեղի բնակչության պահանջմունքների գերազանց իմացության շնորհիվ նրան հաջողվում էր որոշակի դիրքեր պահպանել ռուսական մանուֆակտուրայի և շաքարի, ինչպես նաև ավստրիական և գերմանական բրդյա մանուֆակտուրայի ներմուծման բնագավառում:

Ընդհանուր առմամբ ներմուծման բնագավառում, մինչև անցյալ դարի 80-ական թվականների կեսերը, հայ բուրժուազիան կողմնորոշվում էր դեպի Արևմտյան եվրոպա: Սակայն Ռուսաստանի արդյունաբերության զարգացմանը զուգընթաց, որն ուղեկցվում էր հովանավորական միջոցառումներով, նա վերակողմնորոշվում է դեպի ռուսական արդյունաբերություն: Զգալի չափով հենց հայ բուրժուազիայի ակտիվ գործունեության շնորհիվ Ռուսաստանը դարձավ Իրանի գլխավոր առևտրական գործընկերը, հաջողությամբ մրցելով արևմտաեվրոպական տերությունների հետ:

Հայ բուրժուազիայի արտաքին առևտրական գործունեությունը զրական նշանակություն ունեւր նաև Իրանի համար, քանի որ մեծ չափով նպաստում էր նրա արտաքին տնտեսական կապերի ամրապնդմանը և Ռուսաստանի հետ առևտրական հաշվեկշռում մոտավոր հավասարակշռության պահպանմանը:

4. XIX դարի վերջից հայ առևտրական բուրժուազիան աճող հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Իրանում արդյունաբերական ձեռնարկատիրության նկատմամբ: Այս բնագավառում հատկապես ակտիվորեն էին գործում ռուսահայատակ հայ ձեռնարկատերերը: Իրենց տրամադրության տակ ունե-

նալով զգալի ազատ դրամական միջոցներ և գտնվելով ռուսական հյուպատոսների հովանավորութեան ներքո, նրանք խոշոր կապիտալներ էին ներդնում հյուսիսային Իրանի արդյունաբերութեան տարբեր ճյուղերում: Պակաս ակտիվութեան էին ցուցաբերում իրանահպատակ հայ ձեռնարկատերերը, ինչը պայմանավորված էր Իրանի պատմական պայմաններով:

«Իրոք, թուրքական, ինչպես և ցանկացած արևելյան տիրակալութեան, անհամատեղելի է կապիտալիստական կարգերի հետ, ստացված հավելյալ արժեքը ոչնչով ապահովված չէ սատրապների և փաշաների գիշատիչ ձեռքերից, առկա չէ բուրժուական ձեռքերի ման առաջին անհրաժեշտ պայմանը՝ վաճառականի անձի և նրա սեփականության ասպահովութեանը», — նշում է Ֆ. Էնգելսը¹:

Այս միտքը լիովին կարելի է կիրառել Իրանի նկատմամբ: Հիմնականում դրանով է բացատրվում այն, որ արդյունաբերական ձեռնարկութեանների մեծ մասը պատկանում էր օտարահպատակներին:

Արդյունաբերութեան բնագավառում հայ բուրժուազիայի ձեռնարկատերական գործունեության բնորոշ առանձնահատկութեանը նրա սերտ կապն էր արտաքին առևտրական գործունեության հետ: Խոստովն է այն փաստը, որ խոշոր միջոցներ էին ներդրում իրանական արդյունաբերության այն ճյուղերում՝ ձկնարդյունաբերություն, անտառարդյունաբերություն, բամբակազտման գործ և այլն, որոնք կարող էին հաջողութեամբ զարգանալ կիսագաղութային Իրանի պայմաններում:

5. Հայ բուրժուազիան ակտիվորեն մասնակցում էր նաև Իրանի ներտնտեսական կյանքին: Հայկական խոշոր առևտրական տները և ընկերությունները առևտրին ղուգընթաց իրականացնում էին ֆինանսական ամենատարբեր գործառնություններ: Տեղի էր ունենում վաշխառական կապիտալի հետ առևտրական կապիտալի սերտաճում, որի հետևանքով որոշ առևտրական տներ, ինչպես, օրինակ, Թումանյանց եղբայրների առևտրական տունը, վերաճում էին առևտրաբանկային խո-

շոր հաստատությունների: Սակայն Թումանյանցները բացառիկ երևույթ էին, ընդհանուր առմամբ հայ բուրժուազիայի ֆինանսական գործունեությունը սերտորեն կապված էր նրա առևտրական գործարքների հետ:

Իրանում հայ բուրժուազիայի գործունեության կարևոր ոլորտներից մեկը ներքին առևտուրն էր: Իրանի հյուսիսային շատ շրջաններում ինչպես մեծածախ, այնպես էլ հատավաճառ առևտուրը գտնվում էր հայ վաճառականության ձեռքում:

Ինչպես հայ, այնպես էլ ընդհանուր առմամբ իրանական բուրժուազիայի համար կապիտալ ներդրումների ամենաշահավետ ոլորտներից մեկը հողն էր: Հայ առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները նշանակալի հողային տիրույթներ էին ձեռք բերել: Դրանցում զարկ էր տրվում առևտրային հողագործությանը: Տնտեսություններում ստացվող գյուղատնտեսական արտադրանքը նախատեսվում էր գերազանցապես արտաքին շուկա հանելու համար: Որոշ դեպքերում հայ վաճառականներն իրենց տիրույթներում կիրառում էին հողագործության առաջավոր եղանակներ և ժամանակակից գյուղատնտեսական տեխնիկա: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, հողի հետ սերտ կապն արգելակում էր հայ բուրժուազիայի հետագա զարգացումը, քանի որ պահանջում էր խոշոր կապիտալ ներդրումներ, որոնք կարող էին օգտագործվել կապիտալիստական ձեռնարկատիրության այլ բնագավառներում:

У Д Л П Р У Ч Р П Р З П Р Л Л Р

У.П.У.Д.У.Р.У.Л

1. Томара М. Л. Экономическое положение Персии. СПб., 1895, с. 106.
2. (Косоговский В. А.). Из тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского. М., 1960.
3. Бакулин Ф. Очерки торговли с Персией: Азербайджан, Мазандеран, Астрабад. СПб., 1875.
4. *Երկրի տեղում, էջ 71:*
5. Кассис Ж. Я. Экономическое положение современной Персии, Киев, 1915.
6. Бендерев. Астрабад-Бастамский район Персии. Поездка по району в 1902 г. генерального штаба полковника Бендерева. Ашхабад, 1904.
7. Огородников П. В Персию и прикаспийские провинции ее. СПб., 1878.; *его же*. Очерки Персии. СПб., 1878.; *его же*. Страна солнца. СПб., 1881.
8. Артамонов Л. К. Поездка в Персию. Астрабад-Шахрудский район и Северный Хорасан, ч. 1—2, Тифлис, 1894; *его же*, Северный Азербайджан. Военно-географический очерк, ч. 1—2, Тифлис, 1890., *его же*. По Афганистану. Гератская провинция, Ашхабад, 1895.
9. Артамонов Л. К. Поездка в Персию..., с. 167.
10. Шавров Н. Н. Судоходство и торговля в Южной части Каспия. Русское судоходство, 1912 г., № 2—8; Соловкин Н. А. По южному побережью Каспия (Астрабад, Мазандеран, Гилян), Пг., 1916.
11. Казм Г. «Персидские земли» или «Новая апельсиния». Красноводск, 1914.
12. *Երկրի տեղում, էջ 37:*
13. Сахаров А. Русская колонизация Астрабадской провинции в Персии, Пг., 1915.; Шавров Н. Н. Внешняя торговля Персии

- ли участие в ней России. СПб., 1913.; *его же*, Персидское побережье Каспийского моря, его производительность и торговля. Тифлис, 1913.; Собоцинский Л. А. Персия. Статистико-экономический очерк. СПб., 1913.; *Зейдлиц Н.* Очерк южно-каспийских портов и торговли, Тифлис, 1870.; *Риттих П. А.* Политико-статистический очерк Персии. СПб., 1896.; *его же*. Отчет о поездке в Персию и Персидский Белуджистан в 1900 г., ч. 1—2, СПб., 1901.; *Остапенко С. С.* Внешние рынки России. Персидский рынок и его значение для России, Киев, 1913.; (*Аверьянов П. И.*), Отчет о поездке по Северному Азербайджану полковника Шкинского и капитана Аверьянова в конце 1899 г., Тифлис, 1900.; *Ломницкий С.* Персия и персы. СПб., 1902.
14. *Յարութիւն Թ. Տէր-Յովհաննէանց, Պատմութիւն նոր Զուլայու որ Սպառան, նոր Զուլայ, հ. 1—1880, հ. 2—1881.*
 15. *Ե. Յրանդեան, Ատրպատական (պատկերազարդ ծաղիկածառ), Թիֆլիս, 1905.*
 16. *Սալմաստ, նոր Զուլայ, 1906.*
 17. *Արпет. Мамед Али шах. Народное движение в стране Лъва и Солнца, Александрополь, 1909., Մ. Երկարակեցեան, Ուղեկորութիւն Առաջնորդին Հայոց Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Մ. Եզիկ-կազարի Տէրունեան, նոր Զուլայ, 1899.*
 18. *Бобынин Н. Н.* Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901—23 гг., Тифлис, 1923.
 19. *Абдуллаев З. З.* Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана, Баку, 1963.
 20. *Сеидов Р. А.* Иранская буржуазия в конце XIX—начале XX вв., М., 1974.
 21. *Глухоед В. С.* Проблемы экономического развития Ирана. М., 1968.; *Кулагина Л. М.* Экспансия английского империализма в Иране в конце XIX—начале XX вв. М., 1981.; *Кузнецова Н. А.* Иран в первой половине XIX в., М., 1983.
 22. *Невраев А. Ф.* Южное побережье Каспия, в кн.: «Обзор предвоенного и современного состояния рыбного хозяйства СССР», Труды научного института рыбного хозяйства, т. 4, М., 1929.; *Тер-Ованесов Г. Г.* К вопросу о российском капитале в рыбной промышленности Ирана. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия общественных наук, 1964., № 5.
 23. *Фарманов И. Г.* Записки о фирме «Наследники Г. С. Лианозова», Астрахань, 1914.
 24. *Հ. Մ. Եզիկյան, Ագրարային հարաբերություններն Իրանում 19-րդ*

- դարի երկրորդ կեսին, Երևան, 1970; Демин А. И. Современная иранская деревня, М., 1977.
25. The Economic History of Iran 1800—1914, Ed. by Charles Issawi, Chicago and London, 1971.
26. Նույն տեղում, էջ 347:
27. Curzon G. N., Persia and the Persian Question, London, v. 1—2, 1892.
28. Litten Wilhelm, Persien, Von der „Penetration pacifique“ zum „Protectorat“. Urkunden und Tatsachen zur Geschichte der europäischen „penetration pacifique“ in Persien 1860—1919, Berlin und Leipzig, 1920.
29. Lambton Ann K. S., Landlord and Peasant in Persia, London—New York-Toronto, 1953.
30. Yaganegi E. B., Recent Financial and Monetary History of Persia, New York, 1934; Bharier J., The Economic Development in Iran 1900—1970, London, 1971; Entner M. L., Russo-Persian Commercial Relations 1828—1914, Gainesville, Florida, 1965; Journeys in Persia and Kurdistan by Mrs. Bishop (Isabella L. Bird). v. 1—2, London, 1891.
31. تاریخچه شی ساله بانك ملی ایران ، ۱۳۰۷—۱۳۳۷ ، تهران ، ۱۳۳۸
32. رائين اسمعيل ، انجمنهای سری در انقلاب مشروطيت ایران ، تهران ، ۱۳۴۵
33. آدميت فریدن ، امير كبير و ایران ، چاپ دوم ، تهران ، ۱۳۳۴
34. فاتح مصطفى ، پول و بانكداري ، تهران ، ۱۳۰۹
35. جمال زاده سيد محمد علی ، کنج شايگان يا اوضاع اقتصادي ایران ، برلين ، ۱۳۳۵

Գ Լ Ն Ի Խ | Մ Ն Խ Զ Ի Ը

1. Anna Lambton, նշվ. աշխ., էջ 156;
2. Նույն տեղում, էջ 155—156;
3. Նույն տեղում, էջ 153;
4. Հ. Մ. Եղանյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

5. Павлович М. Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии в XXв., М. 1921, с. 25.
6. Տէս Զ. Մ. Եղանյան, Եզդ. աշխ., էջ 119—120:
7. Anna Lambton, Եզդ. աշխ., էջ 156:
8. Атрпет, Եզդ. աշխ., էջ 143:
9. Նույն տեղում, էջ 137:
10. Բացառությամբ էին կազմում Իրանի հյուսիսային շրջանները՝ Գիլան Մազանդարան, որտեղ բրնձի ցանքատարածությունները կազմում էին ընդհանուր ցանքատարածությունների զգալի տոկոսը և որտեղից մեծ քանակությամբ բրնձ էր արտահանվում Ռուսաստան:
11. Томаха М. Л., Եզդ. աշխ., էջ 12:
12. Bishop I. B., Journeys in Persia and Kurdistan, v. 1, p. 267.
13. Глушановский Ю. Н. Очерк истории персидского хлопководства, его современное положение и перспективы развития. Библиотека хлопкового дела, кн.: 10, М., 1928., с. 10—11.
14. Նույն տեղում, էջ 28—29:
15. Curzon G. N., Եզդ. աշխ., հ. 1, էջ 368:
16. Նույն տեղում:
17. АВПР, ф., «Миссия в Персии», оп. 528 в, д. 25., л. 8.
18. Романовский Ю. Шелководство в Гилиане. Сборник консульских донесений (СКД), СПб., 1910, вып. 1., с. 78.
19. Curzon G. N., Եզդ. աշխ., հ. 1, էջ 368:
20. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 в, д. 25., л. 34 об.
21. Նույն տեղում, Բ. 36 հադ:
22. جمال زاده 'کنج شایکان . . . ص ۲۳
23. Ч. Մաքս, Կապիտալ, հ. 1, Երևան, 1933, էջ 276:
24. Демин А. И. Եզդ. աշխ., էջ 21:
25. Anna Lambton, Եզդ. աշխ., էջ 173:
26. Тагиева Ш. А. О развитии торгового земледелия в Иране в конце XIX—начле XX вв., Известия АН Азербайджанской ССР, серия общественных наук, 1961, № 5, с. 99.
27. Кузнецова Н. А. Եզդ. աշխ., էջ 83—85:
28. Риттих П. А. Политико-статистический очерк Персии. СПб., 1896, с. 103.
29. Собоцинский Л. А. Եզդ. աշխ., էջ 56:
30. Тер-Гукасов Г. И. Политические и экономические интересы России в Персии, П., 1916, с. 9.
31. Curzon G. N., Եզդ. աշխ., հ. 2, էջ 524:
32. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 202, 1904—16 гг., л. 26.
33. (Баумгартен Ф.), Поездка по восточной Персии Л-гв Волинского полка поручика Баумгартена в 1894 г., СПб., 1896, с. 140.

34. Зиновьев И. А. Статистические сведения о провинциях Гилян и Шахруд-Бастам, 1879—81, СПб., 1887, с. 39.
35. Curzon G. N., *h₂q. ш₂fu., 4. 1, t₂ 211—212*;
36. Шеталов Н. Город Иезд (Восточная Персия), Общество востоковедения. Сборник Среднеазиатского отдела, СПб., 1907, вып. I, с. 154.
37. Сеидов Р. А. *h₂q. ш₂fu., t₂ 30*;
38. Curzon G. N., *h₂q. ш₂fu., 4. 1, t₂ 167*;
39. Sykes P., *Ten Thousand Miles in Persia or Eight Years in Iran, London, 1902, p. 200.*
40. Curzon G. N., *h₂q. ш₂fu., 4. 1, t₂ 167*;
41. Ш^ху Абдулаев З. З. *h₂q. ш₂fu., t₂ 98*;
42. Шеталов Н. *h₂q. ш₂fu., t₂ 155*;
43. Абдулаев З. З. *h₂q. ш₂fu., t₂ 98*;
44. تاریخچه سی ساله . . . ص ۳
45. Собоцинский Л. А. *h₂q. ш₂fu., t₂ 228—229*;
46. Curzon G. N., *h₂q. ш₂fu., 4. 2, t₂ 245*;
47. Է. Ի. Լեւոն, *Երկիր, 5-րդ հրատ., Երևան, 1980, t₂ 467*;
48. تاریخچه سی ساله . . . ص ۴۲
49. Томава М. Л. *h₂q. ш₂fu., t₂ 171*;
50. Остапенко С. С. *h₂q. ш₂fu., հավելված, t₂ 126—127, 150—151*;
51. նույն տեղում:
52. Ш^ху Косоговский В. А. *h₂q. ш₂fu., t₂ 164*;
53. Ш^ху Глухобед В. С. *h₂q. ш₂fu., t₂ 11*;
54. Англо-русское соперничество в Персии в 1890—1906 гг., Кра-
сный архив, М., 1933, № 1, с. 56.
55. նույն տեղում, t₂ 61:
56. նույն տեղում, t₂ 55:
57. նույն տեղում, t₂ 60:
58. Ш^ху Званиц А. И. Англо-русские противоречия в Иране нака-
нуне первой мировой войны, в кн.: Империализм и борьба ра-
бочего класса, М., 1960, с. 340.
59. Litten W., *h₂q. ш₂fu., t₂ 77*;
60. Ш^ху Абдулаев З. З. *h₂q. ш₂fu., t₂ 50*;
61. Косоговский В. *h₂q. ш₂fu., t₂ 83*;
62. նույն տեղում, t₂ 164:
63. Международные отношения в эпоху империализма, серия 3,
т. 1, № 218, М., 1935, с. 302.

1. The Economic History of Iran, 1800—1914, p. 58.
2. Նույն տեղում, էջ 30:
3. Максимович-Васильковский. Отчет о поездке по губернаторствам Западной Персии (Азербайджана и персидского Курдистана), ч. I. Тифлис, 1903, с. 52.
4. *Abrahamian E.*, Iran Between Two Revolutions, Princeton, New Jersey, 1982, p. 12.
5. Յ. Ռ. Տէր-Յովհաննէսեց. Պատմութիւն Նոր Զուլայու որ յԱսպահան, 4. 2, էջ 286, 296, 300, 312—313, 314—316:
6. «Նոր Զուլայի լրարեր», 1 փետրվարի 1904 թ.:
7. *Curzon G. N.*, նշվ. աշխ., 4. 1, էջ 548:
8. Ե. Ֆրանգիան, նշվ. աշխ., էջ 7:
9. ՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1931, թ. 61:
10. «Պարսկահայ տարեցույց», 1929 թ., էջ 156:
11. Ե. Ֆրանգիան, նշվ. աշխ., էջ 69:
12. Սալմաստ, էջ 25—58:
13. ՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1931, թ. 57:
14. Ե. Ֆրանգիան, նշվ. աշխ., էջ 85:
15. Отчет о поездке в Макинское ханство драгомана генерального консульства в Азербайджане Минорского в октябре 1905 г., В кн.: Материалы по изучению Востока, вып. 1, СПб., 1909, с. 62.
16. Ե. Ֆրանգիան, նշվ. աշխ., էջ 21, 51—52:
17. Аржамонов Л. К. Северный Азербайджан, с. 392.
18. «Նոր Զուլայի լրարեր», 1 փետրվարի 1904 թ.:
19. Մշակ, 7 դեկտեմբերի 1882 թ.:
20. Ե. Ֆրանգիան, նշվ. աշխ., էջ 8:
21. «Նոր Զուլայի լրարեր», 1 փետրվարի 1904 թ.:
22. Նույն տեղում:
23. Кузнецова Н. А. Об участии немусульман в торговле Ирана, В кн.: Ближний и Средний Восток. Товаро-денежные отношения при феодализме, М., 1980, с. 118.
24. «Նոր Զուլայի լրարեր», 30 նոյեմբերի 1905 թ.:
25. Նույն տեղում, 1 փետրվարի 1904 թ.:
26. Տե՛ս Սալմաստ, Նոր Զուլա, 1906:
27. «Նոր Զուլայի լրարեր», հուլիս 1906 թ.:
28. Նույն տեղում:
29. Ե. Ֆրանգիան, նշվ. աշխ., էջ 25:
30. Սալմաստ, էջ 23—58:
31. Նույն տեղում, էջ 26:
32. Նույն տեղում, էջ 41:

33. «*Մարձ*», № 6, 1892 թ.:
34. Миморский В. Движение персидских рабочих на промыслы в Закавказье, СКД, СПб, 1905, вып. 3, с. 206.
35. *Նույն տեղում*, էջ 209:
36. «*Մշակ*», 17 *փետրվարի* 1872 թ.:
37. Ե. Ֆրանգիան, *նշվ. աշխ.*, էջ 71—72: *Մարձ*, № 6, 1892 թ.:
38. *Հոգիւ*, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2013, թ. 4 հաղ.:
39. Յ.Տէր-Յովհաննէսեց, *նշվ. աշխ.*, հ. 2, էջ 286—287:
40. Материалы по изучению Востока, СПб., вып. 1, 1909, с. 24.
41. Ե. Ֆրանգիան, *նշվ. աշխ.*, էջ 24:
42. «*Մարձ*», № 6, 1892 թ.:
43. Մ. Երկարակեցեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 59:
44. *Հոգիւ*, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1931, թ. 57 հաղ.:
45. *Նույն տեղում*, գ. 2013, թ. 4 հաղ.:
46. Մ. Երկարակեցեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 22:
47. Кузнецова Н. А. Об участии немусульман в торговле Ирана, с. 117.
48. *Արքет*, *նշվ. աշխ.*, էջ 85—86:
49. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в, д. 18, 1904, л. 9—12, 16—20.
50. *Նույն տեղում*, թ. 12:
51. «*Արձաղանք*», 21 *օգոստոսի* 1892 թ.:
52. «*Մշակ*», 24 *հունիսի* 1875 թ.:

Գ Լ Ն Ո Ւ Մ Ե Գ Գ Ե Դ

1. Тер-Аветисян С. В. Город Джуга, Тифлис, 1937, с. 1.
2. Русско-иранская торговля. 30—50-е годы XIX века. Сборник документов. Составитель Н. Г. Куканова, М., 1984, с. 88.
3. *Նույն տեղում*, էջ 96—97:
4. The Economic History of Iran, p. 100.
5. Кузнецова Н. А. Иран в первой половине XIX в., М., 1983, с. 186.
6. *Նույն տեղում*, էջ 185—186:
7. ЦГИА Груз. ССР, ф. 378, оп 1, д 11061, л 40 об.
8. *Նույն տեղում*, գ. 11383, թ. 135 հաղ.:
9. *Նույն տեղում*, թ. 102:
10. *Նույն տեղում*, գ. 12084, թ. 53:
11. *Նույն տեղում*:
12. *Նույն տեղում*, գ. 12257, թ. 41 հաղ.:
13. АВПР, ф. Персидский стол, д. 1806, 1869—71, л. 7.

14. ЦГИА Груз. ССР, ф. 380, оп. 1, д. 201, л. 42—43 об.
15. *Огородников П.* Страна солища, СПб., 1881 с. 67.
16. ЦГИА Груз. ССР, ф. 12, оп. 2, д. 909, л. 35—36. микрофильм.
17. *Նույն տեղում, ր. 37, 39:*
18. АВПР, ф. Персидский стол, д. 1826, 1883—88 гг., л. 180 об.
19. 1885 ր. *իրանական Ազրերեշանում առնական շարարը վաճառվում էր բաթմանը (1 բաթմանը հավասար է 7,5 առնական ֆանտի) 3,5 դան, իսկ Մարսելիքը՝ 4 դանից մինչև 4 դան 1 շահի:*
20. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 60.
21. АВПР, ф. Персидский стол, д. 1826, л. 127 об.
22. *Баумгартен Ф.* Поездка по Восточной Персии Л—гв. Волинского полка поручика Баумгартена в 1894 г., СПб., 1896, с. 54—55.
23. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 7, д. 183, л. 70—70 об.
24. *Նույն տեղում, ր. 66 հակ:*
25. АВПР, ф. Персидский стол, д. 1826, л. 128 об., 129.
26. *Бакулин Ф.* *Նշվ. աշխ., էջ 70—71:*
27. *Бендерев, Նշվ. աշխ., էջ 135:*
28. *Артамонов Л. К.* По Афганистану. Гератская провинция, с. 125, 136.
29. АВПР, ф. Среднеазиатский стол, оп. 485, д. 719, 1901, л. 42—44 об.
30. *Նույն տեղում, գ. 718, 1900 ր., ր. 164—165:*
31. *Նույն տեղում, գ. 720, 1902 ր., ր. 5:*
32. *Адамов А.* Керманская область. СКД, СПб., 1908, вып. 2, с. 299.
33. *Миллер А.* Торговля Бахрамабада. СКД, СПб., 1907, вып. 1, с. 7.
34. *Чиркин С.* Хлопководство в Исфаганском округе. СКД, СПб., 1905, вып. 6, с. 438—439.
35. АВПР, ф. Среднеазиатский стол, оп. 485, д. 723, 1904, л. 305.
36. *Сенджаби М.* Персидский торговый капитал и персидское купечество, Торговля России с Востоком, М., 1927, № 11—12, с. 56.
37. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 7, д. 183, л. 67, 70.
38. *Бендерев, Նշվ. աշխ., հավելված, էջ 58—59:*
39. *Кассис Ж. Я.* *Նշվ. աշխ., էջ 4:*
40. *Казм Г.* *Նշվ. աշխ., էջ 107—108:*
41. *Նույն տեղում, էջ 109:*
42. *Нас А.* Хлопководство в Хорасане. СКД, СПб., 1905, вып. 5, с. 349—350.

43. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в., д. 18, 1904, л. 14.
44. *Նոյն տեղում, ք. 14 հադ.*
45. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 73.
46. *Նոյն տեղում, ք. 62:*
47. *Նոյն տեղում, ք. 23, ց. 7, դ. 183, ք. 70 հադ.*
48. Баумгартен Ф. *Եզ. տշխ.*, էջ 73—74:
49. Томара М. Л. *Եզ. տշխ.*, էջ 112:
50. Баумгартен Ф. *Եզ. տշխ.*, էջ 287:
51. Байбуртян В. А. Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке, Ереван, 1969, с. 39—44.
52. Олферьев С. Шелководство в Гиляне в 1904 и 1905 годах, СКД, СПб., 1905, вып. VI, с. 454.
53. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в., 1904 г., д. 25, л. 34.
54. *Աղյուսակի տվյալները վերաբերում են* АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в., 1904, д. 25, л. 35—36 об.
55. Шаэров Н. Н. Персидское побережье Каспийского моря..., с. 71—72.
56. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в., д. 25, л. 97 об.
57. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 7, д. 183, л. 66—67, 70 об.
58. *Surzon G. N., Եզ. տշխ., հ. 2, էջ 510:*
59. *Кассис Ж. Я. Եզ. տշխ., էջ 4:*
60. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 218, л. 102.
61. Артамонов Л. К. Поездка в Персию..., ч. 2, с. 167.
62. Извлечение из отчета П. М. Власова о поездке в 1892 г. по северным округам Хорасана. Сборник материалов по Азии, вып. 52, СПб., 1893, с. 6.
63. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 353, л. 17 об.
64. *Նոյն տեղում, ք. 600, ց. 10, դ. 222, ք. 75 հադ.*
65. ЦГИА Груз. ССР, ф. 380, д. 434, л. 95.
66. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 18.
67. Артамонов Л. К. Поездка в Персию..., приложение, с. 52.
68. *Նոյն տեղում, էջ 227:*
69. Бендерев, *Եզ. տշխ.*, հավելված, էջ 59:
70. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 36 об.
71. *Նոյն տեղում, ք. 23, ց. 7, դ. 183, ք. 69:*
72. Бендерев, *Եզ. տշխ.*, հավելված, էջ 59:
73. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 43.
74. Губаревич-Радобыльский А. Ф. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами Азии, в кн.: Материалы для изучения хлопководства, вып. 2, СПб., 1912, с. 203.
- 75 ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 353, л. 67.

76. *Նույն տեղում:*
77. *Նույն տեղում, Գ. 445, Բ. 19 հաղ.:*
78. *Նույն տեղում:*
79. *Նույն տեղում, Գ. 353, Բ. 42 հաղ.:*
80. *Նույն տեղում, ֆ. 22, ց. 3, Գ. 133, 1903—1909 թթ., Բ. 7:*
81. *Նույն տեղում:*
82. *Նույն տեղում, ֆ. 600, ց. 10, Գ. 218, Բ. 3:*
83. *Նույն տեղում, Բ. 13:*
84. *Նույն տեղում, ֆ. 21, ց. 11, Գ. 105, Բ. 104—109:*
85. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 с/1, д. 483, 1890-1903, л. 44.
86. *Նույն տեղում, Բ. 34—34 հաղ.:*
87. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 2, д. 352, л. 7.
88. *Նույն տեղում, Գ. 344, Բ. 11 հաղ.:*
89. *Նույն տեղում, Գ. 352, Բ. 2—2 հաղ.:*
90. Мананов Б. Из истории русско-иранских отношений в конце XIX—начале XX века, Ташкент, 1964, с. 108.
91. *Litten W., նշվ. աշխ., էջ 187:*
92. *Նույն տեղում, էջ 186:*
93. Бендерев, նշվ. աշխ., հավելված, էջ 52:
94. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179—179 об. микрофильм.
95. فاتح مصطفى، پول وپانکداری، ص ۳۲۱
96. *Նույն տեղում, էջ 92:*
97. Томава М. Л., նշվ. աշխ., էջ 155:
98. Бендерев, նշվ. աշխ., հավելված, էջ 55:
99. *Նույն տեղում, էջ 54:*
100. АВПР, ф. Миссия в Персии, оп. 528 в, д. 67, 1901, л. 24.
101. *Նույն տեղում:*
102. *Նույն տեղում, Բ. 24 հաղ.:*
103. *Նույն տեղում, Բ. 77:*
104. *Նույն տեղում, Բ. 9 հաղ.:*
105. *Նույն տեղում, Բ. 15 հաղ.:*
106. ЦГИА СССР, ф. 22, оп. 2, д. 2488, 1901—1903 гг., л. 5:
107. *Նույն տեղում:*
108. *Նույն տեղում:*
109. ЦГИА СССР, ф. 21, оп. 1, д. 301, л. 7 об.
110. *Նույն տեղում, Բ. 7:*
111. *Նույն տեղում, ֆ. 600, ց. 2, Գ. 342, Բ. 6—8:*

.. آدمیت فریدون، امیر کبیر . . . ص ۲۴۷

2. Նույն տեղում:
3. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 в, д. 25, 1904, л. 36 об.
4. Նույն տեղում, Բ. 37:
5. Абдуллаев З. З. Կշմ. աշխ., էջ 128:
6. Риттих П. Կշմ. աշխ., մաս 1, էջ 120—121:
7. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 109, 1911, л. 1 об.
8. Абдуллаев З. З. Կշմ. աշխ., էջ 134:
9. The Economic History of Iran, p. 255.
10. Նույն տեղում:
11. Зейдлиц Н. Очерк южнокаспийских портов и торговли, Тиф-
лис, 1870, с. 24.
12. ЦГИА СССР, ф. 1449, оп. 1, д. 20, л. 2.
13. Նույն տեղում, Բ. 2 հակ.:
14. Նույն տեղում, Բ. 1:
15. Նույն տեղում, Բ. 1—1 հակ.:
16. Նույն տեղում, Բ. 3:
17. The Economic History of Iran, p. 256.
18. Entner M. L., Կշմ. աշխ., էջ 77:
19. Մեկ ֆրանկը հավասար էր մոտավորապես 2 դանեի:
20. Невраев А. Ф. Կշմ. աշխ., էջ 355:
21. Тер-Ованесов Г. Г. Կշմ. աշխ., էջ 106:
22. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 2, д. 223, 1906—1908 гг., л. 22.
23. Невраев А. Ф. Կշմ. աշխ., էջ 379:
24. Томара М. Л. Կշմ. աշխ., էջ 25:
25. Невраев А. Ф. Կշմ. աշխ., էջ 355:
26. Նույն տեղում, էջ 366:
27. Олферьев С. Торговля Гиляна в 1906—07 гг., СКД. 1908,
вып. 1, СПб., с. 76.
28. Соловкин Н. А. Կշմ. աշխ., էջ 157:
29. Невраев А. Ф. Կշմ. աշխ., էջ 369:
30. Соловкин Н. А. Կշմ. աշխ., էջ 30:
31. The Economic History of Iran, p. 256.
32. Олферьев С. Торговля Гиляна в 1906—07 гг., с. 76.
33. Невраев А. Ф. Կշմ. աշխ., էջ 387:
34. «Մշակ», 15 հուլիսի 1912 թ.:
35. Олферьев С. Կշմ. աշխ., էջ 76; Соловкин Н. Կշմ. աշխ., էջ 34:
36. Казм Г. Կշմ. աշխ., էջ 31—35, 37; Шавров Н. Н. Судоходство
и торговля..., Русское судоходство, 1912, № 8, с. 21.

37. The Economic History of Iran, p. 256.
38. Yaganegi E. B., *Եշվ. աշխ.*, էջ 21:
39. Тер-Ованесов Г. *Եշվ. աշխ.*, էջ 108:
40. Նույն տեղում, էջ 108—109:
41. Նույն տեղում, էջ 109:
42. Абдуллаев З. З. *Եշվ. աշխ.*, էջ 131:
43. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 136, л. 142 об.
44. Նույն տեղում, գ. 1183, ր. 3 հադ.
45. Նույն տեղում, գ. 136, ր. 143 հադ.
46. Նույն տեղում:
47. Նույն տեղում, ր. 143:
48. Նույն տեղում, ր. 143 հադ.
49. Նույն տեղում:
50. Նույն տեղում, ր. 144:
51. Նույն տեղում:
52. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп 2, д. 181, 1916, л. 178 б, микрофильм.
53. Қазм Г. *Եշվ. աշխ.*, էջ 25:
54. Նույն տեղում:
55. Баумгартен Ф. *Եշվ. աշխ.*, էջ 54—55:
56. Иас А. Хлопководство в Хорасане, СКД, СПб., 1905, вып. 5, с. 351.
57. Чиркин С. Хлопководство в Исфаганском округе, СКД, СПб., 1905, вып. 6, с. 441.
58. Иас А. *Եշվ. աշխ.*, էջ 351:
59. Ильенко И. Очерки Персии, СПб., 1902, с. 108.
60. Кассис Ж. Я. *Եշվ. աշխ.*, էջ 26:
61. Նույն տեղում:
62. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 9, д. 990, 1915, л. 4.
63. Северная Персия, Сборник консульских докладов, М., 1933, с. 23.
64. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 202, л. 4, ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 9, д. 1083, л. 15.
65. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 9, д. 1083, л. 7.
66. Նույն տեղում, ր. 16:
67. Шавров Н. Н. Персидское побережье Каспийского моря..., с. 71; Қазм Г., *Եշվ. աշխ.*, էջ 107; Сахаров А. *Եշվ. աշխ.*, էջ 46; Безсонов В. Б. Северные провинции Персии, П., 1917, с. 43.
68. Абдуллаев З. З. *Եշվ. աշխ.*, էջ 135:
69. Северная Персия, с. 23.
70. Абдуллаев З. З. *Եշվ. աշխ.*, էջ 136:

71. Северная Персия, с. 23.
72. Казм Г. նշվ. աշխ., էջ 108;
73. Северная Персия, с. 23.
74. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 2, д. 344, 1902, л. 11 об.
75. 'تاریخچه سی ساله . . . ' ص ۴۹
76. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 с/1, д. 483, 1840—1903, л. 5 об.
77. ЦГИА СССР, ф. 20, оп. 7, д. 172, л. 16.
78. նույն տեղում;
79. նույն տեղում, ք. 17 հադ.
80. նույն տեղում, ք. 17;
81. Абдуллаев З. З. նշվ. աշխ., էջ 132;
82. նույն տեղում, էջ 154;
83. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 444, л. 2 об.
84. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 б, д. 18, 1902—1909 гг., л. 12—12 об.

Գ Լ Ն Ա Խ Բ Ի Դ Գ Ե Դ Ն Դ Գ

1. Surzon G. N., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 473;
2. նույն տեղում, էջ 167—168;
3. Глуходед В. С. նշվ. աշխ., էջ 52;
4. 'تاریخچه سی ساله . . . ' ص ۴۸
5. Томара М. И. նշվ. աշխ., էջ 89;
6. նույն տեղում, էջ 90;
7. նույն տեղում, էջ 89;
8. նույն տեղում;
9. АВПР, ф. «Миссия в Персии», оп. 528 в, д. 18, 1904, л. 15 об.
10. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 222, л. 12.
11. նույն տեղում, ք. 23 հադ.
12. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 189, л. 179—179 об., микрофильм.
13. 'تاریخچه سی ساله . . . ' ص ۴۹
14. Տէւն Глуходед В. С. նշվ. աշխ., էջ 53;
15. 'رائین اسمعیل' انجمنهای سری در انقلاب مشروطیت ایران, ص ۲۹
16. АВПР, ф. Персидский стол, оп. 488, д. 4030, 1906, л. 169 об.
17. նույն տեղում, գ. 4031, 1907—1908 թթ., ք. 14;

18. ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 136, л. 13.
19. Косоговский В. А. *Եզդ. աշխ.*, էջ 139:
20. Curzon G. N., *Եզդ. աշխ.*, հ. 1, էջ 474:
21. АВПР, ф. «Персидский стол», д. 784, 1909, л. 144.
22. Bharier J., *Եզդ. աշխ.*, էջ 239:
23. Казм Г. *Եզդ. աշխ.*, էջ 109:
24. Шавров Н. Н. Персидское побережье Каспийского моря... с. 73—74
25. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 252, 1917, л. 22—22 об.
26. *Նույն տեղում*, ք. 29:
27. *Նույն տեղում*, ց. 9, դ. 1083, ք. 2:
28. *Նույն տեղում*, ց. 10, դ. 669, ք. 15 հադ., 18:
29. *Նույն տեղում*, դ. 1003, ք. 109 հադ., դ. 346, ք. 6:
30. *Նույն տեղում*, դ. 669, ք. 65 հադ.:
31. *Մշակ*, 7 զեկտեմբերի 1882 թ.:
32. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1032, оп. 2, д. 181, л. 179 об., микрофильм
33. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп. 1, д. 338, л. 4, микрофильм.
34. The Economic History of Iran, p. 37.
35. АВПР, ф. «Персидский стол», д. 4030, 1906, л. 209—209 об.
36. Аканьич Б. В. Российское самодержавие и вывоз капиталов: 1895—1914 гг., Л., 1975, с. 207.
37. Аверьянов П. И. *Եզդ. աշխ.*, էջ 53:
38. Отчет о поездке в Макинское ханство драгомана генерального консульства в Азербайджане Минорского в октябре 1905 г. Материалы по изучению Востока, вып. I., СПб., 1909, с. 25
39. «*Մշակ*», 27 հուլիսի 1872 թ.:
40. Ритих П. А. Отчет о поездке в Персию... ч. I, с. 98; Соловкин Н. А., *Եզդ. աշխ.*, էջ 153; Шавров Н. Н. Персидское побережье Каспийского моря..., с. 33.
41. Шавров Н. Н. *Եզդ. աշխ.*, էջ 45:
42. *Նույն տեղում*, էջ 56, 73:
43. Curzon G. N., *Եզդ. աշխ.*, հ. 2, էջ 555:
44. Бобынин Н. Н. *Եզդ. աշխ.*, էջ 81—82:
45. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 178 б, микрофильм.
46. АВПР, ф. «Персидский стол», д. 1899, 1914, л. 42—42 об., 43.
47. Litten W., *Եզդ. աշխ.*, էջ 139:
48. ЦГИА СССР, ф. 600, оп. 10, д. 265, 1901, л. 33.
49. *Նույն տեղում*, ք. 6 հադ.:
50. *Նույն տեղում*, ք. 9:
51. *Նույն տեղում*, ք. 128 հադ.:

52. Նույն տեղում, Բ. 17, 46:
53. Նույն տեղում, Բ. 57 հադ.—58:
54. Նույն տեղում, Բ. 72:
55. Նույն տեղում, Բ. 164:
56. Նույն տեղում, Բ. 232, 234
57. Նույն տեղում, Բ. 232:
58. Նույն տեղում, Բ. 232 հադ.:
- 59 ЦГИА СССР, ф. 23, оп. 11, д. 445, л 12.
60. تاریخچه سی ساله . . . ص ٤٧
61. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179, микрофильм.
62. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп 1, д 338, л 43, микрофильм.
63. Безсонов В. Б. Северные провинции Персии, П., 1917, с. 161.
64. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179, микрофильм.
65. Նույն տեղում, հավելված № 10:
66. Атрпет, նշվ. աշխ., էջ 45—46:
67. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179 б., микрофильм.
68. ЦГИА Груз. ССР, ф. 21, оп. 9, д. 104, 1913, л. 4, микрофильм.
69. Հոգի, ֆ. 57, ք. 2, դ. 1931, Բ. 57 հադ.:
70. ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, оп. 1, д. 338, приложение № 10.
71. Նույն տեղում:
72. Նույն տեղում:
73. ЦГИА Груз. ССР, ф. 1082, оп. 2, д. 181, л. 179 б, микрофильм.
74. Сахаров А. նշվ. աշխ., էջ 46:
75. Նույն տեղում:
76. Նույն տեղում, էջ 48:
77. ЦГИА Груз. ССР, ф 21, оп 9, д. 104, л 2 об., микрофильм.
78. Атрпет, նշվ. աշխ., էջ 119—120:
79. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока, М., 1956, с. 189.

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

1. Энгельс Ф. Внешняя политика русского царизма. К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., 2-е изд., т. 22, М., 1962, с. 33.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Գլուխ առաջին. Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դար- դացման հիմնական ուղղութիւնները XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին	20
Գլուխ երկրորդ. Իրանահայ բնակչության տեղաբաշխումը և սո- ցիալական վիճակը	49
Գլուխ երրորդ. Հայ բուրժուազիայի մասնակցութիւնն Իրանի ար- տաքին առևտրին	69
Գլուխ չորրորդ. Հայ բուրժուազիայի ձեռնարկատիրական գործու- նեցութիւնը արդյունաբերության բնագավառում	107
Գլուխ հինգերորդ. Իրանի ներտնտեսական կյանքը և հայ բուր- ժուազիան	130
Վերջաբան	154
Մանրթագրութիւններ	159

ՍԱՄՎԵԼ ԽԱԶԻԿԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՆ ԻՐԱՆԻ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

(XIX դ. վերջ XX դ. սկիզբ)

Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. Մաղանյան

Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան

Սրբագրիչ Գ. Է. Դերձակյան

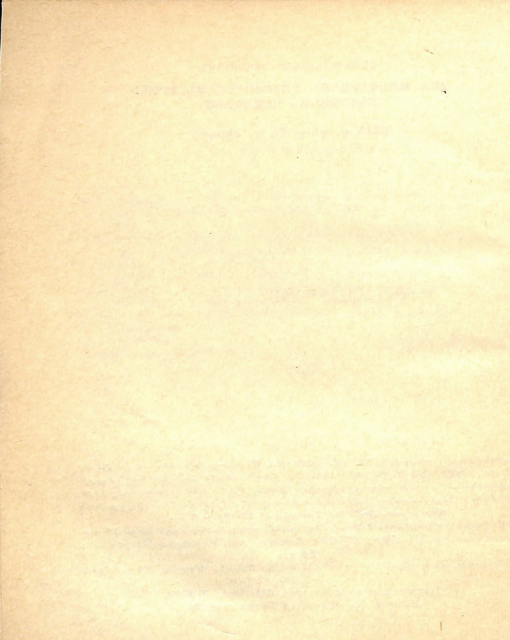
ИБ № 1744

Հանձնված է շարվածքի 17. 04. 1992 թ.: Ստորագրված է տպագրության
26. 08. 1992 թ.: Չափը $84 \times 108 \frac{1}{32}$, թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի
սովորական» բարձր տպագրություն: Պայմ. 9,24 մամ., տպագր. 11,0
մամուլ: Ներկ. մամուլ 9,24: Հրատ.-հաշվարկ. 7,82 մամուլ: Տպաքանակ
800: Հրատ. № 7995: Պատվեր № 34: Դինը 8 ու.

ՀԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բագրամյան պող. 24 գ.:
Издательство АН Арм., 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна,
24 г.

ՀԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բագրամյան
պող. 24:

Типография издательства АН Арм., 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.

ԳՄԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0219647

8 a.

A $\frac{\pi}{82762}$